

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Олександр Гісем, Ольга Гісем,
Олександр Мартинюк

Всесвітня історія

з поглибленим вивченням історії

8

Олександр Гісем, Ольга Гісем, Олександр Мартинюк

Всесвітня історія

Підручник для 8 класу
з поглибленим вивченням історії
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2021

Зміст

Передмова.....	3
Повторення. Вступ	4
РОЗДІЛ I. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН	
§ 1. Відкриття європейців.....	7
§ 2. Колонізація Нового Світу. Наслідки та значення Великих географічних відкриттів	14
§ 3. Матеріальний світ і суспільство	20
§ 4. Повсякденне життя населення Західної Європи	26
Практичне заняття за розділом I.....	33
Узагальнення за розділом I.....	34
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I	35
РОЗДІЛ II. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ	
§ 5. Гуманізм. Високе Відродження	36
§ 6. Реформація в Німеччині	44
§ 7. Поширення Реформації та Контрреформації в Європі	50
§ 8. Культура доби Бароко. Народження нової європейської науки	56
Практичне заняття за розділом II	65
Узагальнення за розділом II	67
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II	67
РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ в XVI—XVII ст.	
§ 9. Становлення абсолютної монархії у Франції	68
§ 10. Завершення формування абсолютної монархії у Франції.....	75
§ 11. Володіння Габсбургів. Національно-визвольна війна в Нідерландах.....	81
§ 12. Англія	90
§ 13. Англійська революція.....	99
§ 14. Річ Посполита.....	107
§ 15. Міжнародні відносини в XVI — першій половині XVII ст. Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.	116
Практичне заняття за розділом III	124
Узагальнення за розділом III	124
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III.....	125
РОЗДІЛ IV. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVII—XVIII ст.	
§ 16. Османська імперія.....	126
§ 17. Московська держава	134
§ 18. Поява Російської імперії.....	145
§ 19. Річ Посполита у другій половині XVII — XVIII ст.....	152
Практичне заняття за розділом IV	161
Узагальнення за розділом IV	162
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV.....	163
РОЗДІЛ V. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА	
§ 20—21. Просвітництво та промислова революція.....	164
§ 22—23. Освічений абсолютизм.....	175
§ 24. Міжнародні відносини XVIII ст.	184
§ 25—26. Англійські колонії в Північній Америці. Війна за незалежність (1775—1783 рр.). Утворення США	192
Практичне заняття за розділом V	202
Узагальнення за розділом V	203
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V	203
РОЗДІЛ VI. СХІДНИЙ СВІТ у XVI—XVIII ст.	
§ 27—28. Китай та Японія в XVI—XVIII ст.....	204
§ 29. Індія та Персія в XVI—XVIII ст.....	216
Узагальнення за розділом VI. Східний світ у XVI—XVIII ст.....	223
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом VI.....	224
Узагальнення до курсу «Ранній Новий час в історії людства».....	225
Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковими джерелами	226
Основні дати та події	232
Словник.....	234

Шановні восьмикласники і восьмикласниці!

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом і структурою. Матеріал об'єднано в шість розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете слова й дати, виділені жирним шрифтом. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу.

Ви вже знаєте, що історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, і її необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних осіб тощо. Працюючи на уроках і вдома, необхідно обов'язково перевіряти себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали основні події, персоналії, нові поняття й терміни.

Параграф розпочинається стислим викладом основних навчальних завдань і запитаннями на актуалізацію знань. Це допоможе вам пригадати вже відомий матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Важливу роль для розуміння навчального матеріалу відіграють наведені в підручнику документи, карти, ілюстрації, таблиці та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно прочитати підібрані до нього документи та відповісти на запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які розкривають зміст зображеного. Схеми й таблиці унаочнюють зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості тощо.

Параграф супроводжується проблемними завданнями та запитаннями до тексту, які допоможуть вам краще його зрозуміти.

Після кожного параграфа наведено запитання і завдання. Вони допоможуть вам здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал і закріпити практичні навички. За необхідності звертайтеся до додаткових джерел.

Підручник має інтернет-підтримку. На його сторінках розміщені QR-коди, за якими ви знайдете онлайн-тестування для підготовки до тематичного контролю за кожним розділом.

Із повагою, авторський колектив

РУБРИКИ ПІДРУЧНИКА

- **Україна і світ** — інформація про події, що відбувалися на території сучасної України в цей період
- **Документи розповідають** — фрагменти історичних джерел із запитаннями до них
- **Цікаві факти** — додаткова інформація, пов'язана зі змістом параграфа
- **Постать в історії** — інформація про історичних діячів і діячок, що мали визначальний вплив на описувані події
- **Словник** — визначення нових термінів і понять, наведених у тексті
- **Працюємо з хронологією** — найважливіші дати за темою, які слід запам'ятати
- **Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?** — стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа

■ Запитання і завдання:

 Навчаємося у грі — тут в ігровій формі можна здійснити самоперевірку основних фактів із розглянутого матеріалу

 Відповідаємо на запитання — запитання цієї рубрики дозволять осмислити опрацьований текст

 Виконуємо завдання — виконання цих практичних завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з картою, складати таблиці, плани тощо)

 Розвиваємо творчі здібності — ці завдання виконуються з метою поглиблення знань за допомогою додаткових джерел

Електронний додаток до підручника

Повторення. Вступ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

що таке Новий та Ранній Новий час і якою є їхня періодизація; якими є основні особливості Раннього Нового часу в історії України.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке історія? **2.** Чим відрізняється «історія» як наука та навчальний предмет? **3.** На які періоди поділяються всесвітня історія та історія України?

4. Колективне обговорення. Висловіть свою думку щодо того, чому для сучасної молоді людини важливо знати події, що відбувалися за часів Середньовіччя.

5. Назвіть дві-три дати з історії середньовічної Європи та України, які ви вважаєте найважливішими. Поясніть свій вибір.

6. Які історичні діячі та діячки, на вашу думку, найбільш вплинули на події, що відбувалися в середньовічній Європі та Україні? Чому? **7.** Покажіть на карті й назвіть країни Європи, розвиток яких ви вивчали в курсі історії Середніх віків.

8. Робота в парах. Обговоріть і визначте цивілізаційні здобутки населення Європи в Середньовіччі. **9. Робота в парах.** Обговоріть і визначте цивілізаційні здобутки населення тогочасної України як складової середньовічної Європи.

10. Назвіть факти, які свідчать про тотожність і відмінність процесів і явищ у середньовічній Європі та Україні. **11.** Які пам'ятки доби Середньовіччя на території Європи та України вам відомі? **12.** Що ви знаєте про пам'ятки Середньовіччя на території вашого краю, в експозиції місцевого краєзнавчого або історичного музею? Опишіть їх.

? Чи можна вважати Ранній Новий час новим кроком у поступальному розвитку людства?

1 ПОНЯТТЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ НОВОГО ЧАСУ. Цього року ви продовжите вивчати події всесвітньої історії та історії України. У попередніх класах ви познайомилися з історією Стародавнього світу та Середніх віків. У 8 класі ви розпочнете розгляд історії Нового часу, або Модерної доби (часу, періоду), що вивчає події кінця XV — початку XX ст. Цього року на вас чекають події її першої частини — Раннього Нового часу, або Ранньомодерної доби (часу, періоду), які відбувалися з кінця XV до кінця XVIII ст.

Визначальними явищами цього нового періоду всесвітньої історії вважають протестантську Реформацію, європейські релігійні війни, Великі географічні відкриття та початок європейського колоніалізму, виникнення в країнах сильних централізованих урядів, початок формування національних держав, що є попередниками сучасних держав, епоху Просвітництва й досягнень першого етапу промислової революції. Ознакою нового періоду всесвітньої історії став поступовий занепад традиційних цивілізацій Сходу та формування культурного й політичного панування Західного світу, що є змістом явища, яке західноєвропейські дослідники назвали Великою дивергенцією (від латин. «розходження»). Про зміст названих явищ ви дізнаєтеся, вивчаючи відповідні теми.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРЕДМЕТА «ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ»

Назва періоду	Хронологічні межі
Первісне суспільство	Поява людини на Землі — 3 тис. років до н. е.
Стародавній світ	3 тис. років до н. е. — 476 р.
Середні віки	476—1492 рр.
Новий час (Модерна доба)	I період: Ранній Новий (Ранньомодерна доба): кінець XV — кінець XVIII ст. II період: кінець XVIII — початок XX ст.
Новітній час	I період: 1914—1945 рр. II період: 1945 р. — сьогодні

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, для чого дослідники застосовують історичну періодизацію.

Новий час (Модерна доба) — період всесвітньої історії після Середньовіччя, що передував Новітній історії. Історію, що настала після Середніх віків, українські дослідники поділяють на два періоди: Нову і Новітню історію. Західноєвропейські історики всю історію після Середньовіччя називають Сучасною історією.

Ранній Новий час (Ранньомодерна доба) — перший період історії Нового часу. Західноєвропейські дослідники визначають цю добу як Ранній сучасний європейський період.

2 ОСОБЛИВОСТІ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Події, що відбувалися впродовж Раннього Нового часу в Україні, свідчать, що навіть за умов відсутності власної державності й перебування у складі інших держав вона залишалася складовою європейського історичного процесу. При цьому Україна зберігала можливість впливати на нього.

Чимало дослідників визначають Ранній Новий час в Україні як козацьку добу, початок якої припадає на виникнення нового суспільного стану — козацтва (кінець XV — початок XVI ст.), а завершення — на остаточну втрату ним політичної влади.

Зі сторінок підручника з історії України цього року ви дізнаєтеся про участь українського козацтва в європейському історичному процесі цього періоду. Без перебільшення його центральною подією стала Національно-визвольна війна українського народу проти панування Речі Посполитої в середині XVII ст. і створення української козацької держави — Війська Запорозького.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із праці німецького й французького історика Ж.-Б. Шерера «Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжів»

...Рим залишив нам свої закони та свої руїни, Греція — своїх поетів і статуї, але за що ми мусимо оцінювати козаків, яких нам представляють тільки як зрадників і які нам зі свого минулого нічого не залишили. ...Українські козаки були спокійним народом, який спочатку терпів тиск польської шляхти й духовенства. Коли ж він зрозумів, що його прагнуть винищити, то взявся за шаблю. Але коли він однією рукою відстоював власну свободу, чи не прикривав він другою рукою весь цивілізований світ від татар і варварського Сходу?

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як автор оцінює роль українського козацтва в європейському історичному процесі.

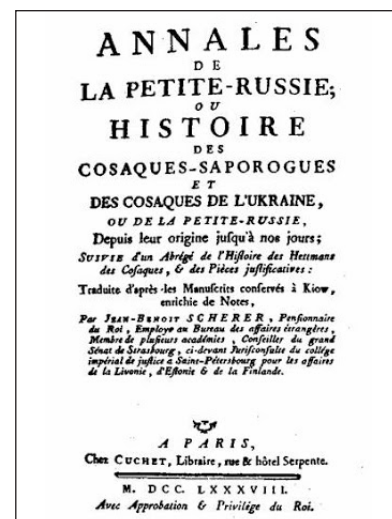

Сучасний пам'ятник Великим географічним відкриттям у Лісабоні (Португалія). XX ст.

? Що вам відомо про роль українського козацтва в історії України?

УКРАЇНА І СВІТ

Період Раннього Нового часу, який в історії України називають Козацькою добою, уславився багатьма подіями, історичними персоналіями та явищами. Про це ви дізнаєтеся з підручника історії України. Як і інші регіони Європи, Україна зазнала впливів Відродження, Реформації та Контрреформації. Саме під їх впливом з'явилися перші переклади Святого Письма народною мовою та виник новий жанр літератури — полемічна. На основі тогочасних європейських традицій розвивалися українські освіта, наука й мистецтво. Поява Конституції Пилипа Орлика засвідчила наявність усвідомленого прагнення українського народу дотримуватися норм демократії, несприйняття будь-яких обмежень його прав і деспотизму. Це також відповідало тенденціям тогочасного європейського політичного життя.

Титульний аркуш «Літопису Малоросії...» Ж.-Б. Шерера

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Середні віки відіграли важливу роль в історії Європи та України.
- Ранній Новий час для християнської Західної Європи став періодом важливих змін.

- Ранній Новий час став важливим етапом у розвитку України.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Кінець XV — початок XX ст. — Новий час (Модерна доба).

Кінець XV — кінець XVIII ст. — Ранній Новий час (Ранньомодерна доба).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Хто більше».

Правила гри. Окремі учні та учениці, пари або команди отримують завдання за встановлений час пригадати й навести якомога більше дат, визначень термінів і понять, персоналій, які характеризують добу Середньовіччя в Європі або Україні (визначає вчитель/вчителька). Перемагають ті, чий перелік буде довшим.

2. Що таке Новий і Ранній Новий час? Якими є їхні хронологічні межі?

3. Назвіть визначальні явища, які характеризують Ранній Новий час.

4. Які з особливостей Раннього Нового часу в історії України, на вашу думку, є найважливішими? Чому?

5. Висловіть своє ставлення щодо суджень (думок, які потрібно обґрунтувати, тобто підтвердити істинність фактами), наведених після основного тексту параграфа. Надалі такі вправу рекомендується виконувати індивідуально після кожного

параграфа з метою самоперевірки знань. **6. Робота в парах.** Розпочніть роботу над складанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу».

Період, дата (століття, десятиліття або рік)	Події на землях України	Події поза межами України	Примітки
Ранньомодерна доба (кінець XV — кінець XVIII ст.)			

7. Напишіть есе за темою «Чи потрібні сучасній молодій людині знання з історії? Скористайтеся планом-схемою в додатках до підручника (с. 226).

РОЗДІЛ І. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 1. Відкриття європейців

1 ПРИЧИНИ Й ПЕРЕДУМОВИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ. Добою Великих географічних відкриттів в історії людства називають період, під час якого європейці відкрили нові землі й морські шляхи до Африки, Америки, Азії та Океанії. Вони шукали нових торговельних партнерів і джерела товарів, які мали великий попит у Європі.

Більшість дослідників визначають хронологічні межі Великих географічних відкриттів як час від середини XV до середини XVI ст. Розглянемо, на які основні причини Великих географічних відкриттів вони звертають увагу.

Наприкінці Середніх віків торгівля з країнами Сходу набула постійного характеру. Різноманітні східні товари — прянощі, ювелірні вироби, тканини тощо — стали звичними для європейців. Однак у другій половині XV ст. ситуація значно ускладнилася внаслідок загарбання Османською імперією Близького Сходу. Різні побори з торговельних караванів і кораблів, грабунки, піратство робили торгівлю дуже ризикованою, невідгідною та нерегулярною. З'явилася велика кількість посередників (арабів, італійців), що призводило до подорожчання товарів. Шлях до Індії через Єгипет і Червоне море повністю контролювали араби, які не допускали сюди європейців. Купці й моряки західноєвропейських країн усе частіше замислювалися над пошуком нового морського шляху до Індії в обхід арабів і турків.

До пошуків морського шляху до Індії європейців підштовхувала й інша причина: для розвитку торгівлі, заснування нових підприємств потрібні були золото та срібло. У Західній Європі їх бракувало.

Сучасні історики виділяють такі основні передумови Великих географічних відкриттів:

- Утворення в Європі великих централізованих держав, які мали необхідні кошти для спорядження та фінансування мандрівок за океан. Насамперед це Іспанія, а також Англія, Франція і Португалія.
- Підтримка католицької церкви, що ставилася до підкорення нових земель як до своєрідного хрестового походу проти язичників із метою навернення їх до християнської віри.
- У результаті успішного завершення Реконкісти виникла велика кількість дрібного іспанського й португальського дворянства, яке поєднувало військовий досвід із прагненням наживи й релігійним фанатизмом.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якими були причини й передумови Великих географічних відкриттів; про подорожі та географічні відкриття португальських мореплавців і Христофора Колумба; як відбулася перша навколосвітня подорож; про особливості цивілізації доколумбової Америки.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які уявлення про світ панували за часів Середньовіччя?
2. Якими були життя та культура народів Індії наприкінці XV ст.?
3. Що ви знаєте про морський похід вікінгів до Північної Америки?

? Чи погоджуєтесь ви з тим, що Великі географічні відкриття розпочалися тоді, коли для цього сформувалася відповідна ситуація? Поясніть свою точку зору.

Великі географічні відкриття — умовний термін для позначення історичного процесу, що розпочався в середині XV ст. і був пов'язаний із розширенням західноєвропейською цивілізацією свого життєвого простору.

Колонія — залежна територія, що перебуває під владою іншої держави (метрополії).

Колоніальна імперія — держава, яка захопила певні території та приєднала їх до свого складу як колонії.

Факторія — торговельна контора або поселення, організовані купцями в колонії.

? Чи є правильним твердження, що географічні відкриття португальців мали важливе значення для розвитку мореплавства? Поясніть свою думку.

Васко да Гама. Художник Антоніо Мануель де Фонсека. 1838 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Значення експедиції Васко да Гама полягало в тому, що вона відкрила морський шлях до Індії вздовж західного узбережжя Африки. Водночас це відкриття заклало підвалини виникнення Португальської **колоніальної імперії**. Великих територій португальці зазвичай не захоплювали, а створювали на узбережжі численні, добре укріплені **факторії**. Торгівлю прянощами оголосили монополією (винятковим правом) португальського короля. Купці, які привозили цей товар до Лісабона, отримували 800 % прибутку. Для збереження високих цін король дозволяв завозити до Європи лише п'ять-шість кораблів прянощів на рік.

■ Створення нових і вдосконалення наявних навігаційних приладів і карт, поява нових типів морських кораблів: морського компаса, астролябії, портолана (морської компасної карти), трищоголової каравели.

Першими серед європейських держав нові шляхи до країн Сходу почали шукати Португалія та Іспанія.

2 ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ПОРТУГАЛЬЦІВ. Сприятливе географічне положення, оволодіння арабською географією та математикою, морською справою сприяли перетворенню Португалії в XV ст. на морську державу. Здійснення перших дослідницьких морських експедицій португальців було пов'язане з діяльністю принца Енріке Мореплавця, який і організував їх уздовж західного узбережжя Африки.

Португальці намагалися знайти шлях до берегів Індії, пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обігнувши її з півдня. Одночасно починаючи із 40-х рр. XV ст. вони регулярно споряджали експедиції до Західної Африки за прянощами, слоновою кісткою, золотим піском, невольниками. На карті Африки з'явилися назви «Перцевий Берег», «Берег Слонової Кістки», «Золотий Берег», «Невольничий Берег». Із нових земель до скарбниці Португалії надходили величезні прибутки.

У 1488 р. мореплавець Бартоломеу Діаш, плывучи вздовж західного узбережжя Африки, зміг досягти її південного краю, обігнути його й вийти до Індійського океану. Проте далі він іти не наважився через загрозу бунту моряків. Крайню південну точку Африки назвали спочатку Мисом штормів, а пізніше мисом Доброї Надії, сподіваючись, що наступні мореплавці зможуть дістатися берегів Індії.

Улітку 1497 р. португалець Васко да Гама на чотирьох кораблях із близько 170 членами команди вирушив із Лісабона. Пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обминувши мис Доброї Надії, В. да Гама дістався Мозамбіку. Після короткої зупинки кораблі рушили далі.

20 травня 1498 р. португальські кораблі увійшли до індійського порту Калікут. Наприкінці року, домовившись про торгівлю з місцевим правителем, В. да Гама вирушив додому. Через два роки після початку експедиції він і 55 вцілілих членів команди повернулися до Португалії. Це була перша європейська експедиція, яка потрапила до Індії східним морським шляхом.

Захопивши контроль над східним шляхом до Індії, португальці намагалися знайти й західний шлях до неї. У 1500 р. португальська ескадра під керівництвом Педру Кабрала відкрила Бразилію та оголосила її власністю Португалії.

3 ПЛАВАННЯ Х. КОЛУМБА ДО АМЕРИКИ. Першим дістатися Індії західним шляхом спробував іспанський мореплавець Христофор Колумб.

Х. Колумб захопився поглядами італійця Паоло Тосканеллі, який вважав Землю кулею, а західний шлях із Європи до Сходу — найкоротшим. П. Тосканеллі склав карту світу, на якій Азію позначив на західному узбережжі Атлантичного океану. За його обчисленнями, шлях до Китаю та Індії через Атлантику був набагато коротшим, ніж навколо Африки. Проте П. Тосканеллі помилився у визначенні розмірів Землі та, відповідно, відстані від Європи до Азії. Згодом казали, що це була велика помилка, завдяки якій було здійснено велике відкриття.

Карта й розрахунки П. Тосканеллі переконали мореплавця в можливості дістатися Індії, рухаючись на захід через Атлантичний океан.

В Іспанії Х. Колумб запропонував свій проект королю Фердинанду й королеві Ізабель. Королева погодилася на цю пропозицію, оскільки успішне завершення експедиції мало принести чимало прибутків Іспанії завдяки позбавленню португальців виняткового права на західноафриканські торговельні шляхи до «Індії» (Східної та Південної Азії).

3 серпня 1492 р. експедиція Х. Колумба у складі трьох каравел (суден) — «Санта-Марія», «Пінта» і «Нінья» — із командою 90 осіб вийшла в море. Подорож тривала понад два місяці. Нарешті моряки побачили землю. Невеликий острів проголосили володінням іспанського короля, а на його березі встановили іспанський прапор. Він отримав назву Сан-Сальвадор, тобто острів Святого Спасителя. Саме цей день, 12 жовтня 1492 р., вважається датою відкриття Америки.

Х. Колумб також відкрив острови Куба та Гаїті (спочатку його назвали Еспаньйола) та повернувся до Іспанії. Тут він тріумфально повідомив королю про відкриті на заході землі, які вважав Індією, але золота майже не привіз. Королівський двір був розчарований. Як віцекороль нових земель Х. Колумб здійснив ще три подорожі, під час яких

? Чим була важливою для тогочасних європейців подорож Х. Колумба? Поясніть свою думку.

Христофор Колумб. Художник Себастьяно дель Пйомбо. 1519 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа П. Тосканеллі до Фернандо Мартінеса, придворного короля Португалії Альфонсо V (1474 р.)

...Хоча я добре знаю, що існування такого шляху може бути доведено на підставі кулеподібної форми Землі, тим не менш, щоб зробити це питання більш ясним і полегшити сприйняття, я наважився зобразити шлях на морській карті. Тому відправляю його величності накреслену мною власноручно карту, де зображені ваші береги та острови, звідки ви маєте розпочати плавання безперервно на захід, і місця, до яких ви припливете, і наскільки далеко вам слід триматися від полюса або від екватора,

і який простір або скільки миль ви маєте пропливти, щоб досягти тих місць, де у великій кількості наявні різноманітні прянощі й коштовне каміння. Не дивуйтеся, що я називаю заходом країни, де зростають прянощі, тоді як їх зазвичай називають сходом, тому що люди, які пливають постійно на захід, досягають цих країн плаванням на іншому боці земної кулі...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, у чому полягала ідея П. Тосканеллі знайти західний шлях до Індії.

Висадка Х. Колумба в Америці 12 жовтня 1492 р. Художник Джон Вандерлін. 1847 р.

? Що, на вашу думку, хотів сказати художник глядачам про зображену подію?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа Х. Колумба до іспанського короля Фердинанда та королеви Ізабелі (18 жовтня 1498 р.)

Звідси можна... відправляти всіх рабів, яких можна буде продати, і барвникове дерево. Якщо відомості, що я маю, правильні, то... можна продати 4000 рабів... У Кастилії, Португалії, Арагоні, Італії, Сицилії... дуже великий попит на рабів, і я вважаю, що вони надходять у недостатній кількості з Гвінеї. А раби із цих земель, якщо їх привезуть [у згадані країни], коштуватимуть утричі дешевше за гвінейських... А платня за перевезення [рабів] надходитиме з перших грошей, отриманих від продажу рабів. І нехай навіть помирають раби в дорозі — адже не всім їм загрожує така доля...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте: **1.** Які факти наводить автор листа? **2.** У чому він прагне переконати правителів Іспанії? **3.** Яку оцінку можна дати ставленню Х. Колумба до корінного населення відкритих ним земель?

Тордесільська угода — договір, укладений Іспанією та Португалією про розподіл сфер впливу у світі.

Амеріго Веспуччі. Гравюра Криспейна ван де Паса. 1590 р.

? Які риси характеру персонажів відобразили автори портретів, наведених на с. 8—11? Поясніть свою думку.

відкрив Малі Антильські острови, острови Пуерто-Рико, Ямайка, Тринідад тощо, дослідив узбережжя Центральної Америки.

До кінця життя Х. Колумб так і не дізнався, що завдяки його експедиції було відкрито нову частину світу. Він вважав ці землі Західною Індією, або Вест-Індією. Назву «Америка» відкритий Х. Колумбом материк отримав за ім'ям італійського мандрівника Амеріго Веспуччі, який, дослідивши ці землі, заявив, що це не Азія, а «Новий Світ». Із 1507 р. його позначали на картах як «Землі Амеріго», а із часом просто «Америка» (за латинською версією імені Веспуччі).

Відкриття Христофора Колумба призвели до загострення суперництва між Іспанією та Португалією за право володіти новими землями. Для врегулювання суперечок за посередництва Папи Римського Александра VI ці держави уклали в місті Тордесільяс у 1494 р. угоду, за якою встановлювалася межа від полюса до полюса приблизно за 30-градусним меридіаном, на захід від островів Зеленого Мису. Усі відкриті землі та води на захід від неї ставали іспанськими, а на схід — португальськими.

Проте це розмежування здійснили лише в Західній півкулі. Згодом нове протистояння суперників сталося на Молуккських островах (спочатку їх назвали «Островами Прянощів»). Тоді в 1529 р. в Сарагосі підписали нову угоду про поділ нових земель у Східній півкулі за 17-градусним меридіаном на схід від Молуккських островів.

4 ВІДКРИТТЯ ТИХОГО ОКЕАНУ. ПЕРША НАВКОЛОСВІТНЯ ПОДОРОЖ Ф. МАГЕЛЛАНА.

Після смерті Х. Колумба учасники його експедицій продовжили дослідження відкритих земель. У 1513 р. іспанська експедиція на чолі з Васко Нуньесом де Бальбоа вперше перетнула Панамський перешийок, шукаючи легендарну «країну золота» — Ельдорадо. Перед мандрівниками відкрився Тихий океан. Проте вони не знали справжніх його розмірів і назвали океан Південним морем. Після цього відкриття в іспанців знову виникло бажання відшукати західний шлях до Індії.

Першим, хто знайшов західний шлях до Індії та здійснив першу в історії навколосвітню подорож, став португалець **Фернан Магеллан**.

У 1519 р. експедиція з п'яти кораблів вийшла в море та взяла курс на захід. Подорож тривала три роки. Ф. Магеллан дістався південного краю Америки та знайшов протоку (тепер вона називається Магеллановою), яка з'єднувала два океани. Під час подорожей була чудова погода, і мореплавець назвав цей океан Тихим.

Навесні 1521 р. експедиція досягла островів біля східного узбережжя Азії, які згодом назвали Філіппінськими. На цих островах у сутичці з місцевими племенами Ф. Магеллан загинув. Два кораблі, які залишилися під командуванням Себастьяна д'Елькано, дісталися Молуккських островів і, захопивши вантаж прянощів, рушили додому.

У 1522 р. мореплавці повернулися до Іспанії. Із п'яти кораблів уцілів лише один із символічною назвою «Вікторія» («Перемога»), із 253 учасників експедиції на ньому перебувало лише 18 осіб.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі щоденника Антоніо Пігафетти, супутника Ф. Магеллана (1519—1522 рр.)

- 1) У середу 28 листопада 1520 р. ми вибралися з цієї протоки та увійшли у велике море, яке назвали «Тихим». Упродовж наступних трьох місяців і двадцяти днів ми були повністю позбавлені свіжої їжі... [За цей час] ми подолали чотири тисячі левг (1 левг — близько 7 км. Відстань явно перебільшена) по цьому Тихому морю, яке ми тому так назвали, що жодного разу не відчули найменшої бурі...
- 2) Магеллан був наділений усіма чеснотами. Він завжди виявляв непохитну наполегливість серед найбільших лих. На морі він сам засудив себе на більш обмеження, ніж його екіпаж. Він краще за всіх розбирався в морських картах, досконало володів мистецтвом рухати корабель, і це він довів своєю мандрівкою давнім світом, на що ніхто інший до нього не наважувався...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яку інформацію про першу навколосвітню подорож Ф. Магеллана можна отримати за джерелом.

? Яке значення для вивчення Землі мала подорож Ф. Магеллана? Поясніть свою думку.

Фернан Магеллан. Невідомий художник XVII ст. Галерея Уффіці (Флоренція)

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Фернан Магеллан більшу частину свого життя провів у морських експедиціях, перебуваючи на службі в португальського короля. Декілька разів він здійснював мандрівки до Молуккських островів і, мабуть, уже тоді почав замислюватися над тим, що шлях з Америки до островів може бути коротшим. Коли португальський король відправив 35-річного мореплавця у відставку із жебрацькою пенсією, той запропонував свої послуги молодому королю Іспанії Карлу I. Ф. Магеллан мав намір досягти Молуккських островів із заходу: адже якщо вони лежать ближче до Америки, ніж до Індії, то за Тордесільяської угодою володіти ними мають право іспанці. Ф. Магеллан був переконаний, що знайде новий прохід з Атлантичного океану до Тихого.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі щоденника учасника експедиції доби Великих географічних відкриттів

Упродовж трьох місяців та 20 днів ми не мали свіжої їжі. Сухарі, які ми їли, були не хлібом, а пилукою, перемішаною з хробаками, запаскудженою мишами, а тому невимовно смердючою. Вода, яку ми пили, була гнила й також смерділа. Щоб не вмерти з голоду, ми жували шкіру, якою було вкрито снасті... Ця шкіра під впливом води, вітру та сонця так затверділа, що її треба було вимочувати в морській воді протягом чотирьох-п'яти днів. Після цього ми пекли її на вугіллі та їли... Щурів продавали по півдуката за штуку, але навіть за таку ціну їх неможливо було дістати... Нас уразила хвороба, за якої ясна розпухали настільки, що закривали зуби

як верхньої, так і нижньої щелепи; люди, що хворіли нею, не могли нічого їсти. Дев'ятнадцятеро з нас померли. За три місяці і 20 днів ми зробили 4 тис. левг (одна левга — приблизно 7 км — Авт.) цим Тихим морем, названим нами Тихим тому, що ми жодного разу не зазнали бурі.

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Про яку подорож ідеться в наведеному уривку? Поясніть, як ви це визначили. **2.** Яке враження про перебіг подорожі можна отримати за джерелом? **3.** Спробуйте продовжити щоденник новими записами про подальший перебіг подорожі.

Доколумбові цивілізації — цивілізації, які існували на материках Північна і Південна Америка й зникли після появи там європейських колоністів.

? Яке формулювання ви вважаєте більш відповідним для характеристики пов'язаної з ним події: «відкриття Америки» чи «зустріч двох цивілізацій»? Чому?

Завдяки першій навколосвітній подорожі іспанці отримали знання про світ та океани, які допомогли їм у подальших дослідженнях і колонізації Філіппін. Західний шлях не замінив східний шлях навколо Африки, але наступні іспанські експедиції користувалися інформацією Ф. Магеллана для переходів від узбережжя Мексики до Філіппін.

5 ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДОКОЛУМБОВОЇ АМЕРИКИ. У 1992 р., коли весь світ святкував 500-річчя першої експедиції Х. Колумба, уперше замість звичних слів «відкриття Америки» цю подію назвали «зустріччю двох цивілізацій».

Х. Колумб відкрив шлях до землі, на якій люди жили ще 25—30 тис. років тому. У судових журналах експедиції 1492 р. залишилися свідчення про першу зустріч мандрівників з індіанцями: «Вони приносили клубки бавовняної пряжі, папуг, дротики та інші речі, які довелося б довго

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із доповіді Хуана Поло де Ондегардо «Про походження інків і те, як вони збільшили свої завоювання» (1572 р.)

...[На підкорених землях] одразу як інки ставали їхніми правителями, вони примушували місцевих жителів, які до цього жили окремо, об'єднуватися у громади з чиновником над кожним десятком, іншим — над кожною сотнею, іншим — над кожною тисячею, іншим — над кожними десятима тисячами, а [верховний] Інка — правитель над усіма. Адміністратори звітували щорічно, записували народження і смерті, як у людей, так і в отарах худоби, [звітували] про врожай із полів та інші подробиці, до самих дрібниць включно.

...Кожен помітний предмет був зроблений об'єктом поклоніння, наприклад, джерела, фонтани, струмки, камені, долини, вершини гір... У кожного з них були свої люди, обов'язком яких було здійснювати жертвопринесення і яких навчали, як приймати жертвопринесення та які саме предмети мають жертвувати.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, яку інформацію про інків можна отримати за джерелом.

описувати, і все віддавали за будь-який предмет, що їм пропонували. Я був дуже уважним до них і наполегливо дізнавався, чи мають ці люди золото...». Ці слова Х. Колумба не віщували місцевому населенню Америки нічого доброго. Для більшості європейських відкривачів нових земель на першому місці було власне збагачення.

При цьому вони не уявляли того, що культури народів доколумбової Америки налічували декілька тисячоліть і мали досить високий рівень розвитку. Приблизно 4 тис. років тому тут виникло рільництво. Індіанці вирощували невідомі в Європі культури — кукурудзу, картоплю, какао, томати, соняшник та інші. Проте вони не вміли виплавляти залізо, не користувалися такими відомими у Старому Світі досягненнями, як колесо, плуг, вогнепальна зброя. Зброю та знаряддя праці вони виготовляли з каменю, дерева тощо.

У Південній і Центральній Америці існувало кілька цивілізацій. Найрозвиненіші були в ацтеків — на Мексиканському нагір'ї, майя — на півострові Юкатан і у Гватемалі, інків — в Андах і на Болівійському нагір'ї. У цих народів уже були держави, багато гарних міст, що з'єднувалися мережею брукованих доріг. Вулиці міст прикрашали кам'яні храми та палаци правителів. Через річки зводилися мости, існувала навіть пошта.

Цивілізація майя мала систему ієрогліфічної писемності, глибокі знання з астрономії та математики. Вони розробили календар, яким користувалися й інші народи Центральної Америки. Ацтеки створили імперію, яка нагадувала класичні деспотії Стародавнього Сходу. Високого рівня розвитку досягла медицина. У книжках ацтекських лікарів описувалося понад 250 лікарських рослин. Більшість із них невідома сучасній науці.

Найбільшою за площею розселення та кількістю населення вважається імперія інків. У їхній державі існували писані закони. Вони вміли виплавляти мідь, із якої, зокрема, робили монети у вигляді сокирок. У містах існували водогони. Інки були єдиною цивілізацією доколумбової Америки, що, крім міді, золота, срібла, платини та сплавів із них, уміла виготовляти бронзу.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Пошуки нових шляхів до країн Сходу й зростання потреб у золоті та сріблі стали головними причинами Великих географічних відкриттів.
- Завдяки здійсненим відкриттям португальці першими створили колоніальну імперію, населення якої на початку XVI ст. становило близько 1 млн осіб.
- Загострення боротьби між Португалією та Іспанією за нові землі спричинило перший в історії поділ сфер впливу у світі.

- Унаслідок подорожі Ф. Магеллана було вперше доведено, що Земля є кулею, та отримано загальні відомості про її розміри.

- У доколумбовій Америці існували досить розвинені цивілізації, розвитку яких перешкодили європейські завоювання.

Піраміда Сонця — найбільша споруда доколумбового міста Теотіуакан (Мексика). Сучасний вигляд

Мачу-Пікчу («стара вершина») — доколумбове місто інків, розташоване в Андах (Перу). У 2007 р. удостоєне звання нового «чуда світу»

- ? Яку інформацію про рівень розвитку доколумбових цивілізацій Америки можна отримати за ілюстраціями?

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Середина XV — середина XVI ст. — Великі географічні відкриття.

1492 р. — відкриття Америки Х. Колумбом.

1498 р. — відкриття західного шляху до Індії В. да Гамою.

1519—1522 рр. — перша навколосвітня подорож Ф. Магеллана.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте героя/героїню».

Правила гри. Учитель/вчителька записує на картці прізвище історичного діяча/діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад, десяти) відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні», «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.

 2. Сукупність яких причин і передумов зробила можливими Великі географічні відкриття? Які з них, на вашу думку, є найважливішими? Чому?

3. Яким був внесок португальських мореплавців у Великі географічні відкриття? **4.** Укажіть значення першого плавання Х. Колумба для просторового розширення впливу європейської цивілізації на світ. **5.** Яку роль у подіях епохи Великих географічних відкриттів відіграла мандрівка експедиції Ф. Магеллана? **6.** Назвіть факти, які свідчать про досить високий рівень розвитку цивілізацій народів доколумбової Америки.

 7. Простежте за картою напрямки морських експедицій європейців кінця XV — першої половини XVI ст. і визначте їх результати. **8.** Складіть таблицю «Географічні відкриття кінця XV — першої половини XVI ст.».

Рік відкриття	Хто очолював експедицію	Держава — організатор експедиції	Зміст відкриття	Історичне значення

9. Робота в парах. Додайте до синхронізованої хронологічної таблиці (с. 6) відомості про Великі географічні відкриття, подорожі Х. Колумба, В. да Гама і Ф. Магеллана. (У подальшій роботі з таблицею до неї необхідно додавати дати, розміщені в рубриці «Працюємо з хронологією».)

 10. Колективне обговорення. Поясніть, як ви розумієте судження, що відкриття Америки Х. Колумбом було великим відкриттям, здійсненим через велику помилку. **11. Колективне обговорення.** Якими, на вашу думку, були моральні цінності, що спонукали мореплавців до участі в експедиціях до нових земель? Поясніть свою думку. **12.** Напишіть листа від особи учасника/учасниці однієї з морських експедицій доби Великих географічних відкриттів про її перебіг. За необхідності скористайтеся додатковими джерелами.

§ 2. Колонізація Нового Світу. Наслідки та значення Великих географічних відкриттів

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як відбулася Конкіста — завоювання Нового Світу; про особливості перших європейських колоній і становище індіанців після Великих географічних відкриттів; у чому полягали наслідки та значення Великих географічних відкриттів.

1 КОНКІСТАДОРИ В НОВОМУ СВІТІ. У 1495 р. король і королева Іспанії видали указ, яким дозволяли всім охочим споряджати експедиції до нових земель на заході для пошуків золота й інших цінних ресурсів. Дві третини знайденого вони мали віддавати до королівської скарбниці. Завдяки цьому іспанська корона вирішувала одразу дві важливі проблеми: позбавлялася тієї небезпечної сили, якою були численні войовничі ідальго (дворяни), що не знаходили заняття на батьківщині після завершення Реконкісти, і забезпечувала нове джерело прибутків.

Так розпочалася Конкіста (ісп. *conquista* — завоювання) Нового Світу, яка за змістом була іспанською колонізацією

Америку. Її учасників — **конкістадорів**, за різними оцінками, налічувалося 5—10 тис. осіб. Маючи перевагу в озброєнні, конкістадори досить швидко розгромили індіанців та підкорили їхні держави. На початок XVII ст. в Америку переїхало до 200 тис. осіб, серед яких конкістадори становили незначну частину. Тривала Конкіста в різних регіонах по-різному. Більшість підкорених іспанцями земель звільнилася від їхньої залежності та здобула незалежність на початку XIX ст.

У 1508 р. конкістадор Хуан Понсе де Леон заснував перше європейське поселення в Новому Світі на острові Пуерто-Рико, а через п'ять років захопив півострів, який назвав «Квітуца земля» — Флорида. У 1517—1518 рр. іспанські конкістадори розпочали завоювання держави майя — найдавнішої з доколумбових цивілізацій Америки.

У 1519 р. загін іспанців на чолі з Ернаном Кортесом, що налічував 500 іспанських воїнів, 13 вершників, 200 індіанців і декілька гармат, вирушив до держави ацтеків. Висадившись на берег, Е. Кортес наказав спалити кораблі. Цим вчинком він продемонстрував, що відступати не збирається. Діючи рішуче й жорстоко, Е. Кортес підкорив ацтеків.

Е. Кортес став намісником Нової Іспанії (так іспанці називали Мексику). Протягом декількох років підкоривши її територію, іспанці стали володарями чи не найбагатших у світі золотих і срібних копалень.

Одночасно із завоюванням Мексики іспанські конкістадори рушили до Південної Америки вздовж її тихоокеанського узбережжя. Завойовників приваблювали розповіді про багаті на золото та срібло землі країни Піру (або Перу). Ці землі в той час входили до імперії інків.

Протягом 1524—1530 рр. конкістадор Франсіско Пісарро з невеликим загоном підкорив державу інків, розгромивши їх 80-тисячну армію. Завойовані землі було поділено на віцекоролівства Перу та Нова Іспанія (Мексика). Управляли ними призначені з Мадрида віцекоролі.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Де пролягали основні торговельні шляхи з країнами Сходу до XVI ст.? 2. Що вам відомо про рівень розвитку народів доколумбової Америки? 3. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, якими були уявлення про Землю в Середні віки. 4. Що таке колонізація?

? Чи є доцільним термін «Конкіста» для характеристики подій, що відбувалися в той час у Новому Світі? Чому?

Відкриття річки Міссісіпі конкістадором Ернандо де Сото в 1541 р. Художник Вільям Генрі Пауелл. 1853 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Записок» іспанського конкістадора Берналя Діаса дель Кастільйо, учасника походів Е. Кортеса

...[Після захоплення Мексики] першою вимогою Кортеса до спадкоємця Монтесуми було відновити водогін, прибрати вулиці, виправити дамби, мости, будинки й палаци. Термін встановлювався два місяці, після чого мали повернутися жителі, і ми також мали оселитися в спеціально відведених для нас кварталах. Чимало наказів було щодо цього, але всіх їх я не пам'ятаю. У будь-якому випадку, дуже швидко було влаштовано чудову гавань для наших бригаантин, поряд побудовано міцний форт, потім

запроваджено суди й службу безпеки. Усі цінності, які знаходили в місті, зносили в одне місце; кількість їх була невеликою, і казали, що державну скарбницю за наказом спадкоємця Монтесуми було затоплено в озері... Князів (ацтеків) піддавали тортурам, і вони заявляли, що всі цінності було затоплено... Але скільки не пірнали, нічого не знайшли...

? **Робота в парах.** Яку інформацію про підкорення іспанськими конкістадорами ацтеків можна отримати із джерела?

Ернан Кортес. Невідомий художник. XVIII ст.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Е. Кортес завоював державу ацтеків із відносно невеликими втратами. Їхній правитель Монтесума зустрів іспанців як друзів і запросив їх до столиці своєї держави — міста Теночтітлан, розташованого посеред озера. Однак коли Монтесума зі своїми наближеними увійшов до будинку, де оселився Е. Кортес, іспанці раптово зачинили його ворота й захопили правителя ацтеків у полон. У його палаці іспанці знайшли скарбницю ацтеків, де ті століттями накопичували коштовності, і пограбували її.

Ацтеки спробували звільнити свого правителя, але іспанці вбили його. Е. Кортес наказав відступати. Коли іспанці, атаковані ацтеками, у паніці скупчилися на містку через дамбу, він обвалився. У провалля падали коні, поранені іспанці. Проте Е. Кортесу вдалося вирватися з пастки, забравши частину скарбів.

За рік Е. Кортес повернувся та знову захопив столицю ацтеків. Місто Теночтітлан іспанці зруйнували, а на його місці заснували нову столицю — Мехіко.

Франсіско Пісарро. Художник Амбаль-Поль Кутан. 1835 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Ф. Пісарро за допомогою хитрощів захопив у полон «верховного інку» Атауальпу, знищивши при цьому 3 тис. інків. Коли Атауальпа зрозумів, що іспанців найбільше цікавить золото, то запропонував за свою свободу великий викуп: засипати золотом величезну кімнату на висоту піднятої руки, а дещо меншу кімнату двічі наповнити сріблом.

Ф. Пісарро погодився на це. Два місяці інки збирали коштовності, щоб звільнити свого правителя. Викуп становив приблизно 6 т золота і 12 т срібла. Проте це не врятувало життя Атауальпи — Ф. Пісарро наказав його стратити. Після смерті «верховного інки» загони іспанських завойовників розсіялися по всій країні, грабуючи храми й палаці. Усі захоплені золоті речі вони розплавляли, знищуючи унікальні витвори мистецтва інків.

? Які риси характеру зображених діячів намагалися передати художники?

? Дайте оцінку діям європейських колонізаторів щодо місцевого населення Нового Світу.

2 ПЕРШІ КОЛОНІЇ ЄВРОПЕЙЦІВ У НОВОМУ СВІТІ. ДОЛЯ ІНДІАНЦІВ. На землі Нового Світу переїздили представники різних верств суспільства. Більшість із них об'єднувало прагнення розбагатіти в будь-який спосіб. До місцевої індіанської людності вони ставилися лише як до знарядь, які їм допоможуть у цьому. Такі дії, а також завезені завойовниками хвороби (чума, віспа, тиф) призвели до катастрофічного зменшення кількості місцевого населення.

За різними оцінками, із приблизно 40 млн населення доколумбової Америки на середину XVII ст. було втрачено від 50 до 90 %.

У тих, кому пощастило врятуватися, іспанці відбирали землі, а самих індіанців примушували працювати в копальнях, видобуваючи золото та срібло. Католицькі священники часто силою наворачали їх на християнство. Індіанці масово вмирали від тяжкої праці, голоду, хвороб або вбивали себе і своїх близьких, щоб не бути рабами.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

3 «Історії Індій» іспанського священника-домініканця Бартоломе де лас Каса
(друга половина XVI ст.)

Індіанці... працювали в ті часи безперервно, і на всіх важливих роботах над ними ставили жорстоких наглядачів — іспанців... Ці наглядачі поводитися з ними так суворо, жорстоко й нелюдяно, не даючи їм хвилини перепочинку ані вдень, ані вночі, що нагадували слуг жителів пекла. Вони били індіанців палицями і дрюками, лупцювали їх поза вухами, хльостали батогами, били ногами, і ті не чули від них ласкавіших слів, ніж «собака»; і тоді, вимучені неперервним знущанням... і нестерпною працею без усякого відпочинку, усвідомлюючи, що в них немає ніякого майбутнього, крім неминучої смерті... вони почали тікати в ліси й гори, намагаючись

сховатися там, але натомість іспанці утворили спеціальну поліцію, яка полювала за бідолашними та повертала їх назад...

Це тягло за собою виснаження й загибель індіанців... За шість-вісім місяців, поки група індіанців видобувала золото в копальнях, помирала чверть, а то й третина робітників.

Переконавшись, що справа йде до загибелі всіх індіанців, іспанці вирішили... привезти сюди замість померлих... якомога більше рабів з інших місць...

? Робота в парах. Обговоріть ставлення іспанських конкістадорів до індіанського населення Нового Світу.

Для того щоб замінити померлих на важких роботах, до Америки почали завозити темношкірих рабів з Африки. За одного такого раба на невольницьких ринках Бразилії в XVI ст. платили в 15 разів більше, ніж за раба-індіанця. Із тисяч рабів, яких захоплювали в Африці та везли на суднах через океан, виживали не більше половини, але торговці «живим товаром» усе одно отримували величезні прибутки. Работорівня тривала в Америці до першої половини XIX ст.

3 НАСЛІДКИ І ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ. Географічні відкриття справили величезний вплив на економічне життя всієї Європи. Якщо раніше головні торговельні шляхи пролягали через Середземне й Балтійське моря, то тепер вони перемістилися в океани. Виникла світова торгівля, що налагоджувала зв'язки між окремими материками. Почалося формування світового ринку як складової частини економіки нового суспільства.

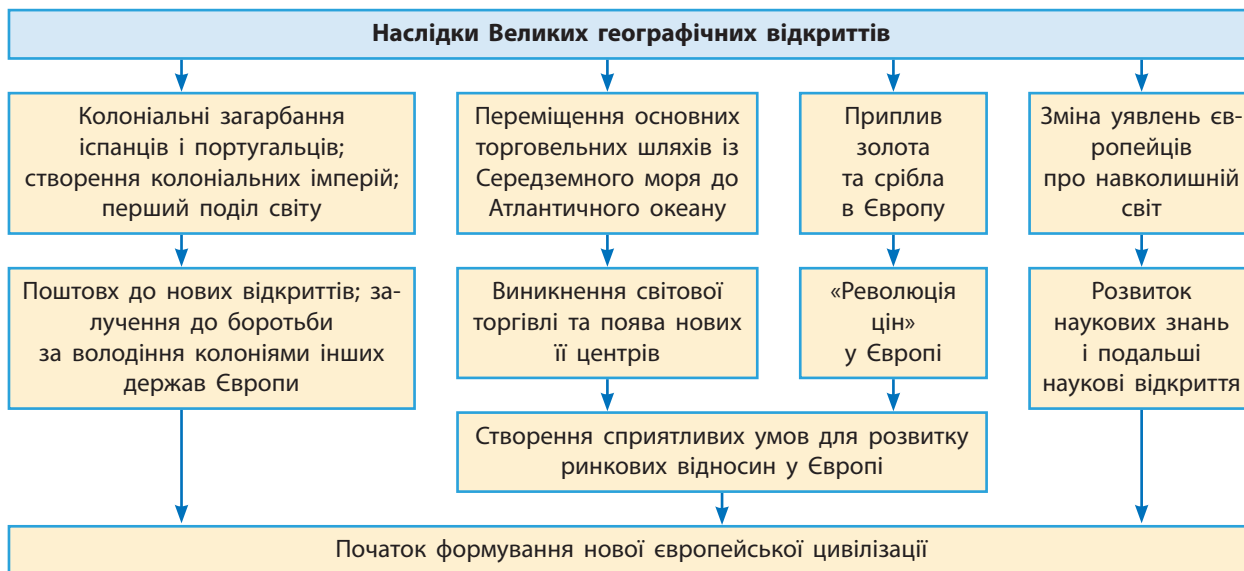
Місце Італії як найбільш розвиненої торговельної території в Європі посіли спочатку Португалія та Іспанія, а згодом — Нідерланди та Англія. Новими центрами ділової активності стали міста Кадіс і Севілья в Іспанії, Антверпен та Амстердам у Нідерландах, Лондон в Англії.

Безпосереднім наслідком Великих географічних відкриттів стала поява колоніальних імперій. Першими їх створили Португалія та Іспанія, згодом — Нідерланди, Англія, Франція. Володіння колоніями приносило країнам-власникам величезні прибутки та сприяло розвитку їхньої економіки. У той самий час колонії стали причиною **колоніальних війн**. Першою з них вважається спроба французів у 60-х рр. XVI ст. відібрати в іспанців північноамериканський півострів Флорида.

? Поміркуйте, чи був значним вплив Великих географічних відкриттів на світобачення, господарське та суспільне життя населення Європи й Нового Світу. Поясніть свою думку.

Колоніальні війни — збройні зіткнення між великими державами за перерозподіл колоній.

? Як Великі географічні відкриття вплинули на формування нової європейської цивілізації?

«Револьюція цін» — процес знецінення грошей унаслідок падіння вартості золота та зростання цін на товари першої необхідності.

Одним із найважливіших наслідків Великих географічних відкриттів стала **«революція цін»**. У 40-х рр. XVI ст. ціни на більшість товарів почали стрімко зростати. Ціна на хліб у XVI ст. зросла в 5—7 разів. Європейці звинувачували в цьому скупників товарів, але справжня причина подорожчання полягала у величезній кількості золота та срібла, завезених до Європи з Америки й Індії. Саме це призвело до значного здешевлення золотих і срібних грошей та відповідного зростання цін на товари.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із тексту «Вимоги», отриманої Ф. Пісарро від короля Іспанії для здійснення завоювання Перу (1533 р.)

Форма й порядок, яким належить бути у вимозі, яку від імені його величності мають висунути карибські індіанці повсталим у провінції Перу, є такими:

...Їх величності є володарями цих островів і материка... Їх величності наказали обходитися із жителями цих територій, як з іншими підданими й васалами, і ви маєте робити те саме.

Тому, як ми тільки можемо, просимо вас і вимагаємо, щоб ви добре зрозуміли це, визнали церкву володаркою загального миру... і наших правителів...

Якщо ви зробите так — це буде правильно, а їх величності й ми від їхнього імені приймемо вас із любов'ю й милосердям, надамо свободу вашим дружинам, дітям і маєткам, звільнимо їх від будь-яких повинностей... І ми не примусимо вас до того, щоб ви ставали християнами, лише якщо ви самі побажаєте перейти в нашу святу католицьку віру, як це зробили майже всі жителі інших островів. Тоді

їх величності крім цього подарують вам привілеї, звільнення [від сплати податків] і нададуть вам чимало милостей.

А якщо ви цього не зробите, або виявите умисну повільність... ми джево виступимо проти вас, і поведемо з вами війну... і підкоримо вас і приведемо в покору церкві та їх величностям, і захопимо ваших людей і ваших жінок та дітей, і зробимо їх рабами та як таких продамо... і захопимо ваше майно, і завдамо вам будь-якої шкоди та збитків, яких тільки зможемо, як непокірним васалам, що не бажають прийняти свого сеньйора, чинять йому опір і суперечать йому; і ми заявляємо, що вбивства та збитки, які це викличе, стануть вашою виною, а не їх величностей, нас або тих рицарів, що з нами прийшли...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, що проголошувалося іспанською владою щодо корінного населення Нового Світу цією «Вимогою».

ЦІКАВІ ФАКТИ

Після Великих географічних відкриттів європейці навчилися вирощувати нові культури — кукурудзу, квасолю, картоплю, томати. Поширилося вживання шоколаду, цукру, земляних горіхів, тропічних фруктів, м'яса індички. Із появою картоплі європейці нарешті позбулися загрози голоду. Кукурудза стала поживною їжею для людей та кормом для худоби. Виробництво цукру у Бразилії та його продаж до Європи сприяло появі нових галузей харчової промисловості. Солодощі стали доступними не лише заможним, а й простим людям. У меню європейців з'явилися різноманітні рибні страви. Поширилося вживання какао, кави та чаю. З Америки європейці запозичили також звичку палити тютюн і грати з пружним каучуковим м'ячем (зародження сучасних баскетболу й волейболу).

Прянощі — головний товар Індії

? Чому, на вашу думку, східні прянощі високо цінувалися серед тогочасних європейців?

УКРАЇНА І СВІТ

Європейці Нового часу, захоплені процесом розширення меж відомого світу, дізнавалися і про тогочасні українські землі. Про це їм розповідали передусім твори італійських мандрівників і дипломатів, які описували нові шляхи на Схід і союзників у боротьбі проти Османської імперії. Найбільш відомими серед них були «Подорож до Персії» А. Контаріні та «Подорож до Тани» Й. Барбаро.

Величезне значення в ознайомленні тогочасної Європи зі східнослов'янським світом мала латиномовна праця польського історика й географа М. Меховського «Трактат про дві Сарматії», видана в 1517 р. Саме із цієї праці європейська спільнота дізнавалася про українські землі, які щедро обдаровані природою, але сильно потерпають від сусідства з мусульманським світом.

Найбільше постраждала від «революції цін» Іспанія, яка лише за XVI ст. вивезла з Нового Світу золота та срібла на 1,5 трлн доларів у сучасних цінах. Причому ці гроші витрачалися її монархом на придбання предметів мистецтва й ведення війн у Європі. Менше постраждали країни, де срібло та золото Нового Світу вкладалося в розвиток виробництва, завдяки чому зростала кількість товарів у продажу.

Епоха Великих географічних відкриттів охопила порівняно невеликий відрізок часу, але за цей період відбулися величезні зміни в уявленнях людей про світ, який їх оточував. На карті світу з'явилися нові континенти, острови, торговельні шляхи. Уже ніхто не мав сумнівів у тому, що Земля є кулею. Великі географічні відкриття стали поштовхом до нових досліджень, а також для розвитку природничих наук — географії, біології, астрономії, фізики, хімії. Розпочиналися пошуки легендарного Південного материка (Австралія), відомого з міфів.

Географічні відкриття змінили звичне для європейців світобачення. Уперше вони відчули, наскільки величезним і різноманітним є навколишній світ. Відома європейцям на початку XVII ст. територія Землі збільшилася в шість разів порівняно з XIV ст. Зустріч з іншими народами допомогла їм краще усвідомити власну історичну єдність, спільність своїх релігійних і культурних традицій.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Унаслідок завоювань іспанців у Новому Світі сформувалася найбільша на той час Іспанська колоніальна імперія, що простягалася від Вогняної Землі в Південній Америці до верхів'їв річки Ріо-Гранде в Північній Америці.

■ Великі географічні відкриття справили важливий і неоднозначний вплив на розвиток як європейських країн, так і інших континентів.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1495 р. — початок Конкісти — завоювання Нового Світу.

60-ті рр. XVI ст. — початок колоніальних війн.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Аукціон».

Правила гри. На аукціоні можна «придбати» бали за свої знання як розрахункову одиницю. Для цього учні та учениці мають навести правильні розгорнуті характеристики подій і явищ, розглянутих у параграфі (два-три речення). Одна правильна характеристика дає можливість отримати 1 бал. Характеристики не мають повторюватися.

2. Дайте власну оцінку діям іспанських конкістадорів у Новому Світі. Якими фактами ви можете її підтвердити? **3.** Який термін, на вашу думку, доцільно використати щодо долі індіанців в іспанських і португальських колоніях? Чому? **4. Колективне обговорення.** Підтвердьте або спростуйте судження, що життя населення Європи й Нового Світу зазнало суттєвих змін через Великі географічні відкриття.

5. Визначте, назвіть і покажіть на карті колоніальні володіння європейців у Новому Світі

на середину XVII ст. **6.** Простежте за картою, як змінювався простір впливу європейської цивілізації на світ. **7. Робота в парах.** Продовжте роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6).

8. Один іспанський конкістадор писав про індіанців: «Переважна частина цієї землі заселена й безправно захоплена дикими тваринами та нерозумними істотами або грубими дикунами, які внаслідок свого безбожного невігластва й богохульного ідолопоклонства гірші за хижаків». Висловіть своє ставлення до наведеного твердження. Як іспанські конкістадори виправдовували своє право на підкорення індіанців? Ким, на вашу думку, вони були у своєму ставленні до корінного населення Нового Світу? Чому? Дайте оцінку діям іспанських конкістадорів у Новому Світі. **9.** Складіть листа до іспанського короля від особи Е. Кортеса або Ф. Пісарро, де повідомте про експедицію з підкорення індіанців.

§ 3. Матеріальний світ і суспільство

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як розгортався технічний прогрес у Ранній Новий час; про основні прояви втягування селян у ринкові відносини; про становлення капіталістичних відносин у містах; які риси були притаманні мануфактурному виробництву.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які винаходи й технічні вдосконалення були зроблені європейцями в Середні віки? **2.** Назвіть основні ознаки ремісничого виробництва. **3.** Що таке стани? Які права та обов'язки мали три стани середньовічного суспільства?

Чи є правильним судження, що технічні винаходи та вдосконалення відчутно змінили різні сфери діяльності європейців у Ранній Новий час? Поясніть свою думку.

1 ДОБА ВІНАХОДІВ І ВДОСКОНАЛЕНЬ. Великі географічні відкриття сприяли зростанню попиту на різноманітні вироби, необхідні для освоєння нових земель. Це обумовило пошук шляхів збільшення обсягу виробництва товарів. У Європі активізувався технічний прогрес — з'явилася велика кількість різноманітних винаходів і технічних удосконалень. Європейці тепер здійснювали відкриття, значно випереджаючи при цьому інші народи.

Одним із головних напрямів технічного прогресу європейців стало вдосконалення джерел енергії та двигунів. Ясна річ, що головний «двигун» давніх часів — м'язова сила людини — залишався, і ніщо не могло його замінити. Проте було покращено інші механізми. Так, удосконалено колесо, що надавало руху водяному млину. Його діаметр сягав десятків метрів. Завдяки цьому в другій половині XVII ст. на млинах почали виробляти 37 кг борошна за годину (у XII ст. виробляли 17 кг). У першій половині XVI ст. в Нідерландах навчилися використовувати у промисловості вітряки як джерело енергії. За їхньою допомогою подрібнювали руду, працювали шліфувальні пристрої, бури, пилки, помпи, преси тощо.

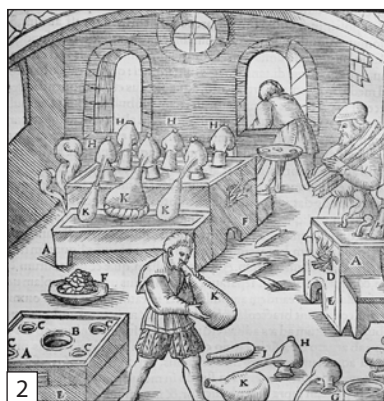
Велике значення мало вдосконалення конструкції та техніки виготовлення гвинта — важливого елемента будь-якого приладу, що передає енергію. Спочатку гвинти робили вручну, вирізаючи їх із дерева або металу. Згодом, коли було

винайдено токарний верстат (1568 р.) і розроблено процес для лиття гвинтів із бронзи та латуні, з'явилася можливість удосконалити виробничі процеси в інших галузях. У Нюрнберзі близько 1550 р. вперше почали використовувати друкарський гвинтовий прес.

Відчутні зміни відбулися в гірничодобувній справі. Так, у гірничодобувному виробництві почали використовувати помпи для відкачування води із шахт, транспортери для підняття руди на поверхню, у шахтах створювали системи вентиляції. На міднорудних промислах Словаччини в XVI ст. вперше для доставки руди до місця переробки застосували вагонетки; їх тягли по дерев'яних рейках коні. Через деякий час цей винахід запозичили і в англійських кам'яновугільних копальнях. Заміна ручної праці кінською або механічною тягою дозволила значно збільшити продуктивність праці гірників.

У Ранній Новий час європейці вдосконалили технології плавлення металів. По-перше, було внесено зміни в процес плавлення та конструкцію плавильних печей. Наприкінці XVI ст. у країнах Європи почали використовувати доменну піч. Завдяки вдосконаленню процесу плавлення навчилися отримувати чавун і високоякісну сталь. По-друге, розширили видобуток кам'яного вугілля, яке мало вищу температуру горіння порівняно з торфом і деревним вугіллям. Намагання замінити деревне вугілля кам'яним було пов'язано також зі стрімким зменшенням у XVI ст. лісових масивів. Уперше за свою історію людина побачила, до чого призводить неконтрольована вирубка лісів. Це спонукало регулювати їх використання.

Використовувати кам'яне вугілля в металургії було неможливо через наявність у ньому шкідливих домішок, які погіршували якість металу. У 20-х рр. XVI ст. англійці навчилися виробляти з кам'яного вугілля кокс, випалюючи

Кузня (1). Складуви (2).
Гравюри з книги Г. Агріколи
«Про метали». 1556 р.

? Визначте за ілюстраціями особливості організації процесу обробки металу й виготовлення скла в Ранній Новий час.

Гавань Делфта. Художник Даніель Восмаєр. 1658—1660 рр.

Перша коксува доменна піч у Німеччині.
Макет (Німецький музей)

? **1.** Назвіть нові явища в розвитку європейського сільськогосподарства в Ранній Новий час. **2.** Чи є правильним судження, що завдяки поширенню ринкових відносин виробничі відносини в сільському господарстві суттєво змінилися? Поясніть свою думку.

Жнива. Художник Пітер Брейгель (Старший). 1565 р.

Капітал — гроші, які підприємці вкладали в розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.

Капіталізм — суспільно-економічний лад, за якого основні засоби виробництва перебували у приватній власності буржуазії, яка використовувала найману робочу силу.

? Які зміни спричинив розвиток капіталістичних відносин у містах Європи Раннього Нового часу?

з нього шкідливі домішки у спеціальних печах. Англія, яка мала великі запаси кам'яного вугілля, придатного для виробництва коксу, перетворилася на його головного виробника й постачальника.

2 РИНКОВІ ВІДНОСИНИ Й СЕЛЯНСТВО. У XVI ст. традиційний селянський світ почав змінюватися. За часів Середньовіччя його головними персонажами були селяни та феодалі (сеньйори). Перші, за винятком землі, мали все необхідне для життя: знаряддя праці, житло, робочу худобу. Для того щоб отримати землю в її володаря — сеньйора, селяни сплачували йому ренту, виконували визначені ним роботи та віддавали частину продуктів свого господарства. Спочатку для того, щоб утримати селян у своєму господарстві, сеньйори перетворювали їх на залежних людей, позбавляючи особистої свободи. Проте поступово розуміння того, що вільна людина працює краще, ніж залежна, спонукало їх повернути селянам особисту свободу. Сеньйори надавали їм додаткові наділи, дозволяли господарювати самостійно за умови виконання оброку та сплати грошової ренти. Деякі селяни могли викупити особисту свободу. Між селянами й сеньйорами, які володіли землею, склалися нові ділові відносини. Сеньйор уже вважався не захисником, якому необхідно було коритися, а лише володарем землі, за оренду якої належало регулярно сплачувати гроші.

Селяни перетворювалися на самостійних господарів. Вони постачали свою продукцію на ринок, визначали, які товари матимуть найбільший попит, а які — ні. Звичайно, не всі досягали успіху: одним таланило, і вони багатіли, натомість інші розорялися. Розвиток ринкових відносин на селі привів до майнового розшарування селянства. Для роботи заможні селяни наймали за невелику платню або просто за їжу своїх збіднілих односельців, які не змогли сплатити грошову ренту та втратили свої наділи. Сеньйорам було простіше мати справу з одним-двома великими орендарями, які справно сплачували ренту, ніж із десятками власників дрібних ділянок.

3 КАПІТАЛІЗМ У МІСТАХ. У європейських містах на початку XVI ст. найбільші багатства мало купецтво. Завдяки міжнародній торгівлі, використовуючи різницю між цінами (особливо на колоніальні товари) і своє панівне становище на ринках, європейське купецтво накопичило значні **капітали**. Проте вкласти ці гроші в розвиток виробництва в місті було досить важко. Середньовічні цехові статuti перешкоджали заснуванню нових підприємств. Замість створення рівних умов для розвитку виробництва цехові правила гальмували його розвиток.

Спочатку купецтво вкладало свої кошти в різні банківські операції. У той час у містах Європи з'явилися банківські

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

3 «Опису Нідерландів» флорентійського дипломата Людовіко Гвіччардіні про організацію роботи біржі в місті Антверпен (XVI ст.)

...Зранку та ввечері у встановлені години купці йдуть... на Нову біржу, яка є найважливішим місцем для їх зібрань, і впродовж години укладають за участю маклерів угоди... на закладні векселі.

Сутність розрахунку за векселями полягає в тому, що в Антверпені беруть або дають у борг певну суму грошей, яку мають повернути або отримати де-небудь в Італії (або в іншому місці). Операцію, коли беруть або дають гроші в одному місті, з обов'язком прийняти або повернути гроші в іншому, вигадали для зручності торгівлі, але чимало непорядних купців, переважно з найбільш багатих,

не задовольняються цим і зі скнарості, жадібності та негамовного прагнення більшого прибутку викривили цю чесну операцію. Вони, то вкладаючи кошти, то, навпаки, забираючи їх великими сумами з біржі, робили грошовий ринок нестійким і завдяки цьому збагачувалися, тоді коли інші зазнавали втрат...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте: **1.** У чому полягали грошові операції на Антверпенській біржі? **2.** Чи згодні ви з тим, що ті люди, які здійснювали грошові операції на біржі, були непорядними з позицій сучасності? Поясніть свою думку.

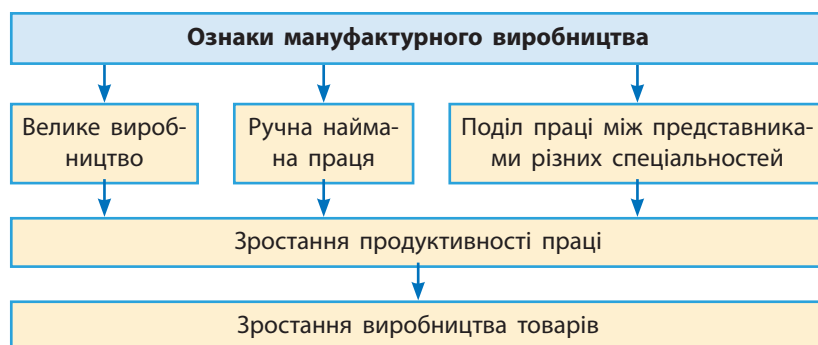
контори та біржі, на яких укладали угоди, здійснювали різноманітні торговельні операції. Для зручності в розрахунках почали використовувати різні цінні папери, платіжні доручення, розписки тощо.

Банкіри й купці поступово перетворилися на одну з найвпливовіших сил суспільства, залишаючись представниками непривілейованого третього стану, який, на відміну від духовенства та дворян, мусив сплачувати податки. Проте їхні реальна влада й значення в суспільстві стали набагато більшими.

4 ПЯВА МАНУФАКТУР. Збільшення попиту населення Європи й колоній на різноманітні вироби стало поштовхом до появи нових великих підприємств — **мануфактур**.

Найчастіше такі підприємства виникали в ткацтві й насаперед сукнарстві. Як вони створювалися? Коли збільшувався попит на сукно, підприємець, купець або цеховий майстер закупував вовну й роздавав її на переробку ремісникам різних спеціальностей. Цим господар ставив у залежність від себе спеціалізованих ремісників, які часто,

? Що дала європейському суспільству Ранняго Нового часу поява мануфактур?

Мануфактура (від латин. *manufactura* — виготовлення руками) — велике підприємство, у якому використовувалися ручні знаряддя праці та існував поділ праці. Завдяки цьому працівники на мануфактурі виготовляли значно більше виробів, ніж у ремісничій майстерні.

? Чим мануфактурне виробництво відрізнялося від ремісничого?

Свічкова мануфактура

Саксонська порцелянова мануфактура

Мануфактура з виробництва капелюхів

? Визначте за наведеними ілюстраціями, у чому полягав поділ праці на мануфактурах.

Наймани працівники — особисто вільні робітники, які, не маючи інших засобів до існування, змушені працювати на власника основних засобів виробництва.

Буржуазія — початкова назва городян на протигагу іншим станам феодального суспільства (духовенству та дворянству). У період становлення капіталізму перетворилася на панівну суспільну верству, що володіла основними засобами виробництва та існувала за рахунок використання найманої праці.

втрачаючи право власності на знаряддя виробництва, продовжували працювати на нього в себе вдома. Таке підприємство назвали **розсіяною мануфактурою**.

Найбільш ефективною формою нового підприємництва стала **централізована мануфактура**, коли всі виробничі операції здійснювалися під одним дахом найманими працівниками. Вони не були власниками знарядь праці — їх наймав підприємець та одноосібно встановлював обсяг роботи й винагороду, яку отримає за неї кожен працівник. На цих підприємствах переважала ручна праця. Кожен працівник завдяки максимально дрібному, до найпростіших операцій, поділу праці виконував певну частину роботи. Процес виробництва та знаряддя праці постійно вдосконалювалися. Завдяки цьому на централізованих мануфактурах вироблялося більше товарів, ніж на розсіяних. Проте централізованих мануфактур було набагато менше, оскільки для їх створення підприємцю необхідно було мати набагато більше грошей.

Після появи мануфактур у суспільстві виокремилися нові соціальні верстви — **наймані працівники** та підприємці, або **буржуазія**.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У Ранній Новий час з'явилося чимало винаходів і вдосконалень, які сприяли розвитку економіки європейських країн.
- У сільському господарстві поширювалася наймана праця. Особиста залежність поступалася місцем економічній залежності найманих працівників від своїх господарів.

- Набувала поширення нова форма підприємств — мануфактури. Упродовж Раннього Нового часу мануфактурне виробництво стало основною формою промислового виробництва в західноєвропейських країнах, а буржуазія та наймані працівники поступово посилювали свій вплив на суспільне життя.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

XVI ст. — доба винаходів і вдосконалень, активізація технічного прогресу в Європі.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Опис централізованої мануфактури (за баладою про відомого сукнороба Джека з Ньюбері, 1597(8) р.)

У великому приміщенні стояли 200 верстатів, на цих верстатах працювали 200 чоловіків, усі в один ряд. Біля кожного з них сиділо по одному хлопчику, які з великим захопленням готували човник. Поряд, у сусідньому приміщенні, 100 жінок без перепочинку чесали вовну... У наступній кімнаті працювали 100 дівчаток, які цілий день прями та співали чудовими, схожими на солов'їні голосами. У наступній кімнаті бачимо бідно одягнених дітей; усі вони сиділи й чесали вовну, відділяючи тонку від грубої; їх було півтори сотні, дітей бідних, хворих батьків; як винагороду за свою працю кожен із них отримував щовечора по одному пенні, крім того, що вони вип'ють і з'їдять протягом дня. Для бідних людей це було великою допомогою. У наступному приміщенні... [сиділи] ще 50 молодиків — це були стригалі, які показували тут своє мистецтво та вміння. Поруч із ними працювали 80 валяльників. Окрім цього, він [Джек із Ньюбері] ще мав фарбувальню, на якій тримав 40 чоловіків, а також сукновальню, де було ще 20 працівників.

? Робота в парях. Обговоріть і визначте: **1.** Які факти, наведені в документі, свідчать про те, що: 1) мануфактура була великим підприємством; 2) на ній працювали наймані працівники; 3) використовувалися ручні знаряддя праці; 4) існував поділ праці? **2.** Обчисліть, скільки людей працювало на мануфактурі. Яким був їхній фах? **3.** Що в тексті, на вашу думку, є фактами, а що — вигадкою автора?

УКРАЇНА І СВІТ

Господарство українських земель у цей час також запроваджувало технічні вдосконалення, активно переорієнтовувалося на потреби європейського ринку, де зростав попит на продукцію ремісників і сільського господарства. Саме із цим було пов'язано запровадження землевласниками в сільському господарстві системи фільварків — багатопрофільних господарств, орієнтованих на потреби ринку. Вони дозволяли землевласникам збільшувати кількість виробленої продукції шляхом посилення експлуатації селянства.

У містах на українських землях більшість ремісників працювала, об'єднавшись у цехи. Активно розвивалася торгівля, завдяки якій купецтво накопичувало у своїх руках значні капітали, які вони могли вкласти в мануфактурне виробництво. Проте виникненню мануфактурного виробництва заважали привілеї шляхти. Через українські землі проходили міжнародні торговельні шляхи із Центральної та Західної Європи на Схід. Міста Львів, Кам'янець, Луцьк, Київ у цей час перетворилися на досить значні європейські центри міжнародної торгівлі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Перекладачі».

Правила гри. Учитель/вчителька наводить фразу або термін, викладений науковою мовою, із матеріалу, розглянутого на уроці, і пропонує «перекласти» його більш зрозумілою мовою. Усім бажаючим пропонується висловити власні варіанти. Найбільш вдалі тлумачення можна розмістити на стенді в кабінеті.

2. Які з технічних винаходів і вдосконалень, зроблених у цей час у Європі, на вашу думку, були найважливішими? Чому? **3.** Як відбувалося становлення ринкових відносин у тогочасному сільському господарстві європейських країн? **4.** У чому проявлялося зародження капіталізму в містах? **5.** Чим відрізнялися розсіяна та централізована мануфактура?

6. Робота в парях. Продовжте роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6).

7. Робота в малих групах. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення з презентацією про технічні винаходи та вдосконалення, здійснені європейцями в XVI—XVII ст. Скористайтеся планом-схемою в додатках до підручника (с. 226).

8. Колективне обговорення. Порівняйте соціально-економічне життя в європейському місті в Середньовіччі та Ранній Новий час. **9.** Які нові риси, на вашу думку, спричиняв розвиток капіталістичних відносин у моральних цінностях селянства й городян цієї доби? **10.** Уявіть, що ви тогочасний європейський купець, що вирішив заснувати розсіяну або централізовану мануфактуру. Складіть перелік необхідних для цього заходів.

§ 4. Повсякденне життя населення Західної Європи

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як змінювалося населення Європи в Ранній Новий час; що було характерним для розвитку тогочасних європейських міст; які нові явища з'явилися в побуті європейців у цей час; про шлюбно-сімейні відносини, становище жінки та освіту в тогочасній Європі; чому сприйняття суспільством моди вважають однією з його важливих характеристик.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як у середньовічній Європі змінювалися склад і кількість населення?
2. Назвіть зміни в житті населення Європи за часів Середньовіччя.
3. Який вигляд мали середньовічні міста?
4. Чим харчувалися європейці в Середні віки?
5. **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, якими були шлюбно-сімейні відносини, становище жінки та освіта в середньовічній Європі.

Міграція населення — переміщення людей через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди або тимчасово.

- ? Чи можна стверджувати, що в Ранній Новий час у містах Європи відбулися значні зміни? Які саме?

1 НАСЕЛЕННЯ. Упродовж XVI — першої половини XVII ст. кількість населення Європи постійно зростала. У XVI ст. цей показник збільшився з 85 млн до 98 млн осіб. До кінця XVII ст. кількість населення Європи становила понад 128 млн осіб, а до кінця XVIII ст. — понад 195 млн осіб. Причинами цього явища стали зростання народжуваності, покращення умов життя, зміни в раціоні харчування європейців.

Середня тривалість життя складала 30—35 років, але деякі люди досягали похилого віку. Чоловіки зазвичай помирали у віці 40—60 років, а жінки — у 20—40 років. Як і раніше, високою залишалася смертність дітей: лише половина з них досягала десятирічного віку. Це було пов'язано з відсутністю медичної допомоги під час пологів, нехтуванням елементарними правилами гігієни. Лікарень у сучасному розумінні у той час просто не існувало, були лише притулки для невиліковно хворих, калік і старих.

Жахливі санітарні умови, особливо в містах, робили їх осередками поширення хвороб. Під час спалаху чуми в 1629—1631 рр., що охопила майже все Середземномор'я, померло більше половини місцевого населення. Значними були людські втрати також від епідемій віспи, холери, тифу.

Населення Європи гинуло не лише від епідемій, а й від голоду в неврожайні роки, пожеж, воєнних спустошень. Особливо відчутними були втрати від війн, пов'язані з початком використання вогнепальної зброї та масовим убивством мирного населення, що стало звичною практикою ведення воєнних дій. Величезними були втрати під час релігійних війн у Франції та першої загальноєвропейської Тридцятилітньої війни. За приблизними підрахунками, лише в XVII ст. Європа втратила у війнах 3 млн осіб.

Значний вплив на населення як самої Європи, так і інших континентів мали масові **міграції** європейців після Великих географічних відкриттів на землі Північної та Південної Америки й Австралії, що відбувалися в XVI—XVII ст. Основні причини цих міграцій:

- політичні (порятунок від переслідувань);
- релігійні (релігійні утиски), етнічні (переслідування певних народів);
- соціально-економічні (прагнення досягти добробуту для себе та своєї родини на нових землях).

У результаті міграцій у Ранній Новий час було заселено величезні простори відкритих земель і докорінно змінено склад їхнього населення.

2 МІСТА. Більшість населення Європи на той час складали селяни. Городяни налічували лише 10—20 % населення. Винятком стали лише Нідерланди, де на невеликій

території існувало близько 300 міст, а їхні жителі становили 60 % від загальної кількості населення. Більшість міст зберігала середньовічний вигляд. Вони були невеликими (3—5 тис. жителів), відокремленими від навколишнього світу старовинними мурами, із вузькими вуличками, на яких навіть улітку не висихала багнюка й паслися свині. Найбільшим містом Європи залишався Париж із населенням 300 тис. осіб. Йому поступалися Неаполь (270 тис.), Лондон і Амстердам (по 200 тис. осіб), Венеція та Антверпен (по 150 тис. осіб), Рим, Мілан, Генуя, Брюгге, Прага (по 100 тис. осіб). Ці міста потребували щоденного постачання великої кількості продуктів, вугілля, предметів першої необхідності. Дороги з'єднували їх із селами та містечками, звідки надходило все необхідне для їхнього існування. На дорогах з'являлися заїжджі двори, склади для купців, які закупували продукцію в селян та постачали її містам.

На відміну від передмість, центральна частина міста стала тим осередком, де жили заможні городяни, розміщувалися громадські споруди, собори, ратуша, банки, контори адвокатів. Через брак місця для забудови дорожчали земельні ділянки в центрі міста, що дало поштовх до спорудження багатоповерхових будинків. Італійські архітектори першими в Європі розробили проекти ідеальних міст, які склалися з розташованих колами або квадратами будинків, оточених деревами й фонтанами. Передбачалося також створення каналізації та водогонів, що мало покласти край антисанітарії та зупинити поширення хвороб. У XVI ст. ці проекти почали втілюватися в життя. У містах Італії руйнували середньовічні будинки, прокладали нові широкі вулиці, споруджували багатоповерхові будівлі та розплановували великі майдани. Саме тоді архітектура з ремісничої справи перетворилася на мистецтво. Через деякий час за прикладом італійських міст змінили свій вигляд Париж і Лондон. Поступово змінювалися також інші міста Європи.

З житло, хатне начиння. У XVI — першій половині XVII ст. більшість селян на півдні Європи будувала свої оселі з каменю, на півночі — із дерева. Дах будинку робили із соломи або очерету. Усередині будинку окремих кімнат зазвичай не було — усі члени сім'ї жили в спільному приміщенні. Для опалювання помешкання та приготування їжі використовувалося вогнище. Меблів у селянській оселі було обмаль: простий стіл, лави, скриня для речей, один-два табурети та сінник замість ліжка. Їжу готували в казані, що висів над вогнищем, а їли переважно зі спільного посуду, бо мисок і кухлів на всіх не вистачало. Селянські житла впродовж тривалого часу не змінювалися, залишаючись такими, як у минулому.

Житла городян у цей час зазнали суттєвих змін. У містах з'являлося все більше кам'яних будинків. Прості городяни затилювали вікна своїх будинків пергаментом або

ЦІКАВИ ФАКТИ

У XVII ст. епідемії чуми охоплювали різні регіони Європи. У 1622 р. епідемія спалахнула в Греції та Османській імперії, у 1651 р. — на українських землях. У Московському царстві епідемія чуми 1654 р. забрала життя в 700—800 тис. осіб. У 1665 р. «Велика чума» в Лондоні принесла смерть 68 тис. його жителів. У 1676 р. у Відні від неї померли 77 тис. осіб, у Празі в 1681 р. — 83 тис.

Сільська вулиця з подорожніми на відпочинку. Художник Ян Брейгель (Старший). 1614 р.

Подвір'я фондової біржі в Амстердамі. Художник Емануель де Вітте. 1653 р.

? Яку інформацію про фондову біржу в Амстердамі та її учасників можна отримати за наведеною картиною як джерелом візуальної інформації?

Битва Масляної та Посту. Художник Пітер Брейгель (Старший). 1559 р.

Фламандське село. Художник Ян Брейгель (Старший). 1605 р.

? Яке уявлення про повсякденне життя населення тогочасних Нідерландів можна отримати за картинами? Складіть опис однієї з картин, наведених на сторінці, використовуючи пам'ятку для аналізу візуальних джерел у додатках до підручника (с. 226).

Інтер'єр корчми. Художник Адріан ван Остаде. 1653 р.

Інтер'єр селянського будинку. Художник Ян Брейгель (Старший). 1610 р.

промасленим папером, а заможні вставляли у вікна скло й навіть робили вітражі. Підлогу в будинках заможні городяни вкривали кам'яною або керамічною плиткою, а найбагатші замовляли майстрам підлогу з паркету, викладеного орнаментом. Прості городяни обмежувалися дерев'яною підлогою. Із XVII ст. дах своїх будинків міська знать почала вкривати черепицею, яка коштувала дуже дорого.

Звичні для нас паперові шпалери з'явилися в Європі саме в XVII ст. Спочатку вони прикрашали будинки простих городян, а згодом набули популярності й серед знаті. У будинках заможних городян з'явилися вітальні, де господар приймав гостей, спальні, їдальня, робоча кімната господаря та окремі приміщення для слуг. Якщо будинок належав реміснику або купцю, то на першому поверсі розміщувалася лавка, де продавали товари, або торговельна контора.

Меблі та речі були свідченням заможності господаря. Коштовний посуд виставляли на спеціальних полицях. Різноманітні речі та одяг зберігали у скринях, прикрашених орнаментом і розписом. Італійські майстри, яких вважали в Європі законодавцями моди, першими почали ставити свої скрині вертикально. Так у XVI ст. з'явилася шафа. Був у будинку і звичайний стіл, оточений лавами. Біля нього для глави сім'ї ставили крісло.

Заможні європейці в XVI ст. вже влаштовували у своїх оселях спеціальні ванні кімнати, оскільки боялися відвідувати міські лазні. Це було пов'язано з поширенням нової небезпечної хвороби — сифілісу, завезеного до Європи після відкриття Нового Світу. Проте рівень гігієни більшості населення залишався досить низьким.

4 ЄВРОПЕЙСЬКА КУХНЯ. Людина XVI — першої половини XVII ст. ще не зовсім звільнилася від страху голоду, який переслідував європейців протягом Середньовіччя. Проте згодом життя стало легшим, а їжа як заможних, так простих людей — смачнішою.

Урочистий обід у заможного європейця справив би велике враження на нашого сучасника. Столи розташовували у вигляді літери «П». На чільному місці за столом сідали господар і найбільш шановані гості. На вкритих вишитими скатертинами столах стояли золоті й срібні сільниці, соусниці. Кожен гість мав свою тарілку, ложку й ніж. Звичною для нас виделкою європейці не користувалися, оскільки церква вважала її знаряддям диявола. Велику двозубу виделку використовували лише для того, щоб узяти м'ясо зі спільної тарілки, а далі їли його руками. Лише в середині XVIII ст. виделка стала предметом загального вжитку.

Особливу увагу привертала величезна кількість м'яса на столі. Під час обіду подавали до десяти видів м'ясних страв. Усі вони готувалися з великою кількістю східних прянощів, які стали доступними європейцям. Як і раніше, звичним напоєм європейців залишалося виноградне вино.

Із XVI ст. в Європі почало набувати популярності вживання «палаючих вин» — міцних горілчаних напоїв. Проте зловживання ними в країнах Європи різко засуджувалося. На десерт подавали зварені в цукрі фрукти або горіхи. У XVI — першій половині XVII ст. європейці почали споживати багато цукру завдяки його надходженню з колоній у Новому Світі. Для бідних людей цукор став ласощами, а для

? Назвіть зміни, що відбулися в харчовому раціоні європейців у цей час.

Сніданок зі шматком риби, шинки та вишнею. Художник Якоб ван Хюльдсонк. 1614 р.

Накритий стіл. Художник Ніколас Гіліс. 1611 р.

? Визначте за картиною, що споживали європейці в XVII ст.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із книги «Опис Англії» Вільяма Гаррісона про англійське суспільство другої половини XVI ст. (1587 р.)

Англійські аристократи не знають міри у споживанні м'ясних страв. Не минає дня, щоб на їхньому столі, крім яловичини, баранини, телятини, м'яса ягнят, козлятини, свинини, кролячого м'яса, каплуна, поросяти, не було ще м'яса оленя або лані, а також різноманітної дичини й риби, а на додачу до них різноманітних делікатесів, що на них не біднішає «солодка» рука португальця, який мандрує морями.

...Джентльмени й купці харчуються майже однаково: під час зустрічі кожен задовольняється чотирма, п'ятьма чи шістьма стравами, або, можливо, однією, двома чи трьома, переважно тоді, коли немає того, хто міг би скласти їм компанію за столом. Їхнім слугам призначається забезпечення продуктами харчування, крім залишків від панського столу, що ніколи не подаються вдруге. Ремісники й селяни найбільше цінують те м'ясо, яке можуть легше дістати та швидше приготувати... Їхню їжу переважно складають страви з яловичини і м'яса, яким торгує

м'ясник, а саме: баранини, телятини, свинини, м'яса ягняти тощо. Цього м'яса є вдосталь на найближчих ринках, як і зельцю, холодцю, шинки, фруктів, фруктових пирогів, великої кількості птиці, масла, яєць тощо.

Ці останні (я маю на увазі селян) також зловживають їжею, особливо під час свят і весіль, коли просто неможливо уявити, скільки споживають м'яса. Хліб у країні роблять із того зерна, яке дає земля. Проте дворянство, звичайно, забезпечує себе вдосталь пшеничним хлібом, тоді як слуги та бідні сусіди задовольняються житнім або ячмінним, а за часів дорожнечі — хлібом із бобів, гороху чи вівса, або з усього цього разом і ще з додаванням жолудів, тому що дістати нічого кращого вони не можуть.

? **Робота в парях.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Яким був обід англійського аристократа, купця й селянина? **2.** Як впливало зростання цін на раціон харчування людей?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із розповіді англійського мандрівника й письменника Томаса Коріата про його подорож до Італії (1611 р.)

...В усіх італійських містах і містечках, через які я проїжджав, я спостерігав звичай, якого не зустрічав у жодній країні під час моїх мандрівок, і вважаю, що жодна інша нація у християнському світі не дотримується його, окрім італійців.

Італійці завжди використовують під час їжі маленьку виделку, коли ріжуть м'ясо. Коли вони відрізають шматок м'яса зі спільного блюда, то ніж тримають в одній руці, а до блюда простягають виделку, яку тримають в іншій руці. І якщо хтось ненароком доторкнеться пальцями до блюда з м'ясом,

від якого всі відрізають шматки, він образить усіх, оскільки порушить правила поведінки за столом. Такий проступок викличе незадоволені погляди, а можливо, і словесні нарікання.

Найчастіше виделки зроблені із заліза або сталі, деякі — зі срібла, але лише у джентльменів. Причиною цієї дивної звички є те, що італійці не можуть терпіти, коли хтось торкається до страв на блюдах, оскільки пальці не в усіх однаково чисті...

? Робота в парях. Обговоріть і визначте, що здивувало автора у звичаях італійців споживати їжу.

? Чи можна стверджувати, що сім'я в житті європейців Раннього Нового часу посідала важливе місце? Чому?

Селянська родина. Художник Адріан ван Остаде. 1653 р.

? Яку інформацію про повсякденне життя селянства в XVII ст. можна отримати за наведеною картиною?

Мода — нетривале панування певних смаків в одязі та інших сферах життя великих груп людей.

заможних — звичним продуктом. Важливе місце в раціоні європейців посідала риба, особливо в дні релігійних постів.

Селяни та бідні городяни харчувалися набагато скромніше, ніж знать, проте і їхнє меню стало більш різноманітним. Під час обіду на їхньому столі найчастіше були каша, сир, яйця, хліб, олія і масло, а у свята з'являлися окости й ковбаси. Добрам додатком до столу були овочі, фрукти, ягоди та горіхи.

5 ШЛЮБ, СІМ'Я. СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ. ОСВІТА. У Європі на початку Раннього Нового часу єдиною визнаною суспільством формою шлюбу залишався церковний, який укладали один раз на все життя. Розлучення католицька церква забороняла. Розірвати шлюб можна було в особливому випадку (наприклад, за нездатності дружини народити дитину) лише за дозволом вищої церковної влади.

Сім'я, як і в попередні часи, була патріархальною, із повною батьківською владою над дітьми. Главою сім'ї вважався чоловік-годувальник. Він мав право чинити власний суд над її членами. Жінка повністю залежала від чоловіка в матеріальному відношенні й була мало захищена законами.

Сім'я для європейців Раннього Нового часу складалася перш за все з найближчих родичів — дружини, чоловіка, батьків і дітей. Ставлення до дітей змінилося порівняно з попереднім періодом. У Середньовіччі жінки щорічно народжували по дитині (із яких більшість помирала), і в сім'ї вони вважалися лише робочою силою. У Ранній Новий час, незважаючи на високу дитячу смертність, до дитини ставилися як до продовжувача сімейної справи. Для заможного городянина дитина ставала таким самим символом процвітання, як прибуткова справа й багатий будинок. Селянин, що володів будинком, певною власністю та був особисто вільною людиною, також мав повне право заповісти майно своїм дітям.

Сім'я, як і раніше, залишалася для європейців головним місцем виховання та освіти дитини. Їй давали домашню

освіту, запрошуючи вчителів, і готували до продовження сімейної справи. Світські школи та університети існували для дорослих людей. Знать узагалі особливо не втомлювала своїх дітей освіченістю, навчаючи їх лише читати та писати — не вміти цього вважалося неприпустимим. Для задоволення власних потреб у знаннях, а також навчання дітей заможні європейці наймали освічених секретарів, знавців грецької мови, латини та «семи вільних мистецтв». Чимало випускників шкіл та академій вважали за честь працювати секретарями при дворах великих вельмож. Серед них було багато поетів, письменників і мислителів, які своїми працями уславили європейську культуру цієї доби.

6 ПРИМХЛИВА МОДА. Зміни, що розпочалися в усіх сферах життя європейців, охопили й світ одягу. Поширилося правило наслідувати моду, змінюючи щорічно фасони суконь і камзолів.

Проте вир моди захопив не всіх. Одяг бідняків і селян залишався незмінним. Вони мали найчастіше один робочий одяг і святкове вбрання, що переходило від батьків до дітей.

Заможні європейці стали тими суспільними верствами, завдяки яким у XVI — першій половині XVII ст. запанувала мода. Так, у Європі основним правилом моди стала можливість змінювати гардероб відповідно до обставин. Так, представники заможних верств не вбиралися в одяг, а раз-на-раз перевдягалися. Англійська королева Єлизабет I після смерті залишила 3 тис. суконь. Мода на перевдягання панувала і в інших дворах тогочасних європейських монархів. Остаточно ця звичка закріпилася в Європі наприкінці XVII ст. Відтоді мода поширювалася у світі в новому значенні: не відставати від сучасності. Сприйняття суспільством моди стало свідченням його готовності до змін і перетворень. Сучасний дослідник цієї епохи Фернан Бродель визначив цю особливість так: «Майбутнє належало... суспільствам, які навчилися відкидати давні традиції».

Моду визначав той, ким найбільше на той момент захоплювалися європейці. Наприкінці XV — на початку XVI ст. законодавцями моди вважали італійців. Пишний костюм доби італійського Відродження із широкими рукавами, золотим і срібним шитвом, парчею та оксамитом був взірцем для значної частини європейських країн.

У XVI ст. серед вищих верств суспільства набув популярності суворий, застебнутий доверху чорний костюм, який носили іспанці. Він неначе символізував переваги «світової імперії» католицького короля. На початку XVII ст. поширився голландський стиль — комір із мережива та високий капелюх. Він уособлював економічне зростання нової європейської держави — Нідерландів. Проте й цей стиль не протримався довго. Його замінив французький костюм вільного крою з яскравого шовку.

? Поясніть, у чому полягає розуміння моди як здатності суспільства до оновлення. Чи згодні ви з такою характеристикою? Чому?

Іспанська мода в Англії.
Художник Ісаак Олівер Річард
Секвілл. 1616 р.

Портрет інфанти (принцеси)
Ізабелі. Художник Алонсо Санчес
Коельйо. 1579 р.

? Визначте особливості європейського костюма за наведеними картинами. Укажіть риси, притаманні італійській та іспанській моді XVI ст. в чоловічому та жіночому одязі.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа заможної флорентійки до свого сина з розповіддю про те, як вона видала доньку заміж за багатого купця (XVII ст.)

Якби я не наважилася дати 1000 флоринів як придане своїй доньці, якій уже було більше 16 років, то взагалі не видала б її заміж цього року. Щоправда, вона могла б зробити кращу партію, якби я дала їй 1400—1500 флоринів приданого, але це було би зі шкодою для тебе, мій сину. А втім, чи була б вона тоді щасливішою? Про її чоловіка можу сказати лише добре. Він їй завжди говорить: проси, чого бажаєш, — і отримаєш. Коли вони заручилися, він велів їй пошити пелерину з багряного шовкового оксамиту й сукню з найкращої матерії, яку тільки міг знайти у Флоренції. Прикраса для голови складалася з пір'я й перлин за ціною 80 флоринів, крім того, він подарував їй дворянне намисто за

60 флоринів. Коли вона виходить, має на собі одяг і прикраси на 400 флоринів. Казав їй ще пошити кармазинову сукню з широкими рукавами, лямованою кунцею й рожеву спідницю, вишиту перлинами. І він не може надаруватися їй усякої всячини, хоча вона й так вродлива, та він прагне зробити її ще кращою. І дійсно, у всій Флоренції немає їй рівної. Нехай Господь подарує їй здоров'я й довгі роки життя...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте: **1.** Який вигляд мав одяг заможної флорентійки? **2.** Яку інформацію про побутове життя й розуміння щастя матері й доньки можна отримати з джерела?

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Кількість населення країн Європи в першій половині XVII ст. зростала повільно, що обумовлювалося передусім епідеміями та війнами.
- У Ранній Новий час змінився вигляд європейських міст: з'явилися багатоповерхові будинки, широкі прямі вулиці, що поділяли місто на окремі квартали.

- Харчування більшості європейців у цей час покращилося. Часи Середньовіччя, коли голод був звичним супутником більшості населення Європи, залишилися в минулому.
- Наслідування моди поступово перетворилося з прихми на стимул розвитку суспільства. Завдяки їй розвивалася торгівля, виникали нові підприємства й виробництва.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

XVI—XVII ст. — масові міграції європейців на континенти, відкриті внаслідок Великих географічних відкриттів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Продовжте розповідь».

Правила гри. У грі беруть участь пари учнів та учениць. Вони мають викласти зміст певного пункту параграфа, відповідаючи по черзі одним реченням. Перемагає учень/учениця, чиє речення буде останнім.

- **2.** Як змінювалося населення Європи впродовж Раннього Нового часу? **3.** Чим тогочасні європейські міста відрізнялися від середньовічних? **4.** Укажіть особливості житла та хатнього начиння в тогочасній Європі, які почали набувати рис сучасних. **5.** Назвіть зміни, що відбулися в правилах поведінки за столом. **6.** Порівняйте шлюбно-сімейні відносини, становище жінки й освіту в Європі за Середньовіччя та Раннього Нового часу. **7.** Якими були місце й роль моди в країнах тогочасної Європи?

 8. Покажіть на карті найбільші міста тогочасної Європи. **9.** Складіть таблицю «Повсякденне життя населення Західної Європи в Ранній Новий час».

Сфера життя	Які відбулися зміни

 10. Робота в малих групах. За допомогою додаткових джерел підготуйте невелику театралізовану інсценівку «У гостях у городянина європейського міста Раннього Нового часу». **11. Робота в парах.** Підготуйте повідомлення з презентацією «Європейська мода XVI — першої половини XVIII ст.». Скористайтеся планом-схемою в додатках до підручника (с. 226).

Практичне заняття за розділом I. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин*

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання матеріалу розділу, розвивати вміння працювати з контурною картою; удосконалювати навички групової роботи та вміння знаходити необхідну інформацію в тексті історичного джерела.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Повторити матеріал про перебіг, результати й наслідки Великих географічних відкриттів.
2. У складі малих груп, опрацювавши додаткові джерела інформації, підготувати повідомлення з презентаціями на теми:
  - 1) Цивілізації доколумбової Америки (ацтеки, майя, інки);
  - 2) Становище жінок і дітей у країнах Західної Європи в XVI—XVIII ст.

ХІД ЗАНЯТТЯ

I. Робота із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу»

1. Які події, що відбувалися за межами України, ви внесли до таблиці, працюючи над матеріалом розділу? Поясніть, чому ви обрали саме їх.
2. Які події, що відбувалися в цей час на землях сучасної України, ви внесли до таблиці? Поясніть свій вибір.
3. Чи існує, на вашу думку, зв'язок між подіями, що відбувалися в цей час на землях сучасної України та за її межами? Поясніть свою думку.
4. Які висновки ви можете зробити за результатами своєї роботи?

II. Робота з контурною картою

1. Позначте або підпишіть назви держав: Португалія, Іспанія, Нідерланди, Франція, Англія, Московське царство й Османська імперія.
2. Обведіть межі земель і морів, відомих європейцям, арабам і китайцям станом на 1492 р.
3. Визначте за картою, стрілками якого кольору на карті позначено маршрути морських експедицій мандрівників: 1) Бартоломеу Діаш; 2) Христофор Колумб; 3) Васко да Гама; 4) Фернан Магеллан.
4. Заштрихуйте різними кольорами території поширення цивілізацій ацтеків, інків, майя напередодні іспанського вторгнення.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке Великі географічні відкриття?
2. Назвіть основні подорожі й відкриття європейських мандрівників доби Великих географічних відкриттів.
3. Як відбувалося просторове розширення впливу європейської цивілізації на світ у період Великих географічних відкриттів?
4. Наведіть факти, відомі вам за підручником, про рівень розвитку цивілізацій доколумбової Америки.
5. Які прояви змін у становищі різних груп населення за Раннього Нового часу вам відомі?

Бартоломеу Діаш

* Ознайомтеся пам'яткою «Як працювати на практичному занятті» (с. 226).

Карта Вальдземюлера — географічна карта, надрукована у квітні 1507 р. картографом Мартіном Вальдземюллером. Є однією з перших карт із точно нанесеними показниками широти та довготи, а також першою картою, на якій з'явилася назва Америка, що стала згодом загальноживаною

5. Позначте межі поділу сфер впливу між Іспанією та Португалією в Західній і Східній півкулях. Поряд укажіть дати укладання угод, які закріпили цей розподіл.
6. Зафарбуйте і вкажіть належність земель, колонізованих європейськими країнами.
7. Позначте напрямки нових торговельних шляхів, що виникли після Великих географічних відкриттів.
8. Позначте центри світової торгівлі в XVI—XVIII ст.

III. Робота в малих групах

Малі учнівські групи представляють підготовлені до заняття повідомлення з презентаціями. Проводиться обговорення результатів роботи груп.

IV. Підсумки заняття

Учні та учениці самостійно визначають, як практичне заняття сприяло розвитку їхніх історичних компетентностей.

Узагальнення за розділом I. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин

1. Об'єднайтесь у дві-три команди та проведіть конкурс знавців термінів і понять розділу. Для перемоги в ньому необхідно навести найбільшу кількість правильних визначень термінів і понять.

Рекомендований перелік термінів і понять: Великі географічні відкриття, колонія, колоніальна імперія, факторія,

Тордесільяська угода, Конкіста, доколумбові цивілізації, «зустріч цивілізацій», колоніальні війни, «революція цін», капітал, капіталізм, мануфактура, наймані працівники, буржуазія, міграція населення, мода.

2. Об'єднайтеся в команди й проведіть гру «Чотири зупинки».

Правила гри. Кожна команда отримує завдання розповісти, що вона побачила на визначених чотирьох зупинках казкової машини часу, яка перенесла їх у минуле. Гру можна провести за одним із запропонованих сценаріїв.

Варіант I: ви супроводжуєте Христофора Колумба на різних етапах його життя. Розіграйте невеликі інсценізації того, про що ви дізналися під час таких чотирьох зустрічей із ним: 1) Х. Колумб пропонує свій проект іспанському королю Фердинанду та королеві Ізабелі; 2) плавання на каравелі «Санта-Марія» під час експедиції; 3) висадка на острові Сан-Сальвадор; 4) Х. Колумб наприкінці життя згадує, що ним зроблено.

Варіант II: ви супроводжуєте іспанських конкістадорів у Новому Світі. Розіграйте невеликі інсценізації того, про що ви дізналися під час таких чотирьох зупинок: 1) завоювання Пуерто-Рико та Флориди; 2) завоювання конкістадорами держави майя; 3) підкорення Ернаном Кортесом ацтеків; 4) підкорення Франсіско Пісарро інків.

3. Об'єднайтеся в пари та підготуйте уявні діалоги, які могли відбутися між: 1) моряком — учасником експедиції Бартоломеу Діаша та його знайомим, що хоче дізнатися про експедицію; 2) Васко да Гамою та представником індійської знаті про можливості співробітництва й торгівлі; 3) сеньйором-землевласником і володарем мануфактури з міста про прибутки та своє життя; 4) заможним подружжям городян про те, як вони прийматимуть гостей на свято.

4. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть наведені проблеми та презентуйте висновки класу: 1) взаємозв'язок між передумовами, причинами, перебігом, результатами, наслідками та значенням на прикладі Великих географічних відкриттів; 2) вплив Великих географічних відкриттів на світобачення, господарське й суспільне життя населення Європи та Нового Світу; 3) зміни в житті людей, пов'язані з Великими географічними відкриттями, створенням перших колоніальних імперій, поширенням мануфактур і найманої праці.

Кораблі Х. Колумба

Плавлення руди.
Гравюра з книги Г. Агріколи
«Про метали». 1556 р.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I. Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин

РОЗДІЛ II. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§ 5. Гуманізм. Високе Відродження

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про особливості культури Високого Відродження й гуманізм як інтелектуальний рух цієї доби; як гуманістичні ідеї втілювалися у творчості Н. Макіавеллі, Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Мікеланджело та митців Північного Відродження.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що вам відомо про ранній гуманізм і виникнення культури Відродження? **2.** Як гуманістичні ідеї відобразилися у творчості Ф. Петрарки? **3.** Із матеріалу, розглянутого на уроках зарубіжної літератури, визначте риси гуманізму в літературних і мистецьких творах доби Відродження. **4.** Використовуючи матеріал курсів мистецтва та зарубіжної літератури, назвіть характерні риси мистецтва та літератури доби Ренесансу. Яку роль у цих творах відіграла Античність?

Відродження — рух у літературі, науці та мистецтві другої половини XIV — XVI ст., що виник в Італії та ґрунтувався значною мірою на відновленні античних традицій.

Гуманізм епохи Відродження (Ренесансний гуманізм) — європейський інтелектуальний рух, що є одним із визначальних компонентів Ренесансу як історичної та культурної епохи, основною ідеєю якої було покращення людської природи через дослідження античної спадщини.

1 ГУМАНІЗМ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РУХ ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. Близько середини XIV ст. в Італії виникла культура доби Відродження, або Ренесансу, як її називали французи. Саме італійські майстри відродили мистецтво Давніх Греції та Риму, звідки й походить ця назва. Нове мистецтво виникло на основі **гуманізму**. У добу Відродження він набув вигляду європейського інтелектуального руху за вдосконалення людської природи через пізнання культурної спадщини Античності. Гуманізм епохи Відродження був проявом світського вільнодумства, що протистояло духовному пануванню християнської церкви в суспільстві. Його послідовники — гуманісти — виступали за визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і реалізацію своїх можливостей.

Найвищого розквіту культура Відродження досягла за часів Високого Відродження (кінець XV — перші десятиліття XVI ст.) — «золотого віку» італійської літератури,

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із роздумів італійського мислителя доби Відродження Леона-Баттіста Альберті

Природа, тобто Бог, вклала в людину елемент небесний та божественний, незрівнянно прекрасний і благородний, ніж будь-що смертне. Вона дала їй талант, здатність до навчання, розум — властивості божественні, завдяки яким людина може досліджувати, розрізняти та пізнавати, чого треба уникати та чому слідувати для того, щоб зберегти саму себе. До цих великих та безцінних дарів Бог вклав ще в душу людини поміркованість, стриманість проти пристрастей і надмірних бажань, а також сором, скромність та прагнення заслужити похвалу. Крім того, Бог запровадив у людей потребу у твердому взаємному зв'язку, який підтримує співжиття, правосуддя, справедливість, щедрість і любов, а всім цим людина може заслужити в людей подяку та похвалу, а у свого Творця — благовоління та милосердя. Бог вклав ще груди людини здатність витримувати будь-яку працю, кожне нещастя, кожен удар долі, долати всілякі труднощі, перемагати скорботу, не боятися смерті. Він дав людині міць, стійкість, твердість, силу, презирство до нікчемних дрібниць... Тому будь переконаний, що людина народжується не для того, щоб скніти в сумному існуванні в бездіяльності, а щоб працювати над великою та грандіозною справою. Цим вона може, по-перше, догодити Богові та вшанувати його, а по-друге, набути для самої себе найдосконаліших чеснот і повного щастя.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, які якості та особливості призначення людини вважали головними мислителі-гуманісти.

образотворчого мистецтва, філософії та науки. Це були часи діячів Відродження, що закладали основи нового розуміння світу та місця людини в ньому. Під впливом Італії мистецтво Високого Відродження поширилося в країнах Північної Європи. Тут на становлення нової культури вирішальний вплив мала не антична спадщина, а християнство.

Доба Високого Відродження започаткувала суттєві зрушення у світогляді тогочасних європейців, їхніх релігійних і політичних переконаннях. Розпочалося формування нового типу людини, яка була більше духовно розкріпаченою і впевненою в собі, ніж раніше. Нові ідеї торували собі шлях у боротьбі з офіційним релігійним вченням, готуючи переворот у світобаченні, що відбувся в роки Реформації (про це ви дізнаєтеся з наступних параграфів).

2 **НІККОЛО МАКІАВЕЛЛІ.** Одним із найвідоміших представників політичної думки XVI ст. став гуманіст Нікколо Макіавеллі. Суперечки навколо поглядів мислителя не припиняються із часу появи його творів. Одні вважають Н. Макіавеллі безпринципним негідником, інші — твердим реалістом, який наважився зобразити світ таким, яким він був насправді.

Упродовж усього життя Н. Макіавеллі Італія була роздerta на десятки дрібних князівств і приваблювала цим володарів сусідніх держав. Постійні внутрішні чвари, напади

Нікколо Макіавеллі.
Художник Санті ді Тіто.
Друга половина XVI ст.

? Якої точки зору щодо поглядів Н. Макіавеллі на державу і владу дотримуєтеся ви? Чому?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із твору Нікколо Макіавеллі «Володар»

Діючи в окремих випадках жорстоко, володарі чинять милосердніше, ніж тоді, коли від зайвої поблажливості дозволяють розвиватися заворушенням, наслідком яких є грабунки та насильства. Зворушення — біда всього суспільства, а страти торкаються лише окремих осіб...

Володар повинен однаково перейматися тим, щоби зайва довірливість не спричинила недалекоглядність, і водночас не стати нестерпним завдяки своїй підозрливості. З цієї двоїстості, необхідної для Володаря, випливає запитання: що для Володаря краще — викликати страх або любов? Що для нього корисніше — щоби його любили чи боялися?

Я вважаю, що бажано досягати і першого, і другого, та оскільки здійснити це важко, і правителям зазвичай доводиться вибирати, то скажу, що корисніше тримати підданих у страху. Взагалі люди невдячні. Непостійні, брехливі, боязкі та хтиві; якщо правителі дають їм блага, вони їх підтримують, але тільки-но з'явиться небезпека — ладні зрадити.

Примушуючи боятися себе, правителі повинні намагатися не викликати ненависті.

Є два способи дій для досягнення своєї мети: шлях закону і шлях насильства, перший спосіб — людський, другий — спосіб диких тварин; та оскільки перший спосіб не завжди дозволяє досягти бажаної мети, люди користуються другим. Правителі повинні вміти користуватися обома способами...

Володарі повинні володіти великим мистецтвом обдурювання, тому що люди зазвичай бувають настільки сліпі та захоплені своїми найближчими потребами, що людина, яка вміє добре брехати, завжди знайде достатню кількість легковірних людей, які піддаються омані... Також для правителів дуже важливо здаватися милосердними, вірними своєму слову, людяними, релігійними та відвертими; бути такими насправді не шкідливо лише тоді, якщо в разі необхідності Володар зуміє придушити їх і проявити абсолютно протилежні якості.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді: **1.** Які якості Нікколо Макіавеллі вважав необхідними для правителя? **2.** Нікколо Макіавеллі казав: «Мета виправдовує засоби». Поясніть, як ви розумієте його вислів, виходячи з тексту документа.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Н. Макіавеллі одним із перших запропонував ідею, що держава створюється не Богом, а людьми. Оскільки інтереси людей є різними, а дуже часто навіть протилежними, талант правителя полягає у здатності розуміти потреби суспільства та враховувати людську психологію. Мислитель радив правителю піклуватися про підтримку народу, оскільки в разі небезпеки в нього не буде прихильників. Для збереження своєї влади правитель іноді має бути рішучим і безжалюсним. Тому після захоплення влади в державі він має одразу вдаватися до жорстоких заходів, а згодом зменшувати кількість насильства, і тоді народ заспокоїться.

? Чи правильно називати Леонардо да Вінчі, Мікеланджело і Рафаеля «титанами Високого Відродження»? Чому?

чужоземних військ підштовхували італійців до роздумів над тим, яким має бути правитель, здатний об'єднати Італію та міцною рукою навести лад у країні.

Над цим питанням замислювався й Н. Макіавеллі. Він написав декілька книг, серед яких найвідомішим є трактат «Володар» (1516 р.), присвячений правителю Флоренції Лоренцо Медічі. Провідна думка твору полягає в тому, що коли правитель хоче досягти успіху, він має відкинути моральні принципи та діяти силою, хитрістю. Автор вважав, що сумління може лише заважати правителю в його діяльності.

Католицька церква рішуче засудила цей твір як несумісний із християнською етикою, хоча флорентійський мислитель лише першим відверто висловив те, що було дійсністю його часів.

З **ЛЕОНАРДО ДА ВІНЧІ.** Майбутній великий художник Леонардо да Вінчі народився у Флоренції. У 14-річному віці він почав навчатися живопису. Проте на цьому не зупинився й упродовж усього життя наполегливо вивчав різні науки. Мабуть, немає сфери людських знань, якою б не цікавився Леонардо. Він займався математикою, анатомією, різними галузями техніки, будував літальні апарати й підводні човни. У його записках можна знайти описи гелікоптера, парашута, автомобіля, телефона тощо.

Леонардо-живописець працював дуже повільно, постійно шукаючи чогось нового, експериментуючи. Живопис був для нього засобом пізнання світу. Він вдивлявся в обличчя людей, прагнучи зрозуміти їхній внутрішній світ і перенести на свої картини.

У період розквіту свого таланту Леонардо створив фреску на біблійну тему «Таємна вечеря». У її основі лежить євангельський сюжет про те, як під час вечері напередодні

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із записок Леонардо да Вінчі (1452—1519 рр.)

...Коли прилад, зроблений гвинтом, зроблений добре... і швидко приводиться до руху, — названий гвинт вкручується в повітря й піднімається вгору.

[Якщо] у людини є шатер з прокrohrмаленої тканини завширшки 12 ліктів і заввишки 12, вона може скакати без небезпеки для себе з будь-якої висоти.

Місяць власного світла немає, і лише тому, що його освітлює Сонце, він є світлим. Зроби скло для очей, щоб бачити Місяць великим.

...Кола зрізаних гілок дерев відображають кількість їхніх років і те, які були більш вологими або більш сухими, дивлячись на більшу або меншу їх товщину.

Я не пишу свій спосіб залишатися під водою стільки часу, скільки можна відмовитися від їжі. Цього не оприлюднюю й не оголошую через погану натуру людей, які цей спосіб використали би для вбивств під водою, ламаючи борти суден і затоплюючи їх разом із людьми, що перебувають на них...

Люди розмовлятимуть одне з одним у найвіддаленіших країнах і відповідатимуть одне одному...

Досвід ніколи не помиляється, хибними можуть бути лише наші судження, що спонукають нас очікувати від досвіду таких явищ, яких він не містить.

? **Робота в парах.** Обговоріть і висловіть обґрунтоване судження щодо рівня знань про явища навколишнього світу Леонардо да Вінчі.

Таємна вечеря. Фреска в домініканському монастирі Санта-Марія-делле-Граціє в Мілані. Художник Леонардо да Вінчі. 1495—1498 рр.

страсти Христос сказав учням, що один із них зрадить його. Майстер зміг досить реалістично передати вирази обличчя учнів Христа, сповнені обурення й здивування, та охоплене жахом обличчя Юди.

Одним із найвідоміших творів Леонардо да Вінчі став «Портрет Мони Лізи», дружини купця Франческо дель Джокондо. Цей твір вважають першим у західноєвропейському живописі психологічним портретом. Живописець зумів зосередити увагу глядача не на зовнішності Мони Лізи, а на її внутрішньому світі.

4 МІКЕЛАНДЖЕЛО БУОНАРРОТІ. Якщо Леонардо мав вдачу мислителя, то Мікеланджело Буонарроті був вічним бунтівником. Він боровся проти заздрощів, нерозуміння, навіть проти самого себе, і довів, що людина може здійснити неможливе протягом свого короткого життя.

Мікеланджело зробив головним персонажем своїх творів людину. Жодний пейзаж не цікавив майстра — тільки зображення краси людського тіла. У своїй величній мармуровій статуї «Давид» він усупереч біблійному міфу зобразив не хлопчика, а розквітлого юнака, сповненого титанічної сили. Ця статуя стала водночас і символом повернення принципів Античності в мистецтві, й ідеалом нової людини, втіленням її непохитної волі та могутності.

Працюючи протягом п'яти років над розписом плафона Сикстинської капели, Мікеланджело самостійно розписав 600 м² стелі на висоті 18 м сюжетами з біблійних міфів, що містить понад 300 фігур. Проте його композиції далекі від традиційного релігійного змісту, вони звеличують людську гідність і красу. Такі само силу й натхнення він вклав у виконання мармурової статуї Мойсея для надгробка Папи Римського Юлія II. У трактуванні Мікеланджело Мойсей став могутнім вождем, якого в ті часи так потребувала роздроблена Італія.

Мікеланджело вважається найбільш незалежним серед усіх митців італійського Відродження. На прохання Папи

Портрет Мони Лізи. Художник Леонардо да Вінчі. 1503—1506 рр. Лувр (Париж)

? Яке враження на вас справляють твори Леонардо да Вінчі? Чому?

? Чи можна стверджувати, що «титани Високого Відродження» своїми творами мистецтва уславили ідеї гуманізму? Чому?

Оплакування Христа. Скульптор Мікеланджело Буонарроті. 1499 р. Собор Святого Петра (Ватикан)

Мойсей. Скульптор Мікеланджело Буонарроті. 1513—1515 рр. Церква Сан-П'єтро-ін-Вінколі (Рим)

? Як у наведених творах Мікеланджело втілює своє бачення ідеалів Відродження? Опишіть одну з картин, використовуючи пам'ятку для аналізу джерел візуальної інформації в додатках до підручника (с. 226).

Сикстинська мадонна. Художник Рафаель Санті. 1514 р. Галерея старих майстрів (Дрезден)

Афінська школа. Художник Рафаель Санті. 1511 р. Рим, Станца делла Сеньятура

Римського зробити його величезну статую скульптор відповів у листі: «Про те, що робити або не робити... дозвольте вирішувати тому, хто до цього причетний».

Мікеланджело підніс мистецтво скульптури на новий рівень. Одного разу, розглядаючи античну статую, він сказав, що її автор «знав більше, ніж сама природа». Ці слова можна віднести й до самого Мікеланджело.

5 РАФАЕЛЬ САНТІ. Дослідники називали його світлим генієм італійського Відродження, який спромігся поєднати дух Античності з ідеями християнства. За своє коротке життя (він прожив 37 років) Рафаель зумів зробити дуже багато. Декілька років він керував будівництвом собору Святого Петра в Римі, укрити фресками стіни багатьох залів папського палацу у Ватикані, створив чудові портрети своїх сучасників. У його роботах відтворено найтонші відтінки людських почуттів, духовну та фізичну красу персонажів. Новий ідеал людини митець утверджував насамперед у портретах і численних зображеннях мадонн.

Вершиною творчості Рафаеля вважають «Сикстинську мадонну». Цікавою є композиція картини: розкривається завіса, і ми бачимо жінку, яка тримає перед собою дитину; жінка наче й віддає свою дитину, але водночас хоче утримати її. Погляд жінки виражає сум, тривогу за долю дитини, яку вона приносить у жертву заради спасіння людства. Перед нами не просто жінка, мадонна, а матір, що страждає, як і кожна людина.

Головна ідея творчості Рафаеля — створення узагальненого образу ідеальної людини.

6 ПІВНІЧНЕ ВІДРОДЖЕННЯ. Північним Відродженням називають культуру Ренесансу, яка набула поширення у XV—XVI ст. у країнах, розташованих на північ від Італії: Німеччині, Нідерландах, Франції та Англії. Культура Відродження в цих країнах була менш поширена, ніж в Італії. Проте й тут працювали творці світового рівня. Північне Відродження, на відміну від італійського, надихалося не лише Античністю, а також готикою та працями середньовічних богословів.

У мистецтві Північного Відродження провідна роль належала живопису. Видатними творами цього стилю є картини Пітера Брейгеля (Старшого). На них прекрасне існує поряд із потворним, радість — із трагедією. Його картини відбивають реалії свого часу, їхні назви говорять самі за себе: «Тріумф смерті», «Танець під шибеницею», «Сліпі», «Каліки».

П. Брейгель (Старший), як й інші майстри Північного Відродження, своїми творами намагався показати зворотний бік тогочасного життя — невпевненість у майбутньому, страх перед зміною звичного способу життя.

Центральне місце в мистецтві Німеччини XVI ст. посідає Альбрехт Дюрер. Він вирізнявся характерною для майстрів Відродження різноманітністю вподобань: цікавився анатомією, математикою, інженерною справою, живописом і виготовленням гравюр.

А. Дюрер написав багато портретів відомих сучасників, що жили й діяли в ті буремні роки в Німеччині. Особливої майстерності він досяг у мистецтві гравюри, створивши понад 200 картин. Використовуючи відомі біблійні сюжети, художник надав їм нового змісту. Відомою є серія його гравюр «Апокаліпсис», де під виглядом Давнього Вавилону, що накликав на себе Божу кару, художник зобразив папський Рим.

Сліпі. Художник Пітер Брейгель (Старший). 1568 р. Національний музей (Неаполь)

Каліки. Художник Пітер Брейгель (Старший). 1568 р. Лувр (Париж)

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із трактату Альбрехта Дюрера «Керівництво до вимірювання» (1525 р.)

(Праця задумувалася як практичний посібник для художників, але стала також першим німецьким підручником із геометрії.)

Шановний добродію і друже! Досі в наших німецьких землях чимало талановитих юнаків, які присвятили себе мистецтву живопису, навчалися без будь-якої основи, тільки шляхом щоденної практики. Так виростили вони в невігластві, подібні дикому, непідрізаному дереву. Хоча деякі з них завдяки постійним вправам і досягали свободи руки, так, що вони виконували свої твори із силою, все ж вони діяли непродумано, слідуючи лише своїй примсі. Коли ж тямущі живописці та справжні художники бачили такі непродумані твори, вони не без підстави сміялися зі сліпоти цих людей, бо для справжнього розуму немає неприємнішого «видовища», ніж фальш у картині, навіть якщо ця картина написана з великим старанням. Єдиною ж причиною, чому

такі живописці знаходили задоволення у своїх помилках, було те, що вони не вивчали науку виміру, без якої неможливо стати справжнім майстром, але це була провина їхніх учителів, які й самі не володіли такою наукою. Проте оскільки вона є істинною основою будь-якого живопису, я вирішив викласти її початки та основи для всіх юнаків, які прагнуть знань, щоб вони, опанувавши науку вимірювання за допомогою циркуля й лінійки, могли б завдяки цьому пізнати та побачити своїми очима істину, і щоб вони не тільки прагнули знань, але також могли досягти справжнього та більш повного розуміння.

? Робота в парях. Обговоріть і визначте, чому А. Дюрер вважав, що художнику необхідно опанувати науку вимірювання.

Рицар, смерть та диявол.
Художник Альбрехт Дюрер.
1513 р.

Чотири ангела Смерті. Гравюра.
Художник Альбрехт Дюрер.
1497 р.

Еразм Роттердамський. Художник
Ганс Гольбейн (Молодший).
1523 р.

? Визначте основні положення гуманістичного вчення Е. Роттердамського.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Е. Роттердамський запровадив у вжиток прислів'я й вислови, які залишаються популярними й сьогодні. Йому належать вислови «скринька Пандори», «У країні сліпців людина з одним оком — зряча». Завдяки йому набули поширення популярні вислови «крокодилові сльози», «живий труп», «час покаже», «зробленого не переробити», «поспішай повільно», «водити за ніс», «вилупитися з одного яйця», «це зрозуміло навіть дитині».

7 ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ. Видатним представником Північного Відродження був мислитель, вчений-гуманіст **Еразм Роттердамський**. Після завершення навчання на теологічному факультеті Паризького університету він посів провідне місце в європейському науковому світі як видатний філолог, письменник і мислитель.

У творах Е. Роттердамського викладено основи його гуманістичного вчення. Зокрема, він розглядав християнство як вищий етап морального розвитку людства, підготовлений попереднім періодом розвитку античної культури й науки. Саме Античність, на його думку, визначила важливе значення людяності та людської гідності в загальному процесі морального самовдосконалення.

У своїх сатирах «Похвала глупоті», «Розмови запросто» Е. Роттердамський викривав формалізм, догматизм і відсутність будь-якої розумної основи — «глупоту» в усіх сферах життя — політичній, церковній, культурній. Найбільш різко він критикував церковних богословів.

Погляди мислителя стали ідейним підґрунтям для виникнення руху Реформації (про нього ви дізнаєтеся з наступних параграфів), хоча коли Європу охопила Реформація, Еразм Роттердамський виступив проти неї.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Видатні майстри італійського Високого Відродження своєю творчістю сприяли поширенню в європейському суспільстві нових ідеалів, нових поглядів на людину та її місце в навколишньому світі.

■ Для Північного Відродження притаманне звернення до проблем, що хвилювали тогочасну людину, умов її повсякденного життя, непевності в сьогоденні.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Похвали глупоті» Еразма Роттердамського

...А верховні першосвященники, що займають місце самого Христа? Якби вони, у свою чергу, також спробували наслідувати його життя, тобто його бідність, його працю, його вчення, його страждання, його презирство до життя, а також замислилися про значення свого титулу «папи», тобто отця і святійшого, то скажіть, що було б сумнішим за становище Папи? І хто б став ціною свого добробуту боротися за це місце? Хто, купивши його, став би відстоювати його мечем, отрутою і будь-яким насильством? Скільки переваг втратив би папський престол, якби сюди дісталася мудрість? Що б сталося з усіма цими багатствами, з усіма цими перемогами, з усіма цими надіями, дозволами та порушеннями церковних заборон, поборами, індульгенціями, кінями, мулами, охоронцями, що б відбулося, кажу я, з усіма цими принадами?

? Робота в парях. Обговоріть і визначте, як Еразм Роттердамський зображує спосіб життя римських пап.

УКРАЇНА І СВІТ

У тогочасній Україні віяння Ренесансу сприймали негативно як вплив чужої культури, що руйнував православну культурну спільноту. Ідеї гуманізму виникли на українських землях тоді, коли в інших регіонах Європи вже поширювалася культура бароко. Його ідеали на українських землях найчастіше поширювали ті, хто повертався сюди після навчання в європейських університетах. Там працювало чимало українських гуманістів: Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський, М. Журавицький, С. Кльонович та інші. У Галичині та на Волині збереглося досить багато споруд у ренесансному стилі, які звели переважно приїжджі європейські будівничі. У живописі про впливи Ренесансу свідчить інтерес до зображення реального життя, портретів, пейзажів.

■ Е. Роттердамський став одним із найвизначніших мислителів своєї доби. Сучасники називали його «людиною, яка знала все». Його твори сприяли

поширенню в тогочасному європейському суспільстві принципів гуманізму.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Кінець XV — перші десятиліття XVII ст. — доба Високого Відродження.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Словесний теніс».

Правила гри. Учні та учениці об'єднуються в пари. Один учень/одна учениця ставить запитання, яке передбачає коротку відповідь. Інший/інша відповідає словом, словосполученням або коротким реченням, після чого отримує право поставити своє запитання. Учитель/вчителька на початку гри має визначити, скільки запитань без відповіді означає поразку.

 2. Якими були особливості гуманізму доби Відродження як нового європейського інтелектуального руху? **3.** У чому полягали нові погляди на державу суспільства, висловлені Нікколо Макіавеллі? **4. Колективне обговорення.** Які спільні та відмінні риси були притаманні творчості «титанів італійського Високого Відродження»? **5.** Чим уславилися митці Північного Відродження? **6.** Яким є внесок Еразма Роттердамського в розвиток тогочасного європейського інтелектуального руху? **7.** Наведіть факти, які підтверджують світський, нецерковний характер культури Відродження.

 8. Робота в парях. Продовжте роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6). **9.** Складіть таблицю «Митці італійського Високого та Північного Відродження».

Митець	Твори

 10. Робота в парях. Використовуючи додаткові джерела, підготуйте повідомлення з презентаціями про творчість одного з митців італійського Високого або Північного Відродження (тематику повідомлень розподіляє вчитель/вчителька). **11.** Складіть перелік своїх думок, які свідчать про усвідомлення вами необхідності збереження мистецької спадщини рідного краю та світу. **12.** Оцініть та висловіть власне судження щодо мистецької спадщини Високого Відродження (на прикладах двох-трьох творів за вашим вибором).

§ 6. Реформація в Німеччині

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про становище Німеччини напередодні Реформації та місце в ній католицької церкви; як впливав на становище в країні німецький гуманізм; про виступ М. Лютера й початок Реформації в Німеччині.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як відбувався розвиток Німеччини в Середньовіччі? **2.** Що вам відомо про утворення Священної Римської імперії? Із якого часу вона стала Священною Римською імперією німецької нації?

3. Як вплинула на політичне життя Німеччини та Священної Римської імперії «Золота булла» 1356 р.?

? Назвіть особливості становища Німеччини напередодні Реформації.

Реформація — релігійно-суспільний рух у Європі XVI — середини XVIII ст., спрямований на повернення до біблійних джерел християнства та за реформування католицизму.

Курфюрсти — сім церковних та світських князів у Священній Римській імперії німецької нації, які мали право обирати імператора.

1 **НІМЕЧЧИНА НАПЕРЕДОДНІ РЕФОРМАЦІЇ. СТАНОВИЩЕ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В КРАЇНІ.** Слово «реформація», що перекладається з латинської мови як «перетворення» або «виправлення», стало символом цілої епохи в історії країн Європи. Це була доба, коли в суспільстві розгорнувся рух за переосмислення ролі католицької церкви. Дуже швидко боротьба, що починалася з диспутів в університетських залах, перекинулася на поля битв. Події, які призвели до початку руху **Реформації** в Європі, відбулися на початку XVI ст. в Німеччині. У цей час вона була складовою частиною Священної Римської імперії німецької нації. Крім Німеччини, до її складу входили землі сучасних Нідерландів, Бельгії, Австрії, Чехії, Французької Бургундії, частина Італії та інші території.

Священна Римська імперія була політично роздробленою країною, що складалася з багатьох великих і малих, світських і церковних володінь. Її очолював виборний король Німеччини, який коронувався як імператор.

Починаючи з 1438 і до 1806 р. імператорів обирали з родини Габсбургів. У 1519 р. молодий іспанський король Карл I Габсбург став новим імператором під ім'ям Карл V (1519—1556 рр.).

Важливу роль у політичному житті Німеччини відігравали князі та міста. У перші десятиліття XVI ст. князів було близько 70 — архієпископів, єпископів та світських осіб.

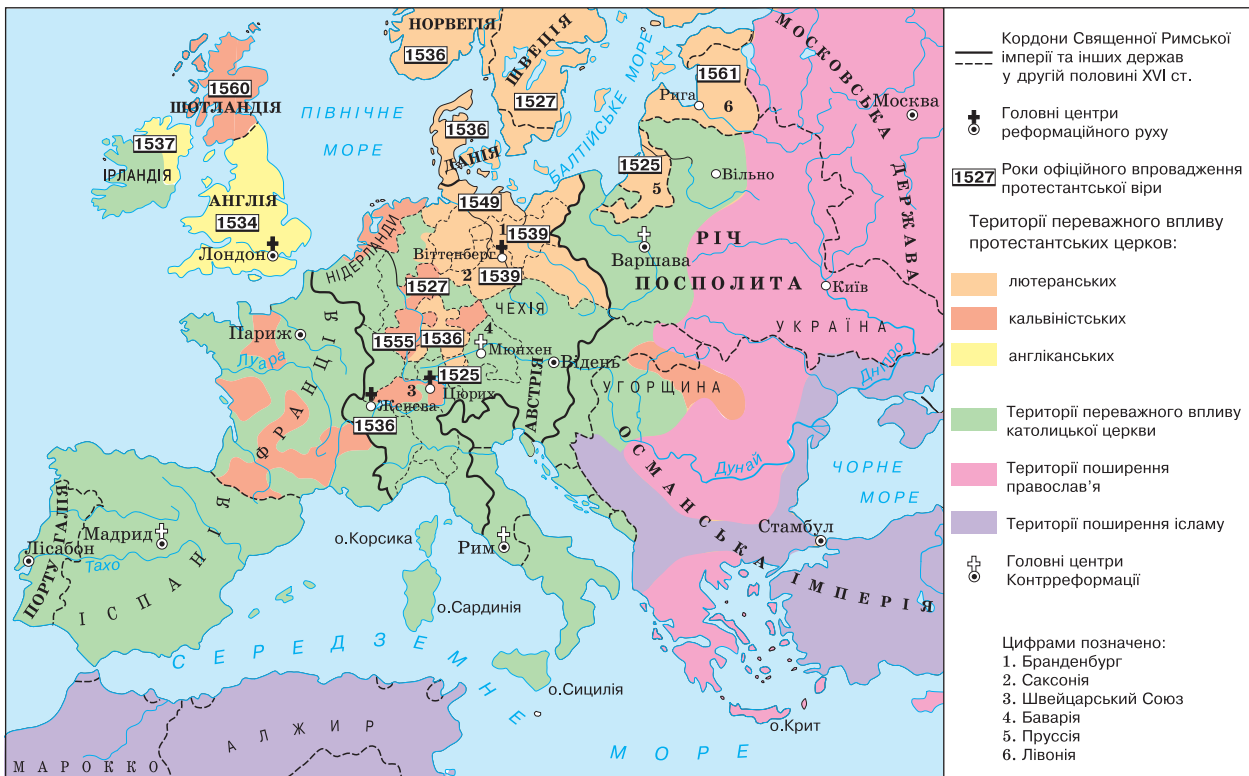
Міста, кількість яких сягала 3 тис., поділялися на «імперські», підпорядковані імператору, та «вільні», які мали самоуправління. У XVI ст. відмінності між «імперськими» і «вільними» містами майже зникли. Усі вони користувалися великими правами та часто керували навколишніми територіями як невеликим князівством. Найбільшими містами були Нюрнберг, Аугсбург, Кельн.

У Священній Римській імперії існував вищий станово-представницький орган — рейхстаг. Це державні збори, які включали три палати — **курфюрстів**, духовної та світської знаті й представників міст. У князівствах існували ландтаги (земельні збори) — станово-представницькі органи місцевої світської знаті й духовенства та князівських міст. До деяких ландтагів входили також представники сільських громад. Кожна курія рейхстагу та ландтагів приймала рішення окремо, а потім вони порівнювалися.

На початку XVI ст. в Німеччині зберігалися феодальні відносини, більшість населення країни становило залежне селянство, яке сплачувало податки землевласникам і церкві. Проте поступово поширювалися ринкові відносини. Виникали нові мануфактурні підприємства. Одночасно із цим формувалися й зростали нові соціальні верстви — буржуазія

РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРРЕФОРМАЦІЯ В ЄВРОПІ

(бюргерство) і наймані працівники. При цьому буржуазія дедалі більше виступала проти всього того, що, на її думку, заважало розвитку підприємництва. Саме тому вона сприймала ідеї критики католицької церкви, що проголошувалися німецькими гуманістами.

Католицька церква відігравала першорядну роль у житті політично роздробленої Німеччини. Вона мала тут набагато ширше поле діяльності, ніж у країнах із сильною центральною владою. Усю Німеччину заповнили продавці індulгенцій, святих реліквій і різні збирачі платежів на користь церкви. Католицькій церкві належали величезні земельні володіння й навіть міста. Найбільші прибутки зі своїх володінь Папа Римський отримував саме з Німеччини. Водночас він не надто переймався порядками в німецьких монастирях, що підірвало авторитет церкви в очах населення.

У 1510 р. імператор Максиміліан I здійснив спробу домовитися про обмеження діяльності католицької церкви в Німеччині з Папою Римським. Він, зокрема, розраховував на зменшення платежів на користь Риму. За його дорученням підготували «Скарги німецької нації», де було зібрано основні претензії. Проте ця спроба зазнала повного провалу через небажання Папи Римського йти на поступки.

Портрет Карла V в кріслі.
Художник Тіціан Вечелліо. 1548 р.
Стара пінакотeka (Мюнхен)

? Чи є правильним судження, що німецький гуманізм відіграв вагомую роль у підготовці суспільства до сприйняття ідей Реформації? Чому?

Ульріх фон Гуттен. Художник Ерхард Шен. Гравюра 1522 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Ульріх фон Гуттен був одним з авторів «Листів темних людей», писав епіграми на Папу Римського Юлія II, у яких викривав його розпусту і висміював продаж індульгенцій. Ульріх фон Гуттен із притаманним йому темпераментом і палким патріотизмом різкіше, ніж Еразм Роттердамський, таврував католицьке духовенство, виступав за «свободу батьківщини». Він прославляв гуманістичні науки, які допомагають «прозрити Німеччині», вбачав у розумі «керівника життя» людини та рішуче засуджував «варварство» й «благочестиве обдурювання» в церкві. Саме гуманісти — найближчі друзі Ульріха фон Гуттена — одними з перших відгукнулися на виступ Мартіна Лютера проти продажу індульгенцій.

2 НІМЕЦЬКИЙ ГУМАНІЗМ. ПРИЧИНИ РЕФОРМАЦІЇ. Критика католицької церкви активізувалася через поширення в Німеччині ідеалів гуманізму.

На початку XVI ст. в Німеччині існували 16 університетів, у більшості з яких викладали вчені-гуманісти. Найвищого розквіту гуманізм досяг у Німеччині напередодні Реформації. Саме тоді сягнула свого піку гуманістична сатира, утверджувалися нові суспільні ідеали, розгорталася пошуки нових форм розвитку релігійного життя. У Німеччині з'явилися «Листи темних людей» — дотепна, гостра й талановита сатира, яка викривала безкультурність і моральний занепад католицького духовенства, його захоплення нескінченними схоластичними суперечками з будь-якої дрібниці. Європейської слави набула діяльність молодшого сучасника Е. Роттердамського рицаря-гуманіста Ульріха фон Гуттена.

Критичний дух доби Відродження дозволив багатьом у Німеччині по-новому поглянути на релігію та роль церкви в суспільстві. В основі цих поглядів була притаманна гуманізму увага до індивідуальності й особистої відповідальності людини за свої вчинки. У цій новій суспільній ситуації сформувалися основні причини Реформації:

- 1) Прагнення національної буржуазії, вплив якої в Німеччині, як і інших країнах Європи, із кінця XV ст. посилювався до нового розуміння ролі християнства в суспільстві.
- 2) Набуття широкої підтримки поглядів про доцільність створення національної, не підпорядкованої Папі Римському церкви, і здійснення богослужіння рідною мовою.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із памфлету Ульріха фон Гуттена «Вадиск, або Римська тріада»

Трьома речами підкорює собі Рим усе: насиллям, хитрістю й лицемірством. Три речі винайдено, щоб вичавлювати золото з чужих країн: торгівля індульгенціями, вигадана війна з турками та влада папських легатів у варварських землях. Трьома речами постійно опікуються в Римі, хоча ніколи не доводять їх до кінця: спасінням душ, реставрацією храмів, що розвалилися, і турецькими походами. Про три речі не можна казати правду: про Папу, про індульгенцію і про безбожжя. Три речі знехотя роблять у Римі: дотримуються слова, допомагають іншому та поступаються дорогою... Трьох речей бажає кожен у Римі: коротких молитов, доброго золота, життя, сповненого насолоди. Три речі складають рису, що вирізняє Рим: Папа, старі споруди й користюлюбство...

? **Робота в парак.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Проти кого спрямовано памфлет Ульріха фон Гуттена? **2.** Якими є основні ідеї памфлету?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «95 тез» М. Лютера (1517 р.)

...Кожен християнин, якщо він лише справді розкаюється, дістає повне відпущення провини, без індульгенції. Справжнім скарбом церкви є, звісна річ, не відпущення [гріхів], а Святе Євангеліє величі й милості Божої.

Християн потрібно вчити, що той, хто бачить нужденного й попри це віддає гроші на індульгенції, отримує не відпущення Папи, а гнів Бога...

Казати, що хрест відпущення, прикрашений гербами Папи і встановлений у храмах, має однакову цінність із хрестом Христовим, є блюзнірством...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте: **1.** Проти чого виступав М. Лютер? **2.** Які наслідки ця критика могла мати для католицької церкви?

3 ПОЧАТОК РЕФОРМАЦІЇ. ЦЕРКОВНА, АБО МАГІСТЕРСЬКА РЕФОРМАЦІЯ.

У розгортанні Реформації в Німеччині дослідники визначають два напрями. Виступ німецького богослова **Мартіна Лютера**, який її започаткував у країні, уособлював церковний, або магістерський напрям. Його представники сподівалися реформуванням католицизму зберегти церковні традиції. Він став також поштовхом до виникнення її радикального, або народного напрямку, який взагалі відкидав традиційну церкву. У Німеччині прибічники народної Реформації закликали до негайного встановлення Царства Божого на Землі суцільної соціальної рівності.

31 жовтня 1517 р. М. Лютер оприлюднив у місті Віттенберг свої «95 тез» проти зловживань продажем індульгенцій. У цих тезах він у загальних рисах визначив основи свого вчення. Чільне місце в ньому належало трьом положенням.

- 1) Людина рятується лише своєю вірою.
- 2) Спасіння отримується лише Божою милістю та не залежить від будь-яких «заслуг» людини, бо не люди, а лише Бог знає справжню вартість «добрих справ».
- 3) Єдиним авторитетом у справах віри є Святе Письмо, Слово Боже.

Це вчення М. Лютера, яке можна стисло охарактеризувати як «спасіння вірою», спонукало багатьох людей до подальших роздумів. Якщо спасіння залежить лише від Божого милосердя, то для чого взагалі потрібне посередництво церкви, усієї величезної церковної ієрархії на чолі з Папою Римським? Вчення М. Лютера перекреслювало обов'язковий для католицизму авторитет поряд зі Святим Письмом рішень Папи й церковних соборів. На думку богослова, про це не йдеться у Святому Письмі, а тому його слід відкинути як «людські вигадки».

Виступ М. Лютера здобув підтримку значної частини населення Німеччини. Католицька церква його засудила, Папа Лев X відлучив від церкви. Однак деякі німецькі князі на з'їзді у Вормсі вирішили підтримати М. Лютера. У Німеччині почалася Реформація, яка охопила більшість населення країни.

? Висловіть припущення, до яких наслідків мало призвести поширення в Німеччині реформаційного вчення М. Лютера.

Мартін Лютер. Художник Лукас Кранах (Старший) 1526 р.

? Якими були причини й результати Селянської війни 1524—1525 рр.?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа М. Лютера «Проти грабіжницьких і розбійних селянських орд»

Три роки жахливих гріхів проти Бога й людей накликають на себе ці селяни. По-перше, вони присягалися своїм панам у вірності й відданості, бути покірними та слухняними... Проте оскільки вони... повстають проти своїх панів, то вони наклали кари на тіло й душу...

По-друге, оскільки вони почали заколот, зухвало розкрадають і грабують монастирі та замки, які їм не належать, то тільки за це вони двічі мають умерти тілесно й духовно... Заколот — це не просте вбивство, він схожий на велику пожежу, яка підпалює й спустошує країну. Тому кожен, хто може, має їх бити, душити, колоти потай чи відверто, і пам'ятати, що не може бути нічого отруйнішого, згубнішого, нічого більш диявольського, ніж бунтівник. Його треба вбивати, як скаженого пса...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте: **1.** Яким було ставлення автора до повсталіх селян? **2.** Чи згодні ви з його точкою зору на події Селянської війни в Німеччині? Чому?

4 НАРОДНА, АБО РАДИКАЛЬНА РЕФОРМАЦІЯ. У кожному місті й селі Німеччини люди сперечалися про те, якою тепер має бути церква. Вони самовільно виганяли священників, розпускали монастирі. Користуючись ситуацією, князі захоплювали монастирські землі, а населення відмовлялося сплачувати церкві податки. Владу Папи Римського більше не визнавали.

Проте ці зміни задовольняли далеко не всіх. Міська біднота, селяни прагнули більшого. Вони слухали проповідників народного напрямку, які закликали негайно знищити католицьку церкву, повернутися до ідей ранніх християн і побудувати Царство Боже на Землі: усе буде спільним і всі люди стануть рівними. Саме такої народної Реформації вони бажали та ладні були боротися за неї.

У багатьох містах і селах розпочалися стихійні виступи. Реформація, що починалася як рух поміркованих верств суспільства, натхненних гуманістичними ідеалами проти католицької церкви, набула рис, притаманних боротьбі народних мас за покращення свого становища.

У 1524—1525 рр. Священну Римську імперію охопили масові заворушення економічного й релігійного характеру. Їх учасниками стали селяни, міщани й загони, віддані владі та землевласникам. Ці події увійшли в історію під назвою Селянська війна 1524—1525 рр. Вона стала громадянським конфліктом, спричиненим соціальними суперечностями, і супроводжувалася жорстокістю з обох сторін, спустошенням цілих областей країни. Спільної програми в повсталіх не було. Свого піку цей конфлікт досяг навесні-влітку 1525 р., коли в ньому брало участь близько 300 тис. осіб.

М. Лютер засуджував жорстокість обох сторін конфлікту. Селян-повстанців він вважав «ордами грабіжників

Повсталі селяни оточують рицаря. Гравюра 1539 р.

і розбійників», а їхнім противникам нагадував про християнське милосердя й виступав проти «лютих, несамопитих, таких, що не усвідомлюють, що роблять, тиранів, які навіть після закінчення битви не можуть утамувати свою жагу крові».

Селянська війна завершилася поразкою повсталих. За сучасними оцінками, у ній загинуло близько 100 тис. осіб. Війна спричинила розчарування в ідеях Реформації багатьох представників міської та сільської бідноти, обмеження прав і переслідування повсталих і, як наслідок, зростання взаємної недовіри між значною частиною народу країни та владою.

Проте діяльність народних проповідників не припинилася. Її результатом стала поява сучасних евангельських течій — баптистів, менонітів, методистів та п'ятдесятників.

УКРАЇНА І СВІТ

На тогочасних українських землях, де більшість населення сповідувала православ'я, Реформація як явище, пов'язане з розвитком католицької церкви, не мала успіху. На Правобережній Україні ідеї європейської, насамперед польської Реформації призвели до утворення представниками литовської, білоруської та української шляхти й навіть магнатами нечисленних протестантських громад. Також з'явилися перші переклади біблійних текстів мовою, наближеною до народної, які активізували перекладацько-видавничу діяльність православних і католиків.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- На початку XVI ст. в Німеччині виник рух за реформу католицької церкви.
- Діяльність німецьких гуманістів відіграла важливу роль у поширенні в суспільстві поглядів про необхідність реформування католицької церкви.
- Виступ М. Лютера започаткував Реформацію в Німеччині, яка згодом поширилася в інших країнах Європи.
- Народна Реформація, пов'язана з тлумаченням реформаційних ідей народними масами, призвела до Селянської війни 1524—1525 рр., яка зазнала поразки.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1517 р. — виступ М. Лютера, що спричинив початок Реформації в Німеччині.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Асоціації».

Правила гри. Учитель/учителька наводить терміни, поняття, словосполучення за вивченою темою. Учні та учениці мають навести асоціації, які вони в них викликають, і пояснити їх значення.

 2. Якими були особливості розвитку Німеччини на початку XVI ст.? **3.** Яку роль у підготовці суспільства до Реформації відіграли німецькі гуманісти? **4.** Назвіть основні положення реформаційних поглядів М. Лютера. **5. Колективне обговорення.** Яких цінностей дотримувалися учасники Селянської війни 1524—1525 рр.? Який результат такого

громадянського конфлікту, на вашу думку, є найкращим: перемога повсталих, перемога влади чи компроміс? Поясніть свою точку зору.

 6. Робота в парах. Продовжте роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6). **7.** Покажіть на карті райони, охоплені Селянською війною 1524—1525 рр.

 8. У Німеччині в період початку Реформації набув поширення вислів: «Еразм відклав яйце, а Лютер його висидів». Поясніть його зміст. **9. Робота в парах.** Розіграйте уявний діалог між прибічником і противником поширення Реформації в Німеччині.

§ 7. Поширення Реформації та Контрреформації в Європі

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

як з'явилося протестантство; про особливості кальвінізму; що таке Контрреформація; якими були особливості ролі ордену єзуїтів у поширенні Контрреформації.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як у Середньовіччі католицька церква боролася з тими, хто виступав проти неї? 2. Що таке ересь? Хто такі еретики? 3. Чому, на вашу думку, католицька церква рішуче придушувала будь-які спроби заперечення її привілейованого місця в середньовічному суспільстві?

? Чи було правильним, на вашу думку, твердження прихильників лютеранства, що в питаннях віри неможливо підкорятися рішення більшості? Поясніть свою позицію.

1 НАРОДЖЕННЯ ПРОТЕСТАНТИЗМУ. ШМАЛЬКАЛЬДЕНСЬКІ ВІЙНИ.

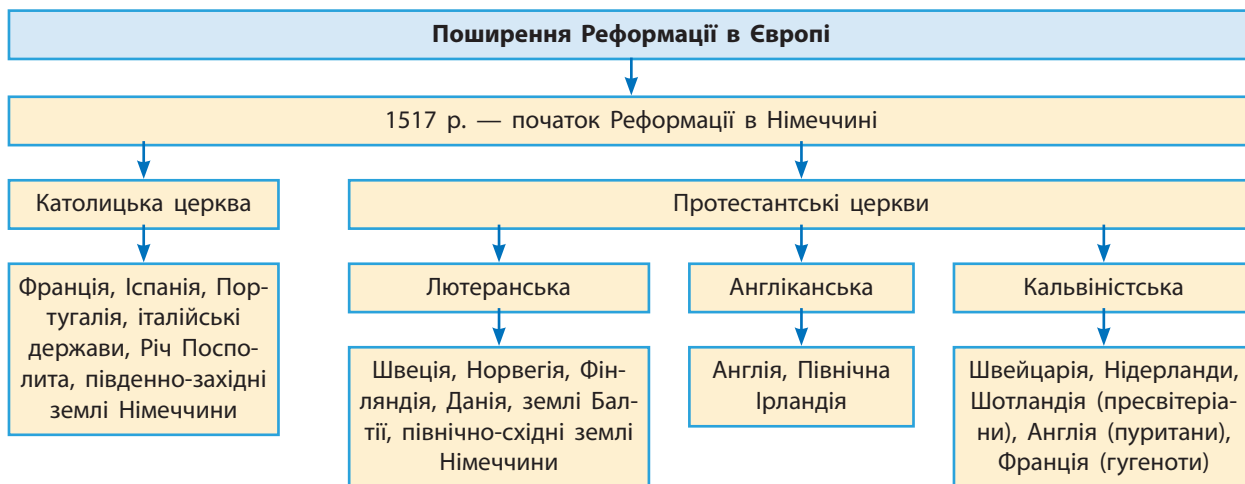
Боротьба між прихильниками та противниками ідей М. Лютера в Німеччині тривала ще 30 років після закінчення Селянської війни. Прихильники лютеранства в Північній Німеччині реформували католицьку церкву. Головою церкви в кожному князівстві став князь, скасовувалися дорогі обряди, шанування ікон, богослужіння велось рідною мовою. Усі церковні володіння конфісковувалися.

У 1529 р. на засіданні рейхстагу в місті Шпаер католицька більшість прийняла рішення, за яким католицькі церковні служби мали стати обов'язковими на території князівств і в містах, прихильних лютеранству. У відповідь п'ять князів і 14 міст — прихильників лютеранства склали протест, у якому заявили, що в питаннях віри неможливо підкорятися рішення більшості. Відтоді прихильників лютеранства почали називати **протестантами**, а лютеранську церкву — протестантською.

Протистояння між католиками й протестантами в Німеччині не припинялося та переросло в **релігійні війни**.

Протестантські князі об'єдналися у Шмалькальденський союз. Імператор Карл V розпочав у 1546 р. проти нього Першу Шмалькальденську війну, переміг у ній, але результатами перемоги скористатися не зміг. Його спроба тимчасово призупинити Реформацію в Німеччині до рішення Тридентського собору (про нього ви дізнаєтеся далі в параграфі) зустріла запеклий опір населення.

У Другій Шмалькальденській війні, що розпочалася в 1552 р., союз князів-протестантів діяв разом із військом французького короля Анрі II та розбив армію імператора. Після цього в 1555 р. на імперському рейхстазі в місті Аугсбург було укладено релігійний мир. Незважаючи на вимоги

Панорама Аугсбурга з Нюрнберзьких хронік. 1493 р.

лютеран, населення імперії не отримало права вибору релігії. Право визначати релігію у своїх володіннях отримали князі, піддані мали дотримуватися тієї віри, яку сповідував князь, за принципом «чия влада, того й віра». У тексті миру закріплювалося право на переселення для тих жителів князівств, які не бажали прийняти релігію свого правителя, причому їм гарантувалася недоторканність особи й майна. Аугсбурзький мир не вирішив усіх проблем, проте він зменшив протистояння католиків та протестантів.

Усвідомлюючи повний крах своїх планів і те, що Аугсбурзький мир підтвердив фактичний розпад імперії, Карл V відмовився його підписати та зрікся престолу.

2 ЖАН КАЛЬВІН І РЕФОРМАЦІЯ У ШВЕЙЦАРІЇ. КАЛЬВІНІЗМ.

Серед європейських країн найбільшого поширення, крім Німеччини, реформаційний рух набув у Швейцарії.

Події в сусідній Німеччині мали великий вплив на кантони — окремі незалежні землі, що об'єднувалися у Швейцарський Союз. Більшість населення тут також була невдоволена католицькою церквою, виступала за обмеження її впливу й **секуляризацію** володінь. Центром реформаційного руху стало місто Женева. Городяни підтримали лютеранських проповідників і примусили католицьке духовенство залишити місто. Остаточну перемогу Реформація здобула в Женеві, коли в 1541 р. туди прибув із Франції, рятуючись від релігійних переслідувань, француз Жан Кальвін. Він став відомим серед прихильників реформування церкви завдяки своїй головній праці «Настанова у християнській вірі». Ж. Кальвін оселився в Женеві та залишався релігійним і політичним лідером міста до своєї смерті.

Ж. Кальвін розробив вчення, в основі якого було покладено ідею про божественне призначення. Він вважав, що доля кожної людини заздалегідь визначена Богом, і тільки Бог вирішує, потрапить людина до пекла чи до раю. За свого земного життя людина має працювати, не прагнути комфорту й насолоди, бути сумлінною та накопичувати гроші. Якщо людині випаде нагода отримати прибуток, і вона не скористається нею, це гідне осуду. Якщо католицизм вважав

Лютеранство — напрям протестантизму, що виник під час Реформації в Німеччині в XVI ст. У його основу було покладено вчення М. Лютера.

Протестантизм — один із трьох основних (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямів у християнстві, що виник унаслідок Реформації в XVI ст. Є сукупністю численних і самостійних церков, пов'язаних із нею своїм походженням.

Релігійні війни — збройний конфлікт між представниками різних релігійних груп. Релігійні війни найчастіше спричиняють релігійні відмінності між країнами з різною релігією або з різними течіями в межах однієї релігії в одній країні.

? Чому саме кальвінізм став основою світогляду «ділової людини» Нового часу?

Жан Кальвін. Художник Тіціан Вечелліо. XVI ст.

Секуляризація — у широкому розумінні: зменшення впливу церкви на всі сторони суспільного життя та впливу релігії на свідомість людей; у вузькому розумінні: конфіскація державою церковної власності, земель тощо.

Кальвінізм — напрям протестантизму, що виник під час Реформації у Швейцарії в XVI ст. У його основу було покладено вчення Жана Кальвіна.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У часи затвердження кальвіністської церкви у Швейцарії трагічно склалася доля іспанського лікаря-католика Мігеля Сервета. За виступи проти католицької церкви його переслідувала інквізиція, і він сподівався знайти порятунк у Женеві. Проте Ж. Кальвіну також була не до вподоби його звичка брати все під сумнів. «Женевський Папа» звинуватив М. Сервета в ересі та засудив до спалення на вогнищі.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

3 Аугсбурзького релігійного миру (1555 р.)

...Для того щоб установити мир у Священній імперії німецької нації... нехай ані його імперська величність, ані курфюрсти, князі тощо не чинять щодо жодного в імперії насильства або лиха з приводу «Аугсбурзького сповідання» (виклад основ лютеранства), але дозволять їм спокійно дотримуватися своїх релігійних переконань, літургій, обрядів та користуватися своїми статками, іншими правами і привілеями... Так само ті, хто дотримуються «Аугсбурзького сповідання», не будуть заважати тим, хто дотримується давньої релігії, жити в повному мирі й користуватися їхніми статками, правилами і привілеями...

Послідовникам «Аугсбурзького сповідання» буде надано вільно й безперешкодно здійснювати богослужіння та обряди...

Жодний імперський чин не має намагатися переконати підлеглих інших чинів змінити свою релігію або захищати їх проти їх власної влади.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, що проголошував Аугсбурзький релігійний мир.

багатство гріхом, то **Ж. Кальвін**, навпаки, видавав його за ознаку Божого благословення. Він виправдовував лихварство, вважав за можливе існування рабовласництва.

У Європі **Женева** почали називати «протестантським Римом», а **Ж. Кальвіна** — «женевським Папою». Кальвіністська церква у Швейцарії контролювала всі сфери життя; було заборонено танці, пісні, святковий одяг, прикраси. За будь-які провини людей жорстоко карали.

Незважаючи на ці крайнощі, **кальвінізм** загалом відповідав потребам нового капіталістичного суспільства. Погляди **Ж. Кальвіна** поширилися із Женеви до тих країн, де

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із праці **Ж. Кальвіна** «Настанова у християнській вірі» (1536 р.)

...Шоста заповідь «Не вбивай».

Мета її в тому, щоб порятунк і безпеку всіх людей зробити обов'язком кожної людини, оскільки Бог пов'язав увесь людський рід воедино. Тому нам заборонені будь-яке насильство, посягання і шкода, які спричиняють страждання близьких. Звідси позитивний зміст заповіді: якщо ми можемо що-небудь зробити для збереження життя іншого, необхідно обов'язково це зробити, використовуючи відповідні засоби, й уникати протилежного. Якщо ближній у небезпеці або біді, то необхідно прийти йому на допомогу та підтримати. А якщо згадати, що законодавець, який промовляє тут, — це Бог, то необхідно

пам'ятати, що він дає це правило для нашої душі. Було б абсурдним, якби той, хто спостерігає за таємницями серця й судить перш за все за ними, визначав справжню праведність лише щодо тіл.

Тому тут забороняється вбивство, яке замислюється в душі та передбачається внутрішнє, душевне прагнення зберегти життя наших ближніх. Рука здійснює вбивство, але планує його розум, засліплений лютю й ненавистю...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як **Ж. Кальвін** визначив сутність гріха вбивства людини людиною.

розвивалися ринкові відносини, і стали основою системи поглядів на світ і своє місце в ньому «ділової людини» Нового часу.

Кальвінізм поряд із лютеранством належав до церковного, або магістерського напрямку Реформації.

З КОНТРРЕФОРМАЦІЯ. ТРИДЕНТСЬКИЙ СОБОР. Через поширення впливу протестантизму католицька церква розпочала власну реформу та вступила на шлях відродження. Це була система заходів, які отримали назву **Контрреформація**. Її представники закликали зібрати церковний собор для здійснення перетворень у житті католицької церкви та водночас активніше протидіяти наступу протестантизму.

Коли виникла небезпека поширення лютеранських ідей в Італії, Папа Римський Павло III створив у 1542 р. Конгрегацію верховної інквізиції — Вищий апостольський трибунал, який доручив боротися з поширенням ересі. Із часом вона почала впливати майже на всі католицькі держави. З особливою жорстокістю інквізиція діяла в Іспанії та Португалії, де всі підозрювані, «залишки лютеран» і «прибічники еразмізму», засуджувалися до спалення.

Наступного року з'явився «Індекс заборонених книг». Внесені до нього твори вилучали в торговців і спалювали на майданах разом із портретами авторів. Винним у читанні або переховуванні заборонених книг загрожував суд інквізиції. Одночасно із цим Папа Римський доручив раді церковних вчених розробити проект реформи для оновлення католицької церкви. Затвердити цю реформу мав церковний собор, який зібрався в місті Тридент. Тридентський собор працював із перервами протягом 1545—1563 рр. та

? Які основні заходи передбачала Контрреформація?

Контрреформація (католицька Реформація, або католицьке відродження) — релігійно-церковний рух у Європі другої половини XVI — середини XVII ст., пов'язаний із переходом європейського суспільства від Середньовіччя до Раннього Нового часу.

Тридентський собор. Невідомий художник. Кінець XVIII ст.

Ігнатій Лойола. Невідомий художник. XVI ст.

? Дайте власну оцінку діяльності ордену єзуїтів. Поясніть свою думку.

Єзуїти — члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса».

отримав від Папи повну свободу дій в обговоренні питань церковного життя.

Собор закликав до очищення церкви від негідних її членів, заборонив продаж індульгенцій і церковних посад, установив суворий нагляд за поведінкою священників. Церква повернулася до своєї головної справи — піклуватися про душу людей і допомагати бідним; ченці відкрили двері монастирів для хворих і жебраків, надавали притулок бездомним і годували голодних. На Тридентському соборі також затвердили основні католицькі настанови. Рішення собору надихали прихильників католицизму, але його категорична відмова вести діалог із протестантами призвела до посилення релігійного розколу в Європі.

4 «ТОВАРИСТВО ІСУСА» (ОРДЕН ЄЗУЇТІВ). Особливу роль у боротьбі проти Реформації відіграло «Товариство Ісуса», або орден єзуїтів (від латин. *Jesus* — Ісус), створене іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою в 1534 р. Затверджений Папою в 1540 р. орден швидко розростався. У 1556 р. він налічував близько 1 тис. осіб, а в 1615 р. — уже 13 тис. осіб. Спочатку орден намагався займатися лише проповідницькою та добродійною діяльністю, але пізніше його метою проголосили також «захист католицької віри».

Чітка організація та сувора дисципліна дозволяли ордену діяти надзвичайно ефективно, у найкоротші терміни досягати поставленої мети, використовуючи будь-які методи. Проте це не було об'єднанням людей, які сліпо виконували накази керівників. «Товариство Ісуса» об'єднувало інтелектуалів, які здобули чудову освіту, знали людську психологію, мали неабиякі природні здібності й усвідомлено

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Духовних вправ» І. Лойоли

Тиша — небезпечніша й гірша від будь-якої бурі, і найнебезпечніший ворог — відсутність ворогів! Хоч і дуже добре служити Богові з чистої любові, потрібно наполегливо рекомендувати також і страх перед Божою величністю, і не тільки той страх, що його ми називаємо синівським, а й той, що зветься рабським.

Необхідно, аби віра в Бога була настільки великою, щоб людина не вагаючись вийшла в море на дощці, якщо в неї немає корабля!

Якщо церква твердить, що те, що нам здається білим, є чорне, — ми мусимо негайно визнати це!

Якщо ми не знаходимо у священниках та інших церковних керівниках бажаної чистоти звичаїв, ми не маємо звинувачувати їх за це ані в приватних, ані в публічних розмовах, тому що такими розмовами породжується більше шкоди й ганьби, ніж користі...

Підлеглий має дивитися на старшого як на самого Христа. Він мусить коритися старшому, як трупу, що його можна обертати в будь-якому напрямку: як палиця, що підкоряється будь-якому рухові; як куля з воску, яку можна змінювати й розтягувати в усіх напрямках...

...Папі слід підкорятися без будь-яких розмов навіть заради гріха, і треба вчинити гріх, смертний або простий, якщо начальник того вимагає в ім'я Господа нашого Ісуса Христа...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте сутність цінностей, яких дотримувався й прагнув поширювати в суспільстві І. Лойола. Сформулюйте власну оцінку їхнього змісту.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа І. Лойоли до імператора Карла V

Для боротьби зі злом, що поширюється і лютує в Німеччині, необхідно перш за все віддати перевагу такому засобу, як університети, які служать прикладом релігійного життя, цілісності католицького вчення та приводять учнів до добра...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте: **1.** До чого автор листа закликав імператора? **2.** Які можливості для боротьби з поширенням Реформації, на вашу думку, могли дати католицькій церкві освітні заклади?

присвячували себе справі відродження могутності церкви. Досягти своєї мети єзуїти намагалися, впливаючи на думки людей.

Із розгортанням Контрреформації єзуїти стали першим в історії католицької церкви релігійним орденом, для якого освіта була основною діяльністю. Дві третини всіх організацій «Товариства Ісуса» в XVII—XVIII ст. складали школи та університети, а 4/5 від загальної кількості його членів становили студенти й викладачі. У своїх навчальних закладах єзуїти досягли високого рівня освіти, надавали ґрунтовні знання з предметів, одночасно виховуючи учнів у дусі католицизму. Їхньою метою стало через вплив на молодь поступово посилити прихильність населення до католицької церкви.

Станом на 1615 р. орден єзуїтів по всьому світу опікувався 370 школами, а на 1773 р. — понад 800.

Не менш впливовим напрямом у діяльності ордену стало **місіонерство**. Характерною рисою цієї діяльності було те, що єзуїти намагалися не втручатися в місцеві звичаї та традиції, мирно узгоджуючи їх із вимогами християнської релігії. Стикаючись із фактами грубого порушення колонізаторами норм християнської моралі, єзуїти засуджували ці дії, ставали на захист місцевого населення. У 1556 р., коли помер І. Лойола, орден уже мав понад 100 місій у різних країнах світу.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- Шмалькальденські війни стали першими релігійними війнами між католиками та протестантами однієї країни.
- Завдяки Аугсбурзькому миру в Європі вперше перемогла ідея віротерпимості, що стало одним із проявів формування культури Нового часу.
- У середині XVI ст. Ж. Кальвін сформулював теорію про призначення людини й розвинув ідеї Реформації. Женева, де він оселився, стала одним із центрів європейської Реформації.

УКРАЇНА І СВІТ

На українських землях у складі Польського королівства орден єзуїтів розпочав діяльність із 1564 р. Він розгорнув широку освітню роботу, створюючи публічні школи гуманістичного напрямку, колегіуми для шляхетської молоді, учительські семінарії та духовні семінарії для священників. На середину XVII ст. на українських землях діяло 13 колегіумів. Із часом школи у Львові, Перемишлі та Ярославі стали закладами вищого типу. Модель єзуїтського шкільництва стала взірцем для створення православного Києво-Могилянського колегіуму. Єзуїтські школи приваблювали безкоштовним навчанням і використанням національної мови.

Місіонерство — проповідь християнства, що здійснювалася в найвіддаленіших куточках планети.

- Вчення Ж. Кальвіна та створена ним церква здобули у світі навіть більше прихильників, ніж лютеранство. Реформуванню та зміцненню католицької церкви сприяло здійснення Контрреформації.
- Рішення Тридентського собору оновили католицьку державу, пристосовуючи її до потреб європейського суспільства Раннього Нового часу.
- Орден єзуїтів завдяки своїй освітній діяльності став найбільшим у Європі вчителюючим орденом.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1534 р. — створення «Товариства Ісуса» (ордену єзуїтів).

1555 р. — укладення Аугсбурзького релігійного миру.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Ланцюжок».

Правила гри. Учитель/вчителька об'єднує учнів та учениць у три команди. Вони мають розкрити зміст визначеного пункту параграфа, відповідаючи по черзі одним реченням. За зупинку понад 30 секунд і помилкове твердження нараховуються штрафні бали.

2. Як прибічники лютеранства в Німеччині боролися за свої права? **3.** Чим кальвінізм приваблював підприємців Раннього Нового часу?

4. У чому полягав сенс Контрреформації як «католицького відродження»? **5.** Чим орден єзуїтів відрізнявся від інших чернечих орденів?

6. Робота в парах. Продовжте роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6). **7.** Складіть порівняльну таблицю «Лютеранство і кальвінізм».

План порівняння	Лютеранство	Кальвінізм
Місце та обставини виникнення		

План порівняння	Лютеранство	Кальвінізм
Основні ідеї вчення		
Країни поширення вчення		

8. Покажіть на карті території поширення лютеранства й кальвінізму в Європі.

9. За висловом одного із сучасних істориків, «у тих країнах, де протестантизм зазнавав поразки, його переможцем був учитель — єзуїт». Поясніть, як ви розумієте це судження. Чи поділяєте ви його? Чому? **10.** Напишіть листа до знайомого німецького лютеранина від імені жителя/жительки Женеви часів, коли там діяв Ж. Кальвін, з описом змін, які відбулися в житті міста. **11. Робота в парах.** Висловіть свою думку щодо моральних цінностей і світоглядних переконань тих, хто: 1) підтримував розгортання Контрреформації; 2) присвячував своє життя діяльності в ордені єзуїтів. **12.** Підготуйте есе на тему «Уроки поширення Реформації і Контрреформації в Європі». Використайте пам'ятку в додатках до підручника (с. 227).

§ 8. Культура доби Бароко. Народження нової європейської науки

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про особливості мистецтва доби Бароко; якою була творчість видатних художників цієї доби; про втілення гуманістичних ідей у творчості М. де Сервантеса; як розвивалися наукові знання в цей період.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як мистецтво своїми засобами відображає дійсність? **2.** Із чим пов'язаний перехід від одного до іншого стилю в культурі? **3.** Які риси були притаманні розвитку науки в Середньовіччі?

Визначте основні особливості мистецтва доби Бароко.

1 ОСОБЛИВОСТІ МИСТЕЦТВА ЕПОХИ БАРОКО. Наприкінці XVI ст. в деяких країнах Європи культура доби Відродження почала поступатися місцем новому стилю — **бароко**. Батьківщиною нового стилю вважається Італія. Саме там розташовані перші пам'ятки бароко в архітектурі, скульптурі й живописі. Його яскраві художні засоби, на противагу Ренесансу з його величавими, гармонійними, але застиглими композиціями, відзначалися внутрішньою напругою та динамікою.

Мистецтво доби Бароко змінилося за змістом. Головну увагу воно приділяло пристрастям і почуттям людини, поєднувало реальне та уявне. Почуттєвий характер цього мистецтва, у якому митці ігнорували розміри й норму, зображували контрасти, які створювали ілюзію реальності, справляв велике враження на глядацьку аудиторію.

Досить поширеною є думка, що епоха Бароко постала на хвилі кризи гуманізму. Той світ, до створення якого

закликали гуманісти, мав стати впорядкованим і гармонійним, а перетворився на хаос, у якому людина, як виявилось, була суперечливою істотою, роздвоєною між добром і злом. Бароко відображало бажання людини насолоджуватися дарунками життя, мистецтва та природи. Якщо Ренесанс мав досить незначне поширення за межами країн Західної Європи, то з доби Бароко почалося поширення її мистецьких здобутків на інші континенти. Велике значення мало те, що протягом XVII ст., яке називають «століттям Бароко», відбулася справжня наукова революція, яка поклала край середньовічному світобаченню.

Епоху Бароко, яка стала «золотим віком» іспанської літератури, започаткувала творчість письменника Мігеля де Сервантеса.

Найвідомішими майстрами живопису епохи Бароко вважаються голландець Рембрандт ван Рейн, фламандець Пітер Пауль Рубенс, іспанець Дієго Веласкес.

2 РЕМБРАНДТ ВАН РЕЙН. У 30-ті рр. XVII ст. Рембрандт ван Рейн був найпопулярнішим художником Нідерландів. Відомим його зробила картина «Урок анатомії доктора Тульпа» — груповий портрет доктора Тульпа з учнями. Створюючи його, митець уперше вирішив відмовитися від традиційної композиції, де всі персони позують художнику. На картині учні оточили стіл в анатомічному театрі, на якому лежить тіло людини, і слухають пояснення доктора. Художник зумів показати різну реакцію на кожному з обличч учнів. Деякі з них, наче стурбовані появою глядачів, дивляться їм просто у вічі. Картина мала величезний успіх.

Рембрандт створив багато картин, щоразу все наполегливіше намагаючись відійти від усталених норм, дивуючи сучасників незвичністю творчої манери.

У 1642 р. Рембрандт виконав на замовлення груповий портрет офіцерів амстердамської стрілецької роти. Кожен із них заплатив майстрові 100 гульденів, сподіваючись зайняти на картині почесне місце, годинами позував стоячи.

Бароко (від італ. *barocco* — примхливий, химерний) — стиль в образотворчому мистецтві, архітектурі, музиці та літературі країн Європи, колоніальної Центральної та Південної Америки кінця XVI — кінця XVIII ст., що наслідував Ренесанс і передував класицизму.

? Чи можна стверджувати, що, крім відмінностей, у творчості художників епохи Бароко наявні спільні риси? Які саме?

Повернення блудного сина.
Художник Рембрандт ван Рейн.
1632 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Мистецтвознавець В. Березіна про картину Рембрандта «Нічна варта»

Намальована 1642 р. велика картина, що згодом дістала назву «Нічна варта», мала являти собою груповий портрет членів стрілецької гвардії. Однак Рембрандт, відмовившись від визнаного в ті часи статичного розташування фігур і рівного зображення всіх учасників, показав сцену, повну руху. Він зупинився на моменті, коли за сигналом тривоги, поспіхом та безладно виходять на площу стрілки, у русі поправляючи зброю. Попереду групи урочисто виступають капітан та його помічник. Нерівне

світло осяює групу, посилюючи враження рухливого натовпу. Зрештою вийшов не звичний груповий портрет, а сповнена життєвої переконаності сцена. Саме цього й не збагнули замовники, вкрай невдоволені тим, що одні обличчя можна побачити добре, а от інші майже приховані від глядача...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які особливості композиції вирізняли картину Рембрандта «Нічна варта».

Урок анатомії доктора Тульпа. Художник Рембрандт ван Рейн. 1632 р.

Нічна варта. Художник Рембрандт ван Рейн. 1642 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Мистецтвознавець

М. Алпатов про творчість П. П. Рубенса

Він збагатив мистецтво своїм рідкісним умінням відтворення всієї різноманітності кожного явища природи... Живопис Рубенса справляє враження винятково барвистого багатства та щедрої розкоші. У людських обличчях і в оголених тілах передаються рум'янець і повнота, ледь не самий рух крові; біляве волосся жінок і сиве — старих блищить, як золото і срібло, шовкові тканини мерехтять і вилискують найтоншими напівтонами, оксамит густо наливається в сутінках. Рубенс досконало володів даром приведення багатообразних і складних засобів живопису в струнку єдність цілісного образу.

? **Робота в парак.** Обговоріть і визначте, які риси були притаманні творчому методу П. П. Рубенса. Наведіть приклади їхнього втілення у творах, зображених на сторінках підручника.

? Які особливості творчості митця відображають наведені репродукції його картин?

Однак коли портрет під назвою «Нічна варта» було завершено, офіцери обурилися: замість гордовитих вояків, що вже давно забули, як нести військову службу, художник намалював стрільців, що за сигналом тривоги виступили на захист свого міста. Митець відтворив сцену зі справжнього життя, але замовники цього не зрозуміли. Цього ж року померла дружина Рембрандта. Його будинок і майстерню продали за борги (художник не вирізнявся ощадливістю). Рембрандт оселився в готелі. Його нещастя тривали: померла друга дружина, а згодом — єдиний син.

Вінцем життя й творчості художника стала картина «Повернення блудного сина», в основі якої лежить біблійна притча про гультья, який, втративши в житті все, повернувся в рідний дім, де його прийняв старий сліпий батько.

Смерті Рембрандта ніхто й не помітив. Лише через кілька століть його ім'я стало всесвітньовідомим, а картини прикрасили найкращі музеї та приватні колекції.

3 ПІТЕР ПАУЛЬ РУБЕНС. Спільною рисою, що об'єднувала фламандське та голландське мистецтво, була любов до життя в усіх його проявах. Однак якщо на картинах голландських майстрів превалювали побутові сцени, портрети бюргерів і міщан, то фламандські художники віддавали перевагу тому, що хотіли побачити католицьке духовенство та дворянство. Центральною фігурою фламандського мистецтва XVII ст. став Пітер Пауль Рубенс. У його творчості ці особливості проявилися найбільш яскраво. Як придворний художник іспанського намісника у Фландрії він постійно був перевантажений замовленнями від дворян, церкви, але знаходив час виконувати дипломатичні

Коронація Марії Медічі. Художник Пітер Пауль Рубенс. 1615 р.

Поклоніння волхвів. Художник Пітер Пауль Рубенс. 1618 р.

? Яке враження справляють на вас твори П. П. Рубенса? Якими засобами художник досягав впливу на глядача? Поясніть свою думку.

доручення. Майстер та його учні створили сотні картин, ушлавлюючи в яскравих барвах силу, мужність, красу людських почуттів і вчинків.

У П. П. Рубенса було багато картин на історичні теми. Одна з найвідоміших серій — «Життя Марії Медічі» — складається з 21 твору, де він зобразив і реальних історичних осіб, і міфологічних персонажів, відтворив реалії тогочасної історичної епохи. Творчість П. П. Рубенса справила величезний вплив на становлення фламандської школи живопису, а його роботи відомі в усьому світі.

4 ДІЕГО ВЕЛАСКЕС. Іспанського майстра Дієго Веласкеса сучасники називали «живописцем істини». Із 24 років і до кінця життя він був придворним художником іспанського короля Філіппа IV. Провідне місце у творчості митця посідали портрети. Д. Веласкес писав портрети членів королівської родини, іспанських дворян і їхніх дружин. Іспанська аристократія не вимагала, щоб її малювали

Портрет інфанти Маргарити. Художник Дієго Веласкес. 1659 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Дослідниця І. Левіна про мистецтво портрета Д. Веласкеса

Вершина портретної творчості Веласкеса — «Портрет Папи Інокентія X». Папа сидить у кріслі. Його багрове, з грубими рисами обличчя звернено до глядача; пронизливо й недовірливо, впритул дивляться його чорні очі з-під набряклих повік; великий м'ясистий ніс, міцно стулений рот, велике вухо, рідка щетиниста борода, яка не приховує важкого

підборіддя, намальовані з такою досконалістю, що людина, яка сидить у кріслі, здається живою. Веласкес зумів показати за зовнішньою грубуватістю Папи його залізну волю, приховані пристрасті, енергію...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте особливості, визначені дослідницею в мистецтві портрета, притаманні Д. Веласкесу.

Портрет Папи Інокентія Х.
Художник Дієго Веласкес. 1650 р.

Прялі (Міф про Арахну). Художник Дієго Веласкес. 1658 р.

? Чому Д. Веласкеса називали «живописцем істини»? Висловіть свою думку.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Папа Римський Інокентій Х, побачивши свій портрет, виконаний Д. Веласкесом, промовив: «Занадто схожий».

красивішою, ніж вона була насправді, — вона пишалася своїм походженням, а не мінливою красою. Тому митець ніколи не відмовлявся від зображення правди, малював людину такою, якою вона була.

Наприкінці життя митець створив картину «Прялі», де розкрив красу простих жінок-робітниць, які виткали килим, а поряд із ними — придворних дам, що розглядали готову роботу. Це було останнє велике полотно Д. Веласкеса. Він присвятив своє життя служінню істині пензлем художника.

5 ТВОРЧІСТЬ МІГЕЛЯ ДЕ СЕРВАНТЕСА. Твори Мігеля де Сервантеса Сааведри вважають вершиною тогочасної іспанської літератури. Головним у творчості письменника став роман «Премудрий ідальго Дон Кіхот із Ламанчі», який чимало дослідників називають першим сучасним романом та одним із найкращих творів світової художньої літератури.

Головний герой роману, дворянин Алонсо Кіхано, мріяв відродити рицарські часи тоді, коли вони вже давно минули. Він один не розумів цього та як останній «рицар сумного образу» являв собою досить кумедну постать. Герой назвав себе мандрівним рицарем на ім'я Дон Кіхот і намагався самотужки змінити існуючі порядки, захистити вдів і сиріт, покарати винуватців їхніх страждань. Насправді ж він створював тільки безладдя. Проте мотиви його вчинків — людяні та шляхетні.

Роман з'явився як сатира на численні рицарські романи, які набули значного поширення в тогочасній Іспанії. У них зображувалися ідеальні, але нереальні персонажі.

Мігель де Сервантес Сааведра.
Художник Хуан де Хауреги.
1600 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із твору Мігеля де Сервантеса «Премудрий ідальго Дон Кіхот із Ламанчі» (Поради Дон Кіхота Санчо Пансі)

...Подивися всередину себе і спробуй пізнати себе, це пізнання є найважчим з усіх, які можуть бути. Коли ти пізнаєш себе, то перестанеш надиматися неначе жаба, яка захотіла дорівнятися до вола...

...Людяв незнатного походження, які обіймають високі посади, належить бути м'якими й поблажливими до інших. Це, вкупі з розумною обережністю, дозволить уникнути злосливих наклепів, а інакше від них ні на якій посаді не захистишся...

Пам'ятай, Санчо, якщо ти підеш шляхом чесноти і намагатимешся робити добрі справи, тобі не доведеться заздрити справам князів і сеньйорів, тому що шляхетність успадковується, а чеснота набувається, і вона має власну вартість, на відміну від шляхетності, яка такої вартості не має. У жодному разі не керуйся у своїх діях законами особистого свавілля: цей закон завжди поширений серед невігласів, які вважають себе розумними.

Нехай сльози бідняка викличуть у тебе за однаково сильного відчуття справедливості більше співчуття, ніж скарги багатія. Всіляко намагайся з'ясувати істину, хоч би що обіцяв і давав багатій і хоч би як плакав і благав бідняк. У тих випадках, коли можливо бути поблажливим, не карай винного найвищою мірою покарання, тому що кара судді суворого нічим не краща, ніж судді милосердного.

Якщо коли-небудь жезл правосуддя зігнеться у твоїй руці, то нехай це станеться не під вагою подарунків, а під тиском співчуття. Якщо тобі коли-небудь доведеться розбирати скаргу свого ворога, то прожени від себе будь-яку думку про вчинену тобі кривду і думай лише про те, на чиєму боці правда... Якщо ти покараєш кого-небудь дією, то не карай його ще й словом, тому що з винного досить муки тілесного покарання, і додавати до цього суворі промови немає необхідності... Якщо ти, Санчо, дотримуватимешся всіх цих настанов і правил, то життя твоє буде довгим, слава твоя тривалою, нагороду ти отримаєш велику...

? **Робота в парак.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Які риси, на погляд Мігеля де Сервантеса, мають бути притаманні досконалому правителю? **2.** Порівняйте погляди Нікколо Макіавеллі та Мігеля де Сервантеса на роль правителя в державі.

М. де Сервантес на противагу їм показав наявність у людини двох складових її природи — благородного ідеалізму та реалістичної практичності. Поділяючи ідеали гуманізму, автор одночасно показав, що людина набагато складніша за той образ, який створили гуманісти.

6 РОЗВИТОК МЕДИЦИНИ Й МАТЕМАТИКИ. Розвиток наукових знань у XVI—XVII ст. відіграв важливу роль у становленні нового суспільства в європейських країнах. Період XVII ст. став часом, коли було зроблено вирішальні кроки в пізнанні людини й законів Всесвіту, що заклали підвалини нового природознавства.

Ілюстрація до книги «Дон Кіхот». Художник Гюстав Доре

ЦІКАВІ ФАКТИ

Головний герой твору М. де Сервантеса «Премудрий ідальго Дон Кіхот із Ламанчі» не сприймає несправедливість світу. «Нехай сльози бідняка, — казав Дон Кіхот, — викличуть у тебе за однаково сильного відчуття справедливості більше співчуття, ніж скарги багатія». У цих словах — відлуння думок, що були досить сміливими та навіть небезпечними в Іспанії XVII ст. У романі Дона Кіхота супроводжує його вірний товариш — селянин Санчо Панса. Він часто буває незграбним, кумедним, але водночас є носієм народного гумору, характеру й мудрості.

? Чи є правильним судження, що в добу Бароко відбулася наукова революція? Поясніть свою думку.

Андреас Везалій за дослідженням м'язів руки. Художник Джованні да Калькар. 1543 р.

Антоні ван Левенгук. Художник Ян Веркольє. 1860 р.

Рене Декарт. Художник Франц Хальс. Близько 1649 р.

Значних успіхів було досягнуто в розвитку анатомії. Почали проводити систематичні анатомічні розтини, що дало змогу висунути нові теорії про природу людського організму та винайти нові методи лікування хвороб. Італійський лікар Андреас Везалій видав у 1543 р. фундаментальну працю «Про будову людського тіла». Незважаючи на переслідування духовної та світської влади, А. Везалій робив розтини людських тіл, вивчаючи анатомію людини. Він назавжди залишився в історії медицини як людина, що зруйнувала вікові забобони про побудову людського тіла й започаткувала сучасну анатомію.

Іспанський вчений Мігель Сервет відкрив та описав систему кровообігу людини. За сміливість наукових поглядів і незалежність у думках його було страчено.

Існування кровообігу людини підтвердилося під час анатомічних досліджень А. Везалія, а завершив його вивчати англійський лікар та анатом Вільям Гарвей, створивши теорію кровообігу людини. Згодом він почав досліджувати, як зароджується людське життя. Сутність своїх дослідів лікар підсумував у вислові: «Усе живе — із яйця». Медичні світила тогочасної Європи не сприйняли його відкриттів, але він продовжував свої дослідження. Сучасники зрозуміли й визнали заслуги вченого лише наприкінці його життя.

Вчений-аматор Антоні ван Левенгук (Нідерланди) винайшов мікроскоп, який дозволив йому зробити чимало важливих відкриттів. Найбільше їх було здійснено в 1674 р., коли він першим дослідив і довів існування мікробів. У краплині води А. ван Левенгук відкрив цілий новий світ.

Із кінця XVI ст. почала активно розвиватися математика. Набула сучасного вигляду алгебра. Французький математик Франсуа Вієт започаткував літерні позначення й заклав основи загальної теорії рівнянь, завдяки чому його вважають засновником нової алгебри. Ще один французький математик і філософ Рене Декарт установив взаємозв'язок між теорією рівнянь і геометрією та відкрив нову дисципліну — аналітичну геометрію. Основи своєї теорії він виклав у праці «Міркування про метод». Нові методи розрахунку нескінченно малих величин запропонував професор Болонського університету Бонавентура Кавальєрі у праці «Геометрія неподільних». У розробці цього методу значну роль відіграли також Йоганн Кеплер (Німеччина) і Рене Декарт. Останній увів у науковий обіг поняття змінної величини.

7 РОЗВИТОК АСТРОНОМІЇ. Бурхливий розвиток мореплавання в Ранній Новий час сприяв становленню наукової астрономії. Саме в астрономії вдалося здійснити відкриття, що завдали нищівного удару старій системі поглядів

на будову Всесвіту. За цією системою, що базувалася на поглядах Арістотеля і Птолемея, у центрі світу знаходилася непорушна Земля, навколо якої оберталися Місяць, Сонце та зорі.

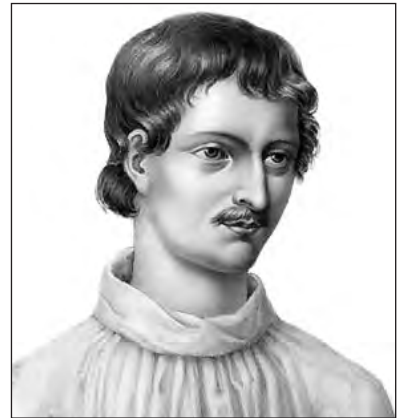
Хибність старої теорії довів польський вчений Миколай Коперник. Шляхом досліджень він дійшов висновку, що Земля разом з іншими планетами обертається навколо Сонця та навколо своєї осі, і створив геліоцентричну систему (із Сонцем у центрі). Свої погляди він виклав у праці «Про обертання небесних тіл». М. Коперник створював її впродовж 40 років, але, розуміючи, яку реакцію вона викличе, боявся видавати. Книгу було надруковано в день смерті вченого. Вона супроводжувалася обережною передмовою видавця, у якій він розповідав про викладену в книзі теорію. Праця була засуджена католицькою церквою і з 1616 аж до 1822 р. містилася в «Індексі заборонених книг».

Наступний крок у розвитку астрономії здійснив італієць Джордано Бруно. На відміну від М. Коперника, який центром Всесвіту вважав Сонце, Дж. Бруно обґрунтував ідею нескінченності Всесвіту, де існує безліч світів з окремими сонцями. За свої погляди він був заарештований, провів вісім років у в'язниці, але так і не зрікся своїх переконань. За вироком суду інквізиції його звинуватили в ересі та спалили на вогнищі. Усі твори Дж. Бруно було внесено до «Індексу заборонених книг», де вони лишилися до 1948 р.

Італійський вчений Галілео Галілей зробив телескоп зі збільшенням у 32 рази і за його допомогою розпочав проводити регулярні дослідження. Він переконався в безмежності зоряного простору, відкрив гори на Місяці, плями на Сонці та супутники, що оточують Юпітер. Усе це підтверджувало правильність теорій М. Коперника та Дж. Бруно. У 1632 р. він видав працю «Діалоги про дві найвідоміші системи світу — Птолемеєву та Коперникову», де навів незаперечні докази правильності теорії М. Коперника. За цю

? Чи є правильним твердження, що відкриття астрономів Раннього Нового часу спричинили зміну поглядів на будову Всесвіту? Поясніть свою думку.

Астрономія (від грец. «зоря» та «закон») — наука про будову та розвиток космічних тіл і Всесвіту загалом.

Джордано Бруно. Гравюра початку XVIII ст.

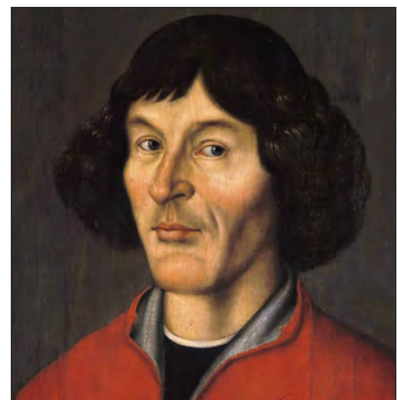
ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із книги М. Коперника «Про обертання небесних тіл»

Порівняно з небом Земля — не більш ніж крапка, чи ніби визначена кількість порівняно з нескінченним. Неможливо, щоб Земля являла собою центр Всесвіту. Як! Невимірне обертатиметься 24 години навколо нікчемності?!

Беручи до уваги величезну віддаленість небесних тіл, важко собі уявити, щоб вони могли пройти таке неосяжне коло протягом 24 годин. І для чого: чому саме безмежний Всесвіт повинен обертатися навколо нікчемно малої Землі?

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, у чому полягала теорія будови Всесвіту, висунута М. Коперником.

Миколай Коперник

УКРАЇНА І СВІТ

Серед усіх східнослов'янських православних земель найзначнішого розвитку епоха Бароко набула в Україні. У другій половині XVII ст. Київ став центром барокової культури, звідки її впливи стали поширюватися в північно-східному напрямку на Московську державу та в південно-західному напрямку на Балкани. Саме тоді для належної до православного східнослов'янського світу української культури дедалі більшого значення для розвитку набували зв'язки з польською та західноєвропейською культурами. На думку сучасних дослідників, основними особливостями українського Бароко є те, що воно мало церковний характер і йому не передувала розвинена культура Ренесансу.

Геоцентрична система Птолемея

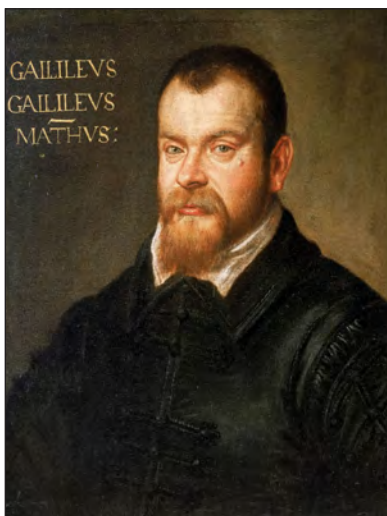
Геліоцентрична система Коперника

? Як наведені карти Всесвіту відображають відмінності геоцентричної та геліоцентричної систем його будови?

книгу церква влаштувала суд над 70-річним астрономом. Після п'яти місяців принижень і допитів Г. Галілей зрікся своїх поглядів. За легендою, після цього він вигукнув: «А все-таки вона обертається!»

До кінця життя Г. Галілей перебував під наглядом інквізиції, йому заборонили писати й видавати свої праці. Незважаючи на це, він досяг значних успіхів у фізиці — відкрив закони сучасної механіки.

Лише у 80—90-х рр. XX ст. католицька церква визнала, що засудження вчених було помилковим, і погодилася з їхніми поглядами на будову Всесвіту.

Галілео Галілей. Художник Доменіко Тінторетто. 1602—1607 рр.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З вироку кардиналів щодо Г. Галілея

Ти, Галілею, був звинувачений на цьому суді в тому, що вважаєш за істину і поширюєш у народі брехливе вчення про те, що Сонце перебуває в центрі світу нерухомо, а Земля рухається на осі добовим обертанням; у тому, що ти мав численних учнів, яким викладав це вчення. Нарешті з'явився твій твір, лист до одного твого колишнього учня, де ти, наслідуючи дурниці Коперника, розвинув деякі положення, що суперечать здоровому глузду і Святому Письму. Тому, бажаючи захистити людей від шкоди та спокуси, які виходили з твоєї поведінки і загрожували чистоті віри... вчені-богослови постановили:

1. Положення, що Сонце — центр Всесвіту і є нерухомим, є думка безглузда, філософськи неправильна і вкрай еретична, тому що вона суперечить Святому Письму.
2. Положення, що Земля не центр Всесвіту і не є нерухомою, суперечить духу віри...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, за що церква засудила Г. Галілея. Які докази вона наводила?

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Доба Бароко збагатила європейське мистецтво творами, що поєднували пишність, винахідливість і виразні художні ефекти.

■ Унаслідок наукових відкриттів XVI—XVII ст. сформувалися основи нового природознавства, виникла наукова теорія будови Всесвіту, що створило шлях до пізнання ще не відкритих законів природи.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

Кінець XVI ст. — початок доби Бароко в Європі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Я запитую — ви відповідаєте».

Правила гри. Учні та учениці підписують на аркушах своє прізвище та складають запитання за розглянутим матеріалом. Учителю/вчителька збирає аркуші, перемишує та роздає знову в довільному порядку. Учні та учениці мають дати відповіді на зазначені запитання та знову підписати своє прізвище для подальшої перевірки й оцінювання вчителем/вчителькою.

2. Чим відрізнялися стилі епохи Відродження та Бароко? **3.** Що нового додали в розвиток живопису художники епохи Бароко? **4.** Чим уславився М. де Сервантес? **5.** Яким був вплив на розвиток європейського суспільства відкриттів, здійснених у цей період у медицині й математиці? **6.** Чи можна стверджувати, що тогочасні відкриття європейських астрономів створили нову картину Всесвіту? Чому?

7. Робота в парах. Продовжте роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6). **8.** Складіть таблицю «Наукові відкриття XVI—XVII ст.».

Вчений	Зміст відкриття	Значення відкриття

9. Підготуйте опис однієї з картин митців доби Бароко, розглянутих у параграфі, використовуючи пам'ятку для аналізу джерел візуальної інформації, розміщену в додатках до підручника (с. 225).

10. На прикладах життя та діяльності М. Коперника, Дж. Бруно та Г. Галілея висловіть власні думки про те, у чому проявлялася особиста мужність людини в тогочасну добу. **11.** З'ясуйте, які існують культурні пам'ятки доби Бароко у вашій місцевості. Опишіть їх. **12.** Висловіть власне ставлення до мистецької спадщини Бароко (на прикладах двох-трьох творів за вашим вибором). **13. Робота в парах.** На підставі знайомства з основними науковими відкриттями XVI—XVII ст. висловіть думку про важливість розвитку науки для розвитку суспільства. Чи зберігає наука цю роль зараз? Поясніть свою відповідь.

Практичне заняття за розділом II. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі

МЕТА: спираючись на знання, отримані впродовж опрацювання матеріалу розділу, розвивати вміння працювати з контурною картою; удосконалювати навички групової роботи та вміння знаходити необхідну інформацію в тексті історичного джерела.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ:

1. Повторити матеріал про культурні здобутки Високого Відродження та Бароко в Європі.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке гуманізм? Наведіть приклади втілення його принципів у творах мистецтва. **2.** Як гуманістичні ідеї втілювалися в мистецьких шедеврах Високого Відродження? **3.** Визначте риси, притаманні мистецтву епохи Бароко.

Леонардо да Вінчі. Автопортрет.
1512 р.

Рафаель Санті. Автопортрет.
1504—1506 рр.

Мадонна Доні (Святе сімейство).
Художник Мікеланджело
Буонарроті. 1507 р.

2. У складі малих груп опрацювати додаткові джерела інформації та виконати завдання:

- 1) Подати аналіз втілення гуманістичних ідей в уривках із літературних творів Мігеля де Сервантеса, Еразма Роттердамського й Нікколо Макіавеллі;
- 2) презентувати невелику інсценізацію «Світ природи та людей очима католика, православного, протестанта»;
- 3) здійснити уявну подорож до пам'яток культури доби Відродження в Італії, Франції, Німеччині та інших країнах;
- 4) здійснити уявну подорож до пам'яток культури доби Бароко в Італії, Франції, Німеччині, інших країнах.

ХІД РОБОТИ

I. Робота із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранньомодерну добу»

1. Які події, що відбувалися за межами України, ви внесли до таблиці за матеріалом розділу? Поясніть свій вибір.
2. Які події, що відбувалися на землях сучасної України, ви внесли до таблиці? Поясніть свій вибір.
3. На підставі аналізу матеріалу таблиці визначте, у чому полягає зв'язок між подіями поза межами України та на її теренах.
4. Як матеріал таблиці допомагає зрозуміти спільність історичного процесу в Європі в Ранній Новий час?

II. Робота з контурною картою

1. Підпишіть міста — головні центри руху реформації в Європі.
2. Біля міста, де Мартін Лютер оприлюднив свої «95 тез» проти індульгенцій, укажіть дату цієї події.
3. Заштрихуйте різними кольорами території поширення католицького, православного та протестантських віросповідань.
4. Позначте місце роботи Тридентського собору та вкажіть поряд роки його діяльності.

III. Робота в малих групах

Малі учнівські групи представляють підготовлені ними роботи. Відбувається обговорення досягнутих результатів.

IV. Підсумки заняття

Учні та учениці самостійно визначають, як практичне заняття сприяло розвитку їхніх історичних компетентностей.

Узагальнення за розділом II. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі

1. Перевірте свої знання термінів і понять, розглянутих у розділі, за допомогою гри «Впізнайте термін (поняття)».

Правила гри. Учні та учениці об'єднуються у дві-три команди. Учитель/вчителька дає завдання визначити за описом, про яке поняття або термін ідеться. Перемагає команда, яка наведе найбільшу кількість правильних відповідей.

2. Об'єднайтеся в малі групи й проведіть гру «Жива картина».

Правила гри. Учні та ученицям доручається зобразити певну історичну подію, не попереджаючи клас про те, що вони демонструють. Вони озвучують від імені свого персонажа одну-дві репліки. Клас має впізнати подію, указати, у чому вона полягала, де й коли відбулася.

3. Об'єднайтеся в пари та проведіть гру «Реставрація».

Правила гри. Пари учнів та учениць складають опорний конспект певного питання розглянутого матеріалу, використовуючи скорочення слів, без крапок, із піктограмами та пропусками загальнонавчаних слів. Потім пари обмінюються картками зі складеними конспектами, «розшифровують» їх та оприлюднюють результати своєї роботи.

4. Об'єднайтеся у дві команди й проведіть гру «Історичний турнір».

Правила гри. Визначається тема, за якою відбудеться гра. Шляхом жеребкування встановлюється, хто першим ставить запитання. Отримавши запитання, представник/представниця команди відповідає. Якщо відповідь правильна, команда отримує право поставити своє запитання. Гра триває, поки команди не вичерпають свій ліміт запитань (пропонується 12 запитань) для команди-суперника.

Церква Святої Сусани в Римі, один із перших зразків римського бароко. Архітектор Карло Мадерно. 1603 р.

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II. Високе Відродження. Реформація в Західній Європі

РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ в XVI—XVII ст.

§ 9. Становлення абсолютної монархії у Франції

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про посилення королівської влади у Франції в першій половині XVI ст.; які зміни відбувалися в тогочасному французькому суспільстві та економіці; про початок Реформації в країні; чим були спричинені, як розпочалися та чим завершилися релігійні (гугенотські) війни у Франції.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Укажіть особливості соціально-економічного розвитку Франції наприкінці XV ст. **2.** Назвіть головні риси станово-представницької монархії у Франції наприкінці XV ст. **3.** Якими були причини перемоги Реформації в Німеччині?

? Поясніть, у чому полягала основна передумова виникнення в тогочасній Франції абсолютної монархії.

Абсолютизм (абсолютна монархія) — форма державного правління, за якої верховна влада повністю належить монарху, що править без станово-представницьких органів влади та законодавчих обмежень.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Під час одного із засідань Паризького парламенту (найвищого органу, який розглядав судові справи) його президент проголосив, звертаючись до Франциска I: «Ви стоїте вище законів, закони та ордонанси не можуть вас примушувати, і взагалі немає жодної влади, яка могла б вас до чогось змусити».

1 ПОСИЛЕННЯ КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ. На початку XVI ст. Франція була найбільш населеною країною Європи. Наприкінці XV ст. тут проживало 14—15 млн осіб, а в середині XVII ст. — 16—18 млн осіб. Більшість людей жила в селах, і країна загалом залишалася аграрною. Об'єднання Франції в єдину централізовану державу завершилося наприкінці XV ст.

Одночасно з об'єднанням країни міцніла влада короля. Генеральні штати (станово-представницький орган влади) не скликали з 1484 р. Король Луї XII, уже не радячись із ними, вів війну за підкорення Італії, установлював податки на утримання армії тощо. Королівська влада ставала нічим не обмеженою, тобто абсолютною. У Франції в XVI ст., як і в багатьох тогочасних європейських країнах, відбувалося становлення нової форми державного правління — **абсолютизму (абсолютної монархії)**.

Наступні кроки щодо створення у Франції абсолютної монархії було зроблено за правління короля Франциска I. Він зумів підкорити своїй владі католицьку церкву. У 1516 р. Франциск I досяг домовленості з Папою Римським Левом X, за якою король сам призначав на вищі церковні посади, а Папа тільки затверджував його рішення. Церковні особи фактично стали підлеглими короля. Усі справи життя країни розглядалися на Великій королівській раді, яка готувала укази короля, вирішувала важливі судові справи,

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

3 ордонансу (указу) французького короля Франциска I (1539 р.)

...139. Наказуємо всім нашим суддям ретельно розбирати й вести справи — кримінальні в першу чергу й раніше від усіх інших — під загрозою тимчасового усунення або позбавлення посади та інших визначених на розсуд стягненнях за порушення цього розпорядження; ми зобов'язуємо наші вищі суди його виконувати по честі й совісті.

Забороняємо тим суддям, яких ми призначили в кримінальні палати для ведення справ ув'язнених і злочинців, брати участь у розгляді будь-яких інших справ за скаргами на порушення громадянських прав, хоч би вони й були пов'язані з кримінальною справою, до того, доки не будуть негайно завершені всі справи про ув'язнених і злочинців...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, який вплив справляв король Франциск I на судову систему Франції.

призначала нові податки. На указах Франциска I вперше з'явилася формула необмеженої влади: «Така моя воля». Королівські правники публічно проголошували, що влада короля ніким і нічим не обмежується.

Головною передумовою появи абсолютизму у Франції та інших європейських державах Раннього Нового часу вважають руйнування традиційного середньовічного суспільства з уявленням про монарха як «помазаника Божого» та трьома незмінними станами з їхніми інтересами. Тепер французи дивилися на монарха як на особу, що своєю сильною владою забезпечить загальний добробут у країні.

Дворянство стало більше залежати від королівської служби. Знать сподівалася, що абсолютна влада монарха дозволить перерозподілити податки на її користь. Купецтво очікувало, що сильний монарх своєю політикою захистить від іноземних конкурентів. Городяни згодні були обміняти свої вольності на політику монарха, яка забезпечить сприятливі умови для розвитку підприємництва. Селянство мало надію, що міцна королівська влада обмежить сваволлю сеньйорів і наведе порядок у країні. Тобто різні соціальні групи мали спільну зацікавленість у посиленні королівської влади.

Франциск I. Художник Жан Клуе. 1525 р.

2 ЗМІНИ В СУСПІЛЬСТВІ ТА ЕКОНОМІЦІ. На початку XVI ст. у французькому суспільстві, як і раніше, зберігався поділ на три стани з визначеним обсягом прав і обов'язків. Однак упродовж Раннього Нового часу в їхньому становищі відбулися значні зміни.

Найбільш впливовою частиною населення Франції на початку XVI ст. залишалося дворянство. Здебільшого воно

? Чи є правильним судження, що в цей період у суспільстві та економіці Франції відбувалися зміни, що свідчили про те, як старі порядки починають заважати їхньому розвитку?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Коментарів про Французьке королівство», складених у 1561 р. послом Венеціанської республіки Мікеле Суріано

Кількість народу у Франції дуже велика, оскільки вона налічує понад 140 міст... За своїм становищем і гідністю кожен із жителів може належати до одного з трьох станів, звідки й беруть початок три чини королівства: перший чин — духовенство, другий — дворянство, третій не має окремої назви, і оскільки він складається з людей різного становища й занять, то може бути названий станом народу взагалі.

Духовенство приховує в собі велику кількість третього стану й багато іноземців, але дворянство складає найбільшу частину духовенства.

Дворянством називають, тих, хто користується привілеєм не сплачувати податків і зобов'язаний нести лише особисту військову службу. До складу дворянства входять і принци, і барони.

Третій стан складається з людей пера, яких називають також людьми довгої мантії, купців,

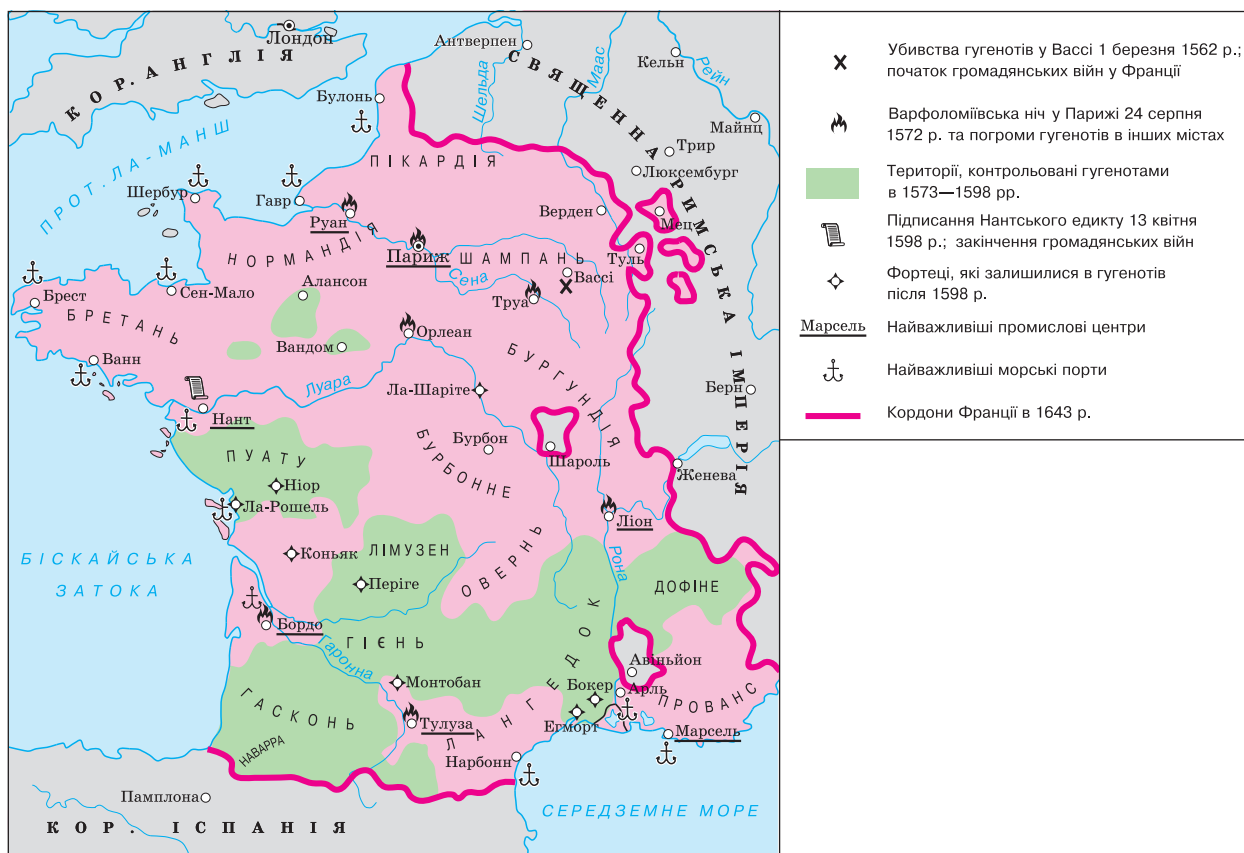
ремісників, плебеїв і селян. Той із людей мантії, хто має ступінь президента, радника або має схоже звання, стає дворянином і привілейованим завдяки своїй посаді та вважається таким протягом свого життя.

Купців, яких у наші дні вважають панамі грошового багатства, усіляко улещують, але жодних переваг вони не мають... Отже, вони належать до третього стану: сплачують податки такі самі, як і нешляхетні та селяни, а становище останніх найважче, оскільки їх однаково утискають і король, і дворяни.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** За якими критеріями автор оцінює велич держави? **2.** Які стани виділено в документі? **3.** Які зміни в становищі станів у другій половині XVI ст. визначено автором?

ФРАНЦІЯ в XVI — першій половині XVII ст.

не перешкоджало посиленню королівської влади в країні. Лише кілька родів старої знаті (Гізи, Бурбони, Монморансі) ще зберігали великий вплив і гуртували довкола себе прихильників серед середніх і дрібних дворян. Починаючи від середини XV ст. до складу спадкового, родовитого дворянства вливалися заможні городяни (купці, цехові майстри), які отримували дворянські титули, посади високого рангу з королівської милості або ж купували їх. Відтепер казали, що є старі «дворяни шпаги» (дворяни, що походять із дворянського роду) і нові дворяни.

Новий дворянин не був зобов'язаний нести військову службу, яка залишалася привілеєм родовитого дворянства. Військова служба звільняла старе дворянство від сплати податків. Нове дворянство не сплачувало податків, тільки якщо залишало свою попередню торговельну або фінансову діяльність.

Шлях у нове дворянство через посади в державному апараті був найпоширенішим. На початку XVII ст. у його складі формувалася численна чиновницька верства, яку називали «дворянством мантиї».

У XVI—XVII ст. у Франції формувалися ринкові відносини. Цей процес відбувався досить повільно: заважали

Друкарська майстерня. Гравюра Раннього Нового часу

Мануфактура з виробництва шовку в Ліоні. Гравюра Раннього Нового часу

? Які особливості змін у суспільстві та економіці Франції відображають наведені ілюстрації?

феодальні пережитки, станові привілеї дворянства й духовенства, безправність підприємців.

Осередками формування нових відносин стали міста. Так, центром розвитку парфумерії, ювелірної справи, виготовлення скляного посуду, меблів, одягу вважався Париж, центром друкарства й банківської справи — Ліон. Чотири рази на рік тут відбувалися Ліонські ярмарки, у яких брали участь купці з усієї Європи.

Поступово в більшості галузей французької промисловості мануфактури витіснили цехове ремесло. Особливо багато мануфактур існувало у виробництві сукна, лляних і шовкових тканин. Ліонські шовкові мануфактури налічували близько 12 тис. найманих працівників.

Із розвитком підприємництва й торгівлі у Франції формувалася буржуазія. Вона відігравала значну роль у розвитку економіки, позичала гроші збіднілому «дворянству шпаги», але залишалася політично безправною. Однак чим більше зростала могутність буржуазії, тим більше вона шукала можливостей впливати на державне життя.

3 РЕФОРМАЦІЯ У ФРАНЦІЇ. У 20-ті рр. XVI ст. у Франції почали поширюватися реформаційні настрої. Палким прихильником ідеї очищення церкви був видатний французький гуманіст Лефевр д'Етапль, який заявляв про необхідність оновлення католицької церкви ще в 1512 р. Він першим раніше за М. Лютера сформулював два визначальні принципи майбутньої Реформації — виправдання вірою та необхідність визнання Святого Письма єдиним джерелом релігійної істини. У 1523 р. паризький професор Якоб Фабер переклав французькою мовою Новий Заповіт, а вчений Гійом Фарель у 1526 р. вперше виступив із різкою критикою католицизму й закликав до Реформації у Франції.

? Назвіть факти, що свідчать про початок поширення у Франції ідей Реформації, та ставлення влади до неї.

Лефевр д'Етапль. Художник Жан де Лаон. Гравюра 1581 р.

? Чи дійсно релігійні війни стали трагедією для тогочасної Франції? Поясніть свою думку.

Релігійні (гугенотські) війни у Франції — низка громадянських конфліктів між католиками, які становили більшість населення, і протестантською меншістю, що сповідувала кальвінізм.

Герцог Гіз. Невідомий художник. 1580 р.

Досить значний вплив на розвиток протестантизму в країні мало поширення ідей Ж. Кальвіна. У Південній Франції з'явилися громади прихильників кальвіністського вчення, яких називали гугенотами (у перекладі — «товариші»). Проте більшість французів не підтримала кальвінізм. Населення півночі країни, у тому числі Парижа, залишалося прихильниками католицизму. На відміну від Німеччини, католицька церква у Франції підкорялася королю та своєю діяльністю не викликала такого невдоволення в населення.

Король Франциск у середині 30-х рр. XVI ст. почав переслідувати протестантів. У 1535 р. влада заарештувала 300 гугенотів і 35 засудила до страти. Із 1540 р. в країні розгорнула діяльність інквізиція. Новий король Анрі II у перший рік свого правління створив для боротьби проти кальвіністів спеціальну «Вогняну палату», яка за перші три роки діяльності ухвалила 500 обвинувальних вироків. Однак це не могло зупинити поширення ідей Реформації у Франції.

4 ПРИЧИНИ Й ПОЧАТОК РЕЛІГІЙНИХ ВІЙН. ВАРФОЛОМІЙСЬКА НІЧ. У 50—60-х рр. XVI ст. Франція зазнавала тяжкої кризи. Сподівання дворян на воєнну здобич, нові землі та посади внаслідок війн, які велися в цей час Францією, не виправдалися. До того ж «революція цін» призвела до різкого зменшення їхніх прибутків. У цій ситуації реформаційні ідеали приваблювали дворянство можливістю захопити церковні землі. Водночас ті, хто залишався вірним королю й католицькій церкві, мали намір отримати у винагороду за свою відданість володіння супротивників.

Однак більшість дворянства очікувала, розмірковуючи, до якого угруповання приєднатися з більшою вигодою для себе. На чолі прихильників католицької церкви стояла родина лотаринзьких герцогів Гізів. Вождями гугенотів стали принци з родини Бурбонів, яким належало королівство Наварра на кордоні Франції та Іспанії. Між цими двома угрупованнями й розпочалися війни, які тривали 36 років (1562—1598 рр.) та отримали назву **релігійних (гугенотських) війн**. Основними причинами війн стало загострення релігійної боротьби між католиками й кальвіністами та ускладнення політичної ситуації у Франції у 50—60-х рр. XVI ст. Напередодні війни французький уряд намагався проводити політику віротерпимості. Проте примирити сторони не вдалося.

Приводом до війни стало вбивство гугенотів у містечку Вассі. Герцог Гіз 1 березня 1562 р., проїжджаючи зі своїм загоном через нього, напав на гугенотів, які зібралися на богослужіння. Було вбито 23 особи та майже 200 поранено. Католицький Париж зустрів Гіза як героя, а гугеноти сприйняли це як початок війни.

У перші десять років жодна сторона не змогла здобути незаперечної переваги. За згодою короля Шарля IX

Варфоломіївська ніч. Художник Франсуа Дюбуа. 1572—1584 рр.

? Яку інформацію про Варфоломіївську ніч надає ілюстрація?

24 серпня 1572 р. в Парижі та інших невеликих містах відбулася Варфоломіївська ніч — масове винищення гугенотів та їхніх родин, що призвело до загибелі тисяч людей. Війна спалахнула з новою силою.

Тепер гугеноти розгорнули боротьбу за зміну королівської династії та створили в 1576 р. на півдні Франції гугенотську Конфедерацію з окремими органами правління, податками, військом. Її очолив Анрі Наваррський.

Королем Франції після смерті Шарля IX став Анрі III. Відсутність у нього нащадків перетворювала Анрі Наваррського на найвірогіднішого кандидата на престол. Імовірність появи короля-гугенота спонукала католиків до активних дій. У 1585 р. вони створили Лігу — федерацію

Катерина Медічі. Художник Жермен Ле Манньє. 1547—1559 рр. Галерея Уффіці (Флоренція)

? Які риси характеру особистостей, зображених на с. 69—74, на вашу думку, відображають їх портрети?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З опису подій Варфоломіївської ночі в Парижі французьким письменником-гугенотом Теодором д'Обіньє у «Загальній історії» (1620 р.)

...Із вечора герцог де Гіз, головний керівник заходу, закликав до себе декілька французьких і швейцарських капітанів і промовив до них: «Настав час, коли відповідно до волі короля потрібно помститися богопротивному роду...». Сказавши це, він розташував своїх капітанів з обох боків Лувру (королівського палацу), наказавши їм не випускати звідти нікого з прибічників принців Бурбонів (у Парижі). Міський голова повідомив капітанів міста, що вони мають бути готові до опівночі перед міською ратушею... Особливо незвичним видався наказ не жаліти нікого і що всі міста Франції чинитимуть так

само... Про час екзекуції вони дізналися за дзвоном великого набату в палаці...

[Після цього] вулиці Парижа заповнили озброєні люди. (Герцог Гіз зі своїми прибічниками дісталися квартири адмірала Коліньї, одного з лідерів гугенотів, і вбили його.)

...Також кажуть, що герцог [Гіз], перш ніж рушити на вулиці та повсюдно спонукати до повного завершення того, що так успішно розпочалося, вдарив у живіт (труп адмірала Коліньї)...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яку інформацію про події Варфоломіївської ночі в Парижі можна отримати з документа.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Усього в період релігійних війн у Франції за 36 років відбулося вісім війн, що забрали багато життів. Однак загальної кількості загиблих кожної зі сторін не було встановлено. Лише під час Варфоломійської ночі, за різними оцінками, загинуло від кількох тисяч до десятків тисяч гугенотів.

? Як завершилися релігійні війни у Франції?

Анрі IV. Художник Франс Пурбус (Молодший). 1600 р.

католицьких міст. Її очолив герцог Гіз, який також висунув претензії на французьку корону. Країна поділялася на дві ворогуючі частини: гугенотський південь і католицьку північ.

5 ЗАВЕРШЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ВІЙН. Король Анрі III виявився неспроможним покращити ситуацію. Герцог Гіз вимагав від нього позбавити Анрі Наваррського права на наступництво престолу. Король у відповідь оголосив про розпуск Ліги. Гіз підняв населення Парижа на боротьбу проти короля. Король Анрі III уклав союз із гугенотами та за їхньою допомогою заспокоїв Париж. Проте невдовзі його було вбито. У Франції встановилося беззладдя. Король Іспанії Філіпп II і Папа Римський обговорювали можливість обрання королем Франції іспанського принца.

Налякані ситуацією в країні прибічники католиків погодилися визнати королем Анрі Наваррського, але вимагали від нього прийняти католицизм. Останній відповів на це словами: «Париж вартий меси!» (меса — католицька церковна відправа), і став католиком. У 1594 р. він коронувався під ім'ям Анрі IV.

Релігійні війни завершив **Нантський едикт**, виданий новим королем у **1598 р.** Католицизм визнавався панівною релігією, але гугеноти отримали дозвіл вільно сповідувати свою віру та утворювати релігійні громади в усіх містах, крім Парижа. Вони могли обіймати будь-які державні посади. Як гарантію здійснення цієї угоди гугеноти зберігали на півдні 200 фортець із гарнізонами та 25-тисячну армію.

Значення Нантського едикту полягало в тому, що він поклав край релігійним війнам у Франції, надав гугенотам певні громадянські права, відкривши шлях до релігійної терпимості.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У XVI ст. у Франції розпочалося становлення абсолютної монархії, яка стала наступною формою правління після станово-представницької монархії.
- У Ранній Новий час унаслідок змін у структурі дворянства воно поділилося на старе дворянство і нове дворянство.
- Поширення у Франції ідей Реформації викликало в країні глибокий розкол між її прихильниками та противниками, що спричинило тривалі релігійні війни.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

- 1562—1598 рр.** — релігійні (гугенотські) війни у Франції.
- 1598 р.** — укладення Нантського едикту.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте дату або термін».
- Правила гри.* Учитель/учителька загадує дату або термін, записує на картці та кладе її в конверт. Учні та

учениці мають право поставити йому/їй визначену кількість запитань (наприклад, шість), щоб з'ясувати, про що йдеться. Учитель/вчителька може відповідати «так», «ні» або «частково».

 2. Які зміни відбувалися в Франції в першій половині XVI ст. під час становлення абсолютної монархії? **3.** Назвіть нові явища в суспільному житті та економіці тогочасної Франції. **4.** Як на суспільну ситуацію в країні вплинуло поширення ідей Реформації? **5.** Визначте причини й наслідки релігійних війн у Франції.

 6. Покажіть на карті події, пов'язані з розгортанням релігійних війн у Франції. **7. Робота**

в парах. Продовжте роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с 6). **8.** Складіть перелік змін, які відбулися у Франції в період становлення абсолютної монархії.

 9. Порівняйте релігійні війни в Німеччині та Франції. Якими, на вашу думку, є їхні уроки та значення для Європи? **10.** Напишіть листа від особи жителя Франції до друга в Німеччині після завершення релігійних війн із розповіддю про те, до чого призвело поширення ідей Реформації в країні. **11.** Підготуйте есе «Уроки релігійних війн у Франції». Скористайтеся планом-схемою, наведеним у додатках до підручника (с. 226).

§ 10. Завершення формування абсолютної монархії у Франції

1 ПІДНЕСЕННЯ ФРАНЦІЇ ЗА АНРІ IV. Анрі IV (1594—1610 рр.) отримав серед французів прізвисько «добрий король». У період його правління було наведено лад у господарстві країни, яке занепало за роки релігійних війн; стягування податків із населення було впорядковано та зменшено.

Здійснення заходів, спрямованих на відбудову й розвиток економіки, були насамперед пов'язані з діяльністю першого міністра Франції Максимільяна де Бетюна Сюллі. Він вважав, що відновити економіку Франції можна лише за сприяння розвитку її сільського господарства та промисловості.

Ремісників було звільнено від обмежень, що накладали цехові статuti, було створено сприятливі умови для мануфактурної промисловості. Обмежувалося ввезення іноземних промислових виробів, а вивезення власної сировини призупинялося. Для розширення виробництва з королівської скарбниці власникам мануфактур навіть надавалися субсидії. Виникли привілейовані королівські мануфактури, що виготовляли шовк, фаянсові вироби, парфуми. Політика, яку уряд Анрі IV здійснював для відродження економіки Франції, базувалася на популярних серед тогочасних європейських економістів принципах **меркантилізму** та **протекціонізму**.

Зовнішню політику Анрі IV спрямовував на сприяння розвитку заморської торгівлі. У 1604 р. розпочалася колонізація французької Канади, губернатором якої призначили мандрівника Самуеля де Шамплейна.

Головними противниками Франції в Європі Анрі IV вважав іспанських і німецьких Габсбургів. Він намагався протидіяти спробам іспанського короля Філіппа II придушити

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про роль періоду правління короля Анрі IV в історії Франції; як відбувалося зміцнення абсолютизму за Рішельє під час правління Луї XIII; якими були особливості абсолютизму за Луї XIV; про роль Кольбера в історії тогочасної Франції.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке абсолютизм (абсолютна монархія)? **2.** Якими були основні передумови його появи у Франції? **3.** Укажіть зміни, які відбувалися в управлінні Францією на початковому етапі становлення абсолютної монархії. **4.** Назвіть найважливіші, на вашу думку, події історії Франції XVI — початку XVII ст. Поясніть свій вибір.

? Чи можна вважати Анрі IV видатним державним діячем Франції? Чому?

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на підтримку й захист власних виробників товарів від іноземної конкуренції.

Меркантилізм — економічна політика доби становлення капіталізму, що характеризувалася активним втручанням держави в господарське життя, стимулюванням зовнішньої торгівлі, колоніальними загарбаннями й торговельними війнами.

? На підставі аналізу діяльності Рішельє визначте якості, притаманні французькому державному діячу цієї доби.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Парламентської декларації про знесення замків» (1626 р.)

...Щоб в усіх укріплених місцях, що розташовані всередині нашого королівства... укріплення були знесені та зруйновані; навіть старі стіни мають бути зруйновані, відповідно до того, як це буде визнано для блага і спокою наших підданих і безпеки держави, так щоб наші піддані відтепер не боялися, що названі укріплення спричинять для них якийсь неспокій і щоб ми були вільні від видатків, які ми вимушені виділяти на гарнізони.

? **Робота в парак.** Обговоріть і визначте: **1.** Як у джерелі обумовлюється доцільність знищення укріплень усередині країни? **2.** Як знесення замків мало посилити владу короля у Франції?

Реформацію, розуміючи, що посилення Іспанії зачіпатиме інтереси Франції. Вважаючи війну з Габсбургами неминучою, Анрі IV і Сюллі активно готувалися до неї. Убивство короля припинило цю підготовку.

2 ЗМІЦНЕННЯ АБСОЛЮТИЗМУ ЗА РІШЕЛЬЄ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ ЛУІ XIII. Зміцнення країни продовжив перший міністр Франції за правління короля Луї XIII (1610—1643 рр.) кардинал католицької церкви герцог **Рішельє**.

Молодому Рішельє вдалося привернути увагу короля своїми виступами на зборах Генеральних штатів у 1614 р., куди його обрали представником від духовенства. Саме він виголосив промову від свого стану на завершальній сесії Генеральних штатів 1615 р. Було вирішено, що наступного разу вони зберуться через 175 років. Це стало черговим свідченням того, що Франція переходила від станово-представницької до абсолютної монархії.

Одним із своїх головних завдань Рішельє вважав посилення авторитету королівської влади. Наприкінці життя у своєму «Політичному заповіті» він писав: «Коли Ваша Величність вирішила запросити мене до Вашої Ради (Королівської ради), можу зазначити, що гугеноти поділяли з вами владу в державі, дворяни поводили себе так, наче не були вашими підданими, а губернатори почували себе правителями своїх земель... Союзи з іноземними державами перебували в занедбаному стані, а власна користь переважала над загальним добробутом».

Нагальною потребою, без вирішення якої Францію не можна було вважати цілісною державою під необмеженою владою короля, за переконаннями Рішельє, стала ліквідація гугенотських привілеїв на півдні країни. Війни проти гугенотів, що розпочалися в 1620 р., завершилися перемогою королівської армії. Фортеці гугенотів зруйнували. У 1629 р. з'явився «**Едикт милості**», за яким гугенотам дозволялося сповідувати їхню віру, але заборонялося мати гарнізони та фортеці.

Рішельє розпочав рішучу боротьбу проти старої родовитої аристократії. Усіх її представників, які не бажали коритися королівській владі, відправили у вигнання або засудили, а їхні замки зруйнували. Під загрозою смертної кари заборонили дуелі — поединки між дворянами. Для виконання своїх рішень на місцях Рішельє реорганізував систему управління та зробив її залежною від короля. У провінції призначалися інтенданти — королівські урядовці, які повністю відповідали за надходження податків і стан справ у провінціях. Вони призначалися на посади королем, а не купували посади, як інші чиновники. Інтенданти поступово підпорядкували весь апарат управління провінціями, посилити в них владу короля та зменшили тим самим вплив місцевої знаті.

У центральному апараті виросло значення секретарів, що призначалися королем і контролювали ті або інші питання.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Політичного заповіту» Рішельє

Я кажу, що дворянство слід розглядати як один із найголовніших нервів держави, який може сприяти її збереженню й посиленню.

Хоча дворяни заслуговують на те, щоб із ними поводитися добре, коли вони поведуться добре, але потрібно бути з ними суворими, якщо вони нехтують тим, до чого зобов'язує їхнє походження. Я з усією твердістю кажу, що ті, хто відстали від доблесті предків, ухиляються від того, щоб служити короні шпагою та життям постійно й твердо, як вимагають закони держави, заслуговують бути позбавленими блиску свого походження і примушеними нести частину турбот народу.

Честь для них мусить бути дорожчою за життя, тому їх належить карати радше позбавленням першої, ніж останнього...

Якщо нічого не слід забувати, щоб зберегти дворянство в істинній доблесті його попередників, то водночас не треба нічого робити, щоб зберегти за ним володіння подарованої землі або перейматися можливим придбанням нової.

? Робота в парак. Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Яке місце в державі відводив Рішельє дворянству? **2.** Чим, на вашу думку, була зумовлена така позиція Рішельє?

Чимало зусиль Рішельє доклав для розвитку військового й торговельного флоту. У цей час у Середземному морі панував флот Іспанії, яку Франція вважала своїм противником. Франція мала там лише 12 галер. Зусиллями Рішельє ситуація змінилася. На 1635 р. французький флот у Середземному морі налічував декілька десятків суден різних видів, які мали 1 тис. гармат і понад 5 тис. матросів.

Зусилля з розвитку торговельного флоту обумовлювалися оголошеним Рішельє курсом на розвиток вільної торгівлі з Новим Світом і створення там французьких колоній. Він активно сприяв заснуванню торговельних компаній (за роки його правління з'явилося 22 компанії). Сам Рішельє був головним учасником торговельної компанії «Нова Франція», яка здійснювала колонізацію Канади. За Рішельє Франція активно розбудовувала свою колоніальну імперію, вела суперництво й боротьбу проти Англії та Нідерландів за нові території.

У зовнішній політиці перший міністр робив усе, щоб піднести престиж своєї країни в європейських справах. У 1635 р. Франція втрутилася в Тридцятилітню війну. Завдяки дипломатичному таланту Рішельє країна домоглася послаблення впливу Іспанії в Європі.

Велику увагу Рішельє приділяв також розвитку науки й культури, але вимагав від їхніх діячів підтримки своєї політики, намагаючись цим поставити їх на службу французькому абсолютизму. Він ініціював реконструкцію Сорбонни (Паризького університету) і створення Французької академії.

Кардинал дю Плессі Рішельє.
Художник Філіпп де Шампань.
1642 р.

? Проаналізуйте портрети персоналій історії Франції цього періоду (с. 77—79). Які риси своїх персонажів прагнули показати художники? Поясніть свою думку.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Арман-Жан дю Плессі Рішельє народився в небагатій дворянській родині. Спочатку він хотів вступити до війська, але потім вирішив служити церкві. У 22-річному віці він став єпископом. Юнак мав неабиякі літературні здібності, здобув добру освіту. У віці 31 року, Рішельє став військовим міністром. Із 1624 р. він — член Королівської ради, згодом — перший міністр Франції (голова уряду). Упродовж 18 років Рішельє фактично правив Францією за досить нерішучого Луї XIII. Як влучно зауважив один із сучасників кардинала, «Луї XIII лише носив корону, а Рішельє мав скіпетр».

Фронда — громадсько-політичний рух проти абсолютизму у Франції середини XVIII ст.; сукупність антиурядових заворушень, що відбувалися у Франції в 1648—1653 рр.

Луї XIV. Художник Пацінт Ріго. 1701 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Анна Австрійська, донька іспанського короля Філіппа III, вважалася першою красунею тогочасної Європи. Проте її стосунки з Луї XIII поступово погіршувалися через схильність Анни до інтриг і спроб проводити у Франції проіспанську політику. Вона підтримувала змови проти Рішельє, а останній ставився до неї відверто вороже. Стосунки Анни Австрійської та Луї XIII стали однією із сюжетних ліній славнозвісної трилогії французького романа XIX ст. Александра Дюма «Три мушкетери», «Двадцять років по тому», «Віконт де Бражелон, або Десять років по тому».

Головним підсумком державної діяльності Рішельє стало затвердження у Франції абсолютизму. За роки перебування на посаді першого міністра він міцно тримав у своїх руках важелі управління державою, мав досить далекоглядності, щоб помічати небезпеку для розвитку Франції та усувати її.

З АБСОЛЮТИЗМ ЗА ЛУЇ XIV. Формування абсолютної монархії загалом завершилося за Луї XIV (1643—1715 рр.). Його проголосили королем Франції у п'ятирічному віці. Від його імені правила мати Анна Австрійська, а фактично — її фаворит, наступник Рішельє на посаді першого міністра кардинал Джуліо Мазаріні. На цій посаді він продовжував політику Рішельє, спрямовану на зміцнення Франції та посилення королівської влади.

За Мазаріні було успішно для Франції завершено Тридцятилітню війну. Франція здобула панівне становище в тогочасній Європі. Потребуючи коштів на реалізацію своїх планів, Мазаріні запровадив нові податки, що викликало незадоволення населення та протести в різних регіонах країни.

У 1648 р., значною мірою під впливом Англійської революції, у Франції розпочалися антиурядові заворушення, що тривали до 1653 р. та вилилися в громадянську війну. Ці події увійшли в історію як **Фронда**.

Мазаріні зміг приборкати Фронду. Поразка антиурядового руху сприяла зміцненню королівської влади.

Після смерті Мазаріні Луї XIV заявив, що не призначатиме нового першого міністра та управлятиме сам. Своєю діяльністю король довів, що він є правителем, гідним могутньої європейської держави. Головним виконавцем волі короля, інтендантом (міністром) фінансів і фактичним головою

Анна Австрійська. Художник Пітер Пауль Рубенс. 1620—1625 рр.

Кардинал Мазаріні. Художник П'єр Міньяр. 1658—1660 рр.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З Едикту про морську торгівлю, який видав Луї XIV за наполяганням Ж.-Б. Кольбера (1669 р.)

Через те, що торгівля, особливо морська, є життєдайним джерелом, що приносить державі добробут і поширює його також серед підданих відповідно до їх мистецтва й праці, і що не можна знайти більш чистого й законного засобу набути багатства; при тому, що воно завжди було у великій пошані в найбільш забезпечених народів; через те, що для блага наших підданих і для нашого власного задоволення

важливо повністю знищити залишки все ще поширених поглядів, що заняття морською торгівлею несумісне з дворянством і позбавляє його привілеїв, ми вирішили... оголосити заняття морською торгівлею таким, що не зменшує дворянської гідності...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, як наведений едикт мав вплинути на становище французького дворянства.

Із «Творів» Луї XIV

Що ж до осіб, які мали допомагати мені в моїй праці, то я вирішив не брати зовсім першого міністра; і якщо зі мною погодитесь ви... то це ім'я назавжди зникне у Франції, бо немає нічого негіднішого, ніж бачити в руках одного всі королівські функції, а в руках іншого — самий лише королівський титул. Заради цього необхідно було розділити мою довіру й виконання моїх приписів, не віддаючи їх нікому повністю...

Коли працюєш для держави — працюєш на себе. Блага одного складає славу іншого. Коли перше

щасливе, високо піднесене й могутнє, тоді той, хто є причиною цього щастя, набуває слави і, відповідно, має більше, ніж його підлеглі щодо нього й самих себе, користуватися всім, що є найбільш приємним у житті.

? 1. Робота в парах. Обговоріть і визначте, як Луї XIV оцінював роль і місце короля в державі.
2. Яку особливість здійснення влади королем у період завершення формування у Франції абсолютної монархії відображено в документі?

Із «Курсу державного права Франції» — підручника для онука Луї XIV (кінець XVII ст.)

Франція є монархічною державою в найбільш широкому значенні цього слова. Король уособлює в ній усю націю загалом. Тоді як кожна приватна особа являє собою лише ізольовану особу перед королем. Отже, уся могутність, уся влада зосереджені в руках короля, і в королівстві не може бути жодної

іншої влади, крім тієї, яку встановлює король... Нація не створює самостійного тіла у Франції — вона вся перебуває в особі короля.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, як у джерелі відображено державний устрій Франції як абсолютної монархії.

уряду став Жан-Батіст Кольбер. Саме з його діяльністю пов'язана внутрішня політика уряду короля Луї XIV.

У сфері економіки Кольбер, як і його попередники, дотримувався політики протекціонізму. Запровадивши високий митний тариф, він захистив вітчизняних виробників від конкуренції з іноземними товарами. Вивезення із Франції необробленої сировини повністю заборонили.

Значні кошти щорічно виділялися на утримання, ремонт і будівництво доріг. Чимало зусиль докладалося для створення та розвитку французьких колоній.

Велика увага приділялася морській торгівлі. За підтримки держави активну діяльність розгорнули Ост-Індська і Вест-Індська торговельні компанії. У 1683 р. морська торгівля Франції посіла третє місце в Європі після Нідерландів та Англії. За турботу про французький військовий флот Кольбера називали його «батьком». Значно зросла кількість його суден і було запроваджено матроську

Жан-Батіст Кольбер. Художник Філіпп де Шампань. 1655 р.

Члени Французької академії пропонують королю Луї XIV Словник Академії. Художник Жан Марієтт. Гравюра 1694 р.

повинність для служби на флоті. Завдяки реформі армії тепер вона налічувала 320 тис. воїнів і стала найсильнішою в Європі.

У подоланні зловживань у фінансовій сфері Кольбер, за свідченням сучасників, вирізнявся впертістю та суворістю аж до жорстокості. Їх викориненням займалася Особлива судова палата. Чимало уваги Кольбер приділяв розвитку науки й мистецтва. За його сприяння з'явилися Академія написів і літератури, Королівська академія наук, Королівська академія музики та Королівська академія архітектури. За пропозицією Кольбера відкрили й забезпечили всім необхідним Паризьку обсерваторію. Він збільшив королівську бібліотеку, ботанічний сад, фінансував експедиції вчених, особливо природознавців, для вивчення нових земель.

Міцна фінансова система, надійна армія — ось те, на що перш за все спиралася королівська абсолютна влада за Луї XIV. Уся вища судова влада також належала королю. За таємним наказом Луї XIV дозволялося ув'язнити будького без суду та відправити до паризької в'язниці Бастилії. Навіть відносини з католицькою церквою Луї XIV побудував на її всебічній залежності від короля. Нантський едикт у 1685 р. повністю скасували, кальвінізм заборонили, а понад 200 тис. гугенотів змусили залишити Францію.

У зовнішній політиці Луї XIV докладав чималих зусиль, щоб перешкодити Габсбургам панувати в Європі. Водночас він намагався збільшити територію своєї держави, загарбавши землі сусідів. За 54 роки самостійного правління Луї XIV Франція протягом 32 років вела війни. У 1667—1668 рр. він завоював іспанські Нідерланди, однак війна 1672—1678 рр. за загарбання Голландії завершилася поразкою. Причинами невдач короля у цій війні та наступних — у 1683—1684 рр. («Війна за об'єднання»), 1688—1697 рр. («Війна Аугсбурзької ліги») та 1701—1713 рр. («Війна за іспанську спадщину») — стала протидія як католицьких, так і протестантських держав його спробам підпорядкувати своїм інтересам усю Європу.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ За правління Анрі IV у Франції відновили зруйноване тривалими релігійними війнами господарство, король посилив свою владу та міжнародний авторитет країни.

■ Рішельє заслуговує на почесне місце в історії Франції завдяки його зусиллям, спрямованим на зростання могутності держави.

■ Кольбер своєю економічною політикою сприяв посиленню Франції, проте часто вона ставала несумісною з невгамовною жагою до війн Луї XIV.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1629 р. — прийняття «Едикту милості».

1685 р. — заборона кальвінізму у Франції указом Луї XIV.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Історична абетка».

Правила гри. Учитель/вчителька називає букву алфавіту. Окремі учні та учениці, пари, малі групи або команди за визначений час мають скласти перелік слів, які починаються на цю букву й тісно пов'язані зі змістом теми уроку. Перемагають ті, чий список буде найдовшим.

2. Дайте оцінку діяльності короля Анрі IV.

3. Яку роль відіграв в історії Франції її перший міністр Рішельє? 4. **Колективне обговорення.** Як вплинули на розвиток Франції дії короля Луї XIV та Ж.-Б. Кольбера?

5. Покажіть на карті події, пов'язані з розвитком Франції в цей період. 6. **Робота в парах.** Продовжте роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6). 7. Складіть таблицю «Розвиток Франції в 1594—1715 рр.».

Король, роки правління	Голова його уряду	Внутрішня політика	Зовнішня політика

8. **Робота в малих групах.** Ознайомтеся з інформацією з додаткових джерел про правителів і голів урядів Франції в цей період і сформулюйте обґрунтоване судження про їхню діяльність. Якими моральними цінностями, на вашу думку, керувалися французькі правителі й голови урядів країни цього періоду? Поясніть свою думку. 9. Напишіть листа від особи француза, що жив за правління Анрі IV, Луї XIII або Луї XIV (за вибором), до своєї родички в іншій країні зі спогадами про цей час. За необхідності зверніться до додаткових джерел. 10. Робота в парах. Анрі IV у Франції називали «добрим королем». Як, на вашу думку, можна було б назвати Луї XIII і Луї XIV? Чому?

§ 11. Володіння Габсбургів. Національно-визвольна війна в Нідерландах

1 **ВОЛОДІННЯ ГАБСБУРГІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.** Після зречення в 1556 р. Карла V володіння Габсбургів було поділено. Іспанія, Нідерланди та Італія відійшли до його сина Філіппа II (1556—1598 рр.), а австрійські землі та посада імператора — до брата Фердинанда I (1556—1564 рр.). Такий розподіл загалом позитивно вплинув на становище в імперії. На відміну від ревного й категоричного католика Філіппа II, схильний до компромісів Фердинанд I був одним з авторів Аугсбурзького релігійного миру.

У другій половині XVI — на початку XVII ст. Фердинанду I вдалося підтримувати в імперії територіальний порядок і релігійний мир, вирішуючи конфлікти, що виникали, найчастіше без застосування сили, переважно правовими засобами.

Проте відносини між католиками, лютеранами й кальвіністами залишалися напруженими. Під впливом рішень Тридентського собору активізувалася Контрреформація. У деяких німецьких князівствах почалося переслідування католиками протестантів. До цього додавалося поступове посилення незадоволення імперськими порядками через появу перших проявів прагнень створити національну державність.

Філіпп II, успадкувавши трон батька та значну частину його володінь, став власником земель, які розташовувалися не лише в Європі, але й у Новому Світі. Цю ситуацію

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про те, що сталося з володіннями Габсбургів після зречення Карла V; яким було становище Нідерландів під владою іспанських Габсбургів у XVI ст.; про причини й початок національно-визвольної боротьби в Нідерландах; яку політику проводив у Нідерландах герцог Альба та як перемогло повстання на півночі країни; про результати, значення та наслідки Національно-визвольної війни в Нідерландах.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Покажіть на карті територію Священної Римської імперії наприкінці правління Карла V. 2. Коли та під впливом яких подій Карл V зрікся влади? 3. Якими були особливості вчення Ж. Кальвіна? 4. Чим кальвінізм приваблював буржуазію?

? Яку роль відігравав король Іспанії Філіпп II у тогочасній Європі? Поясніть свою думку.

Нідерланди (у перекладі — «нижні землі») — землі, розташовані в Нижньому Рейні, на Маасі, Шельді та узбережжі Північного моря.

? Чи згодні ви з тим, що іспанське володарювання заважало розвитку Нідерландів у XVI ст.? Поясніть свою думку.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із виступу іспанського короля Філіппа II перед нідерландським дворянством (1559 р.)

...Крім шкоди до Божої справи, як засвідчує досвід минулого, зміна релігії завжди супроводжується зміною державного устрою, і часто бідняки, нероби й волоцюги користуються цим як приводом, щоб заволодіти майном багатих...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яким було ставлення Філіппа II до Реформації.

? Проаналізуйте портрети на с. 82—85. Які спільні й відмінні риси були притаманні зображенню історичних осіб на портретах XVI ст. різними майстрами? Підготуйте розповідь-презентацію про один із цих портретів.

відображало тогочасне висловлювання, що він володіє «імперією, над якою ніколи не заходить сонце». Себе Філіпп II оголошував захисником католицької церкви в боротьбі з протестантизмом, ісламом та ересями. За умовами Іберійської унії 1580 р. він став королем Португалії та отримав усі її колонії. Філіпп II допомагав католицькій владі Франції перемогти гугенотів у релігійних війнах. Він намагався підкорити протестантську Англію, але зазнав поразки в боротьбі з нею на морі. Здобувши важливу перемогу біля Лепанто в 1571 р., Філіпп II захистив від турецької агресії Західне Середземномор'я. Складним випробуванням для короля стала ситуація, яка склалася в Нідерландах. Унаслідок його політики там спалахнула Національно-визвольна війна проти іспанського панування, яка завершилася перемогою повсталих.

2 НІДЕРЛАНДИ ПІД ВЛАДОЮ ІСПАНІЇ В XVI ст. Із величезних володінь Іспанії досить сильно виділялися Нідерланди. У середині XVI ст. вони займали територію, на якій сьогодні розташовані Нідерланди, Бельгія, Люксембург і частина Північної Франції.

Тут не було родючих земель, корисних копалин, країна постійно потерпала від повеней. Головним її багатством стали працелюбні жителі. Вони з гордістю казали: «Бог створив небо, а ми — суходіл». Нідерландці відвойовували в моря землю, на якій створювали нові поля та будували свої поселення.

Фердинанд I. Художник Ганс Боксбергер дер Альтере (Старший). XVI ст.

Філіпп II. Художник Тіціан Вечелліо. 1555 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Опис Антверпена як відображення економічного розвитку Нідерландів у XVI ст. в «Описі Нідерландів» Людовіко Гвіччардіні

Місто живе головним чином торгівлею, своїм добробутом і відомістю значною мірою зобов'язане іноземцям. Зверну увагу, що, по-перше, крім місцевих жителів і вихідців з інших міст країни, а також численних купців із Франції, яких тут під час миру буває дуже багато, в Антверпені є ще понад тисяча купців, які належать до шести різних національностей і мешкають тут навіть у воєнний час. Це німці, данці з ганзейцями, італійці, іспанці, англійці та португальці...

Підкоряючись місцевим законам, іноземні купці можуть жити тут абсолютно спокійно, носити свій

національний одяг і дотримуватися в усьому звичаїв своєї країни. Іноземці користуються в Антверпені, як у Нідерландах узагалі, більшою свободою, ніж в усіх інших державах світу... Завдяки іноземцям у місті завжди знають усі новини з усього світу. Найбагатші й найвідоміші з усіх купців-іноземців — Фуггери, німці з міста Аугсбург...

? Робота в парах. Обговоріть і дайте відповіді: **1.** Яку роль відігравала торгівля в розвитку Антверпена? **2.** Що, на вашу думку, приваблювало в місті іноземних купців?

Нідерланди поділялися на 17 провінцій, які відрізнялися за рівнем розвитку. На півночі земля належала вільним селянам, які часто використовували найману робочу силу. Саме тут поступово формувалися нові, ринкові відносини. На півдні більша частина землі перебувала у власності дворян. На ній працювали вільні селяни, які виконували повинності за користування землею. Однак і на півдні Нідерландів розвивалися ринкові відносини, особливо в промисловості. Ткацькі мануфактури Фландрії виробляли сукна, килими, шовкові вироби.

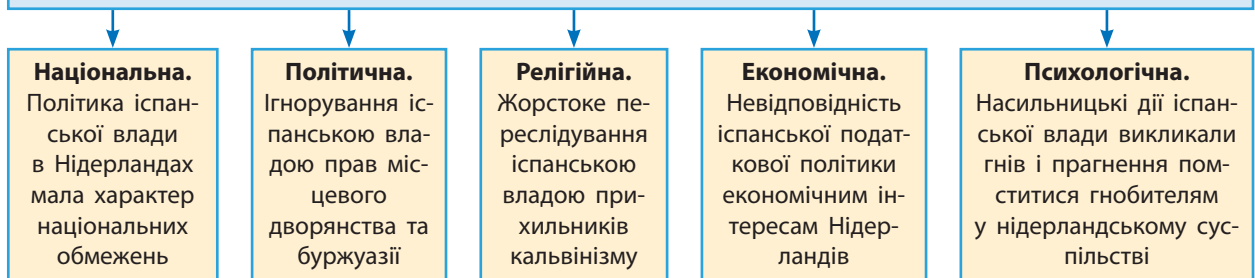
Після Великих географічних відкриттів Нідерланди опинилися на перетині нових торговельних шляхів, а Антверпен став центром світової торгівлі. Завдяки економічному зростанню Нідерланди перетворилися на найбільш населену територію тогочасної Європи.

У другій половині XV ст. Нідерланди опинилися у складі Священної Римської імперії. Ця невелика територія давала їй у чотири рази більше прибутку, ніж усі володіння в Новому Світі. Однак великі податки, що збирали з Нідерландів, ішли на фінансування війн імперії із сусідами в Європі, турками та протестантськими князями в Німеччині. Нідерландці сприймали ці війни як непотрібні або шкідливі, оскільки вони велися з їх важливими торговельними партнерами.

Віллем Оранський «Мовчазний». Художник Адріан Кей. 1579 р.

Причини Національно-визвольної війни проти іспанського панування в Нідерландах (1566—1648 рр.)

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА В НІДЕРЛАНДАХ

Поширення ідей Реформації спричинило появу в країні спочатку досить значної кількості прихильників лютеранства, а потім — кальвінізму. Для боротьби з ними влада імперії поширила на Нідерланди діяльність інквізиції та видала особливі закони проти протестантів.

У самому нідерландському суспільстві, залежному від розвитку торгівлі й підприємництва, переважали повага до свободи й віротерпимість. Переслідування владою протестантів викликали невдоволення та зростання напруженості в суспільстві.

? Чи є правильним судження, що Національно-визвольна війна в Нідерландах була зумовлена політикою іспанського короля Філіппа II в країні? Чому?

3 ПРИЧИНИ Й ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ В НІДЕРЛАНДАХ. Ситуація в Нідерландах, зумовлена політикою Філіппа II, який намагався перетворити їх на католицький регіон, стала нестерпною. У країні збільшилася кількість іспанських військ, а вся влада

зосередилася в руках Державної ради (консульти) із прихильників іспанців. Утворилися 14 нових єпископств, активізувала діяльність інквізиція, почалися переслідування еретиків. Філіпп II заборонив нідерландським купцям торгувати з Новим Світом, у 40 разів збільшив розмір мита на вовну, яку вони закуповували в Іспанії. У Нідерландах закривалися суконні мануфактури, чимало людей втрачали роботу.

У 1569 р. делегація нідерландських дворян звернулася до **штатгальтера** іспанського короля в Нідерландах Маргарити (Маргрете) Пармської із проханням припинити діяльність інквізиції та скликати Генеральні штати (парламент). Один із її радників презирливо обізвав скромно одягнених дворян гезами, тобто жebraками. Згодом ця назва поширилася на всіх, хто боровся за визволення Нідерландів від іспанської влади. Їхньою відзнакою стали портрет Філіппа II і напис «Вірні королю до жebraцької суми» як згадка про невдале звернення та натяк на те, що іспанська влада руйнувала їхню країну. Нідерландську опозицію очолив принц Віллем Оранський.

В умовах зростання загального невдоволення владою іспанців кальвіністські проповідники рішуче засуджували католицьке «шанування ідолів», маючи на увазі ікони, і закликали народ знищувати їх.

У Нідерландах розпочалися стихійні виступи проти іспанців. Улітку 1566 р. окремі заворушення набули форми

Штатгальтер (нім. «намісник») — посада управителя провінції в деяких країнах Європи.

Національно-визвольна війна — збройна боротьба поневолених народів за повалення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Маргарита Пармська. Художник Антоніс Мор. 1562 р.

Фернандо Альварес де Толедо (герцог Альба). Художник Антоніс Мор. 1549 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа герцога Альби до короля Філіппа II (1568 р.)

...Потрібно ще дуже багато зробити. Міста мають бути покарані за бунтівництво; великі суми мають бути витиснуті з приватних осіб; має бути отримана згода (Генеральних) штатів країни на стягування постійного податку... Кожного необхідно примусити жити в постійному жаху, що дах може впасти на його голову.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, що вважав головним в іспанській політиці щодо Нідерландів герцог Альба.

Із листа герцога Альби до короля Філіппа II (1573 р.)

...Якщо я захоплю Алькмаар, я вирішив не залишати живою жодної істоти. Ніж буде засаджено до кожного горла. Оскільки приклад Гарлема виявився без користі, можливо, цей приклад жорстокості примусить інші міста отямитися... До цього часу стриманість ні до чого не призвела... Нехай ваша величність не вірить у те, що добротою можливо що-небудь зробити із цим народом. Справи вже дійшли до тієї межі, що чимало людей, які народилися в цій країні й до цього часу виступали за милосердя, тепер відійшли від цієї омани та визнали свою помилку. Вони такої думки, що в Алькмаарі не потрібно залишати жодної живої душі, а що необхідно перебити всіх до останнього...

? **Робота в парах.** Обговоріть і сформулюйте своє ставлення до політики герцога Альби щодо повсталих нідерландців.

УКРАЇНА І СВІТ

Український історик Р. Бутенко порівняв Національно-визвольну війну в Нідерландах і Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. Він зазначає, що як Нідерланди, так і Україна мали важливе економічне значення для країн, яким вони були підпорядковані. Розвиток аграрних відносин у Нідерландах перебував у процесі поступового формування фермерських відносин. В Україні панували фільваркові господарства, а на її півдні, де створювалися козацькі зимівники, розпочався розвиток на зразок фермерських господарств. Боротьба, що спалахнула в Нідерландах та Україні, в обох випадках була спричинена посиленням суперечностей у політичній, національно-релігійній і соціально-економічній сферах. Війни в обох країнах були виснажливими та тривалими, велися пошуки союзників. До боротьби Нідерландів проти іспанського абсолютизму Європа поставилася загалом прихильно. Боротьба в Україні розпочалася після завершення Тридцятилітньої війни, коли Європа була виснажена та не мала бажання бачити сильну незалежну Україну своїм сусідом, про що свідчили результати переговорів Б. Хмельницького. Війна в Нідерландах перемогла лише на півночі країни. Нова держава стала однією з економічно розвинених країн Європи. Наслідки війни для України виявилися трагічними: створити незалежну державу не вдалося. Втрати від воєнних дій, голоду, епідемій сягали 65—70 % від тогочасного населення України.

повстання проти іспанців і католицької церкви. Озброєні ремісники й селяни нищили церкви, монастирі, спалювали ікони. Протягом кількох днів серпня повстання іконоборців охопило 12 із 17 провінцій. Воно започаткувало **Національно-визвольну війну** проти іспанського панування в Нідерландах.

Налякана Маргарита Пармська погодилася піти на поступки за умови, якщо нідерландці припинять боротьбу. Проте цього не сталося. За розпорядженням Філіппа II в 1567 р. до Нідерландів було введено 10-тисячну іспанську армію на чолі з герцогом Альбою. Він почав «заспокоювати» Нідерланди мечем і вогнищем інквізиції. Було засновано Раду в справах про бунти (нідерландці назвали її «Кривава рада»), яка мала необмежені повноваження. Майно бунтівників конфісковувалося, збільшувалися податки. Упродовж перших трьох місяців влада втратила 1,8 тис. осіб. Багато людей через переслідування залишили країну.

У березні 1569 р. герцог Альба вирішив запровадити в Нідерландах 10%-й податок із ціни будь-якого проданого товару, 5%-й — із продажу земельної власності та 1%-й — з усього рухомого й нерухомого майна.

У Нідерландах, де кожен товар проходив через кілька рук, перш ніж потрапити до споживача, це вело до підвищення цін на товари. «Краще зберегти для Бога й короля збіднілу та зруйновану державу, — казав Альба, — ніж мати її у квітучому стані для диявола та його поплічників — еретиків».

Усю країну охопило обурення. Нідерландці зрозуміли, що їм уже нічого втрачати.

4 ПЕРЕМОГА ПОВСТАННЯ НА ПІВНОЧІ КРАЇНИ. ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ.

Населення Нідерландів розгорнуло партизанську боротьбу проти іспанців. У 1572 р. кораблі морських гезів кинули якір у порту Брілле. Разом із жителями міста вони знищили іспанський гарнізон, сформували велику морську ескадру й почали визволяти від іспанців узбережжя, не допускаючи кораблі з допомогою для іспанської армії. У лісах з'явилися загони лісових гезів. Населення активно підтримувало їх.

Повстання охопило всю північ Нідерландів. Герцог Альба зневажливо назвав ці події «бунтом селяків» і додав: «Це не варте уваги». Проте він помилився. Повстанці на півночі перемагали, витісняючи іспанців. Для керівництва повстанням запросили герцога Віллема Оранського. Він прийняв цю пропозицію і в 1572 р. став штатгальтером звільнених провінцій Голландія, Зеландія, Фрисландія та Утрехт.

Період 1573—1576 рр. виявився для повстанців найтяжчим. Іспанська армія нищила нідерландські міста, які підтримували повсталіх.

Представники голландських провінцій пропонують на підпис Вілему I Оранському договір про утворення Утрехтського союзу. 1579 р. Художник Жозеф-Дені Одеваре. 1815—1830 рр.

У 1575 р. Іспанія оголосила про своє банкрутство, після чого припинила забезпечувати платнею своїх найманців у Нідерландах, і ті вдалися до грабунків і насильства над місцевим населенням. Так, було спалено місто Антверпен, де під час пожеж загинуло та було вбито близько 8 тис. осіб. Це спонукало більшість нідерландців до об'єднання зусиль у боротьбі з іспанською армією.

Восени 1576 р. північні (кальвіністські) і південні (католицькі) провінції Нідерландів підписали угоду «Гентське примирення», проголосивши взаємну релігійну терпимість та об'єднання зусиль для спільної боротьби з іспанськими силами. Цей союз протримався три роки.

У 1579 р. представники трьох провінцій, незадоволених діями кальвіністів, підписали Арраську унію та визнали владу короля Філіппа II. Пізніше до них приєдналися ще дві провінції. У відповідь на це того самого року п'ять північних кальвіністських провінцій прийняли **Утрехтську унію** й утворили союз, який започаткував створення на півночі країни незалежної держави. Із часом до нього приєдналися ще дві провінції. Унія стала правовою основою держави Сполучені провінції Нідерландів, яку за назвою найбільшої провінції називали Голландія, або Голландська республіка.

Республікою новостворена держава стала вимушено, оскільки монархи Англії та Франції, яким пропонували правити Нідерландами, не погодилися на це.

Протистояння об'єднаних провінцій Нідерландів та Іспанії тривало до 1648 р. Стан війни між державами припинив

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

З Утрехтської унії (1579 р.)

...I. Названі провінції будуть поєднані й пов'язані союзом однієї з одною та разом і назавжди допомагатимуть одна одній усіма шляхами й засобами, так, якби вони склали одну провінцію; ніколи вони не матимуть права відокремитися, дозволити відокремитися або перейти [в інше володіння] за заповітом, дарунком, обміном, продажем, мирним договором, шлюбним договором або будь-яким іншим способом...

II. Також [встановлено], що вищезгадані провінції... допомагатимуть одна одній життям, майном і кров'ю проти будь-якого насильства, яке будь-хто може їм заподіяти під прикриттям імені його величності короля [Філіппа II] або на його користь.

IX. Також [встановлено], що без загальної односторонньої ради та згоди вищезгаданих провінцій не буде укладено жодної угоди...

XIII. Щодо релігії жителів Голландії та Зеландії дотримуватимуться своєї думки; інші провінції союзу регулюватимуться відповідно до статей релігійного миру, виробленого губернатором... у згоді з Генеральними штатами... Кожна особа вільна у своїй релігії, і ніхто не має зазнавати утисків у своїй релігії...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, яку інформацію про Утрехтську унію можна отримати з документа.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із книги Томаса Мана «Багатство Англії в зовнішній торгівлі» про розвиток Голландії в XVII ст.

...Відтоді як Сполучені провінції Нідерландів скинули із себе ярмо іспанського рабства, як чудово вони розвинули свої здібності! Які великі засоби отримали вони, щоб захищати свою свободу проти могутності такого великого ворога! І чи не відбулося все це завдяки їх безперервним зусиллям у торгівлі? Чи не є ці провінції складами товарів для більшості країн християнського світу, завдяки чому їх багатство, мореплавство, моряки, ремесла, народ, а тому суспільні прибутки й акцизи зросли до дивовижної вишини? Якщо ми порівнюємо часи їх поневолення з їх сучасним станом, вони здаватимуться нам іншим народом...

Наша мета — показати головні причини багатства й величі Голландії. Усьому світові здається дивом, що така маленька країна, навіть менша від наших двох кращих графств, маючи мало природних багатств, харчових запасів, лісів та інших необхідних припасів для війни або миру, незважаючи на це, має все це в таких кількостях, що крім власних потреб

(які дуже великі), вона може постачати та справді постачає й продає іншим державам кораблі, артилерійські гармати, снасті, зерно, порох, кулі та інше і все, що тільки голландці збирають з усіх кінців світу завдяки своїй завзятій торгівлі... А для того, щоб досягти всього цього... у них було мало засобів, крім рибальства, яке їм дозволено здійснювати в морі Його Величності. Велике рибальство й вилов оселедцю є головними заняттями та головною золотою жилкою Сполучених провінцій; завдяки їм багато тисяч господарств, сімей, ремісників, торговельних справ і занять процвітають та працюють... Крім того, завдяки рибальству ми отримуємо багато грошей, що збільшує наш флот, митний збір і прибутки провінцій.

? **Робота в парах.** 1. Обговоріть і визначте, як автор джерела оцінює наслідки звільнення Північних Нідерландів від іспанського панування. 2. У чому Т. Ман вбачав основні причини багатства й величі Голландії?

Будівництво корабля на верфі Амстердама

Олігархія — режим, за якого влада належить невеликій, тісно згуртованій групі осіб, що є власниками засобів виробництва й можновладцями.

Республіка — форма державного правління, за якої верховна влада належить народу, а верховні органи влади обираються на певний термін з окресленими законами повноваженнями.

Мюнстерський договір 1648 р., що був складовою Вестфальського миру, яким завершилася Тридцятилітня війна. Під іспанською владою залишилися провінції Південних Нідерландів (сучасна Бельгія).

5 ЗНАЧЕННЯ ТА НАСЛІДКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ В НІДЕРЛАНДАХ. Унаслідок перемоги Національно-визвольної війни проти іспанського панування було досягнуто незалежності Північних Нідерландів і створено умови для розвитку тут протестантизму як ідейної основи нового суспільства. Розпочалося формування голландської та фламандської націй, які розмовляли однією мовою, але сповідували різні релігії.

Сучасні дослідники визначають форму правління, що встановилася в Голландській республіці, як **олігархічну (бюргерську) республіку**.

Перемога національно-визвольного руху в Північних Нідерландах створила сприятливі умови для розвитку капіталістичних відносин. Тут почала швидко розвиватися торгівля, сюди перевели свої мануфактури багато підприємців із півдня. Усе більшого розвитку набувало мореплавство. У середині XVII ст. флот Голландської республіки вдвічі перевищував флоти Франції та Англії разом узяті. Величезної могутності набула заснована в 1602 р. Ост-Індська торговельна компанія, яку сучасники називали «державою в державі».

Першість серед портових міст Голландської республіки здобув Амстердам, який перебрав на себе колишню роль Антверпена. Кількість його жителів на початку XVII ст. перевищувала 100 тис. осіб. Щодня в його гавані стояло близько 2 тис. кораблів із різних країн. Він перетворився на головний європейський ринок торгівлі індійськими товарами, зерном, рибою, хутром та лісом. Амстердам став також одним із європейських центрів банківської справи завдяки виникненню в 1609 р. Амстердамського національного банку.

Південні Нідерланди певний час залишалися під владою Іспанії. Однак її панування негативно вплинуло на розвиток регіону та спричинило втечу представників фінансових, підприємницьких, інтелектуальних і культурних верств на північ.

ЦІКАВІ ФАКТИ

На початку XVII ст. голландці захопили землі на східному узбережжі Північної Америки, назвали їх Новою Голландією та заснували тут місто Новий Амстердам (згодом англійці перейменували його на Ню-Йорк — Нью-Йорк. Один із районів міста — Гарлем — зберіг голландську назву). У 1648 р. голландці витіснили португальців із півдня Африки й заснували там колонію Капська Земля. Упродовж XVII ст. утворилася величезна Голландська колоніальна імперія.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У другій половині XVI ст. володіння Габсбургів відігравали, як і раніше, важливу політичну роль у житті Європи.
- Національно-визвольна війна в Нідерландах стала першим випадком успішної боротьби проти іноземного панування в тогочасній Європі.

- Перемога повстанців на півночі Нідерландів зумовила появу першої республіки в Європі Раннього Нового часу — Сполучених провінцій Нідерландів.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

- 1566—1648 рр.** — Національно-визвольна війна в Нідерландах.
1579 р. — укладення Утрехтської унії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

- **1.** Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Три речення».
Правила гри. Учитель/вчителька доручає учням та ученицям передати зміст визначеного питання трьома простими реченнями. Перемагають ті, чия розповідь буде коротшою, але при цьому правильно передаватиме зміст матеріалу. Для кращого й зручнішого виявлення переможців гру можливо провести в письмовій формі.

- **2.** Яким було становище володіння Габсбургів у другій половині XVI ст.? Поясніть свою думку.
3. Визначте особливості становища Нідерландів напередодні Національно-визвольної війни. **4.** Назвіть причини Національно-визвольної війни в Нідерландах і події, які її започаткували. **5.** Як перемогло повстання на півночі Нідерландів і як завершилася війна? **6.** Укажіть значення та наслідки Національно-визвольної війни в Нідерландах. **7. Колективне**

обговорення. Чому, на вашу думку, Іспанія, яка була однією з могутніх держав тогочасної Європи, не змогла придушити повсталі Нідерланди?

- **8.** Покажіть на карті події, пов'язані з розгортанням Національно-визвольної війни в Нідерландах. **9. Робота в парах.** Продовжте роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6).

- **10. Робота в малих групах.** Підготуйте розповіді про Національно-визвольну боротьбу в Нідерландах від особи нідерландського католика, нідерландського кальвініста або представника іспанської влади з відображенням у ній їхнього бачення подій. **11. Колективне обговорення.** Які висновки можна зробити з порівняння Національно-визвольної війни в Нідерландах і Національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст.?

§ 12. Англія

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

які зміни відбулися в економіці й суспільстві Англії в XVI ст.; про перебіг Реформації в країні та процес посилення королівської влади; як виник рух пуритан; про правління королеви Єлизабет й особливості англо-шотландських відносин; як Англія підкорила Ірландію та боролася з Іспанією за панування на морі.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були особливості розвитку Англії наприкінці XV ст.? 2. Що таке Реформація? Як поширювалися її ідеї в Європі? 3. Які держави захопили найбільшу кількість колоній завдяки Великим географічним відкриттям?

? Про що свідчили зміни, які відбувалися в економіці й суспільстві Англії в XVI ст.? Пояснить свою думку.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Венеціанський посол, що відвідав Англію в другій половині XVI ст., повідомляв: «Виробництвом сукна займаються тут у всьому королівстві: у невеликих містах і в маленьких селах».

Акціонерна компанія — колективне товариство, що об'єднує індивідуальні капітали пайовиків-акціонерів.

Аграрна революція — зміни в сільському господарстві, основним результатом яких є встановлення капіталістичних ринкових відносин.

Огороджування — примусове позбавлення селянства землі, яку землевласники потім огороджували.

1 ЗМІНИ В ЕКОНОМІЦІ ТА СУСПІЛЬСТВІ. У XVI ст. Англія являла собою невелику за територією країну. Її володіння в Ірландії були незначними, Шотландія також не входила до її складу. Населення Англії на початку XVI ст. становило близько 3 млн осіб, а наприкінці століття збільшилося до 4 млн (без урахування Шотландії). Тогочасна Англія залишалася переважно аграрною країною: у містах проживало 10—20 % населення. Земля належала лендлордам (землевласникам) і королю. Більшість селян не мала власної землі, а за користування нею сплачувала грошову ренту.

Справжнім потрясінням для Англії стала «революція цін», унаслідок якої великі землевласники збільшили грошову ренту селян у три, п'ять, а іноді й сім разів. Селяни втрачали свої господарства, а з ними і єдиний засіб до існування, перетворюючись на жебраків.

Головною галуззю промисловості стало виробництво сукна. У 60-ті рр. XVI ст. сукно становило 80 % усього англійського експорту. Саме зі зростанням попиту на сукно пов'язано поширення мануфактурного виробництва в країні.

Унаслідок Великих географічних відкриттів Англія опинилася на перехресті торговельних шляхів між Європою та Америкою. Це стало поштовхом до зростання зовнішньої торгівлі. Поодинокі купці було ризиковано вирушати в мандрівки до далеких берегів. Тому вони об'єднувалися в компанії. Перша така компанія виникла в 70-х рр. XV ст. У XVI ст. англійські купці почали засновувати нові капіталістичні **акціонерні компанії**. Купці об'єднували свої капітали та ставали акціонерами компанії, отримуючи прибутки відповідно до свого внеску.

У XVI ст. швидко зростало економічне значення Лондона, який перетворився на один із великих портів світу, центр торгівлі та фінансових операцій. Почалося формування лондонського Сіті — центральної частини міста, де зосереджувалися банківські контори та великі торговельні підприємства.

Особливістю розвитку сільського господарства Англії XVI ст. став початок **аграрної революції**. Для розвитку вівчарства лендлорди перетворювали свої землі на пасовища. Збільшуючи площі пасовищ, вони привласнювали громадські землі, якими користувалися селянські громади, та огороджували їх. Цей процес отримав назву **огороджування**.

Унаслідок проведення огороджувань в Англії з'явилися нові суспільні верстви — нові дворяни та сільські наймити. Нові дворяни отримували прибутки від розведення овець і продажу вовни. Поява нових суспільних верств стала свідченням формування в сільському господарстві Англії капіталістичних відносин. Гроші перетворювалися на капітал, який його власники вкладали в розвиток господарства з метою отримання прибутку.

Генрі VIII Тюдор. Художник Ганс Гольбейн (Молодший). 1537 р.

Едвард VI. Художник Вільям Скрот. Близько 1550 р.

? Уявіть себе екскурсоводом зали англійського портрета XVI ст. Проведіть екскурсію, познайомивши відвідувачів із персоналіями на картинах (с. 91—98).

Влада намагалася зупинити процес огороджувань. Король **Генрі VIII** (1509—1547 рр.) статутом 1516 р. заборонив перетворювати орні землі на пасовища, а статутом 1533 р. дозволив одному власнику мати не більше 2 тис. овець. Статутом 1597 р. королеви Елізабет зруйновані селянські садиби мали відновити. Проте все було марним.

Мануфактурні підприємства та господарства нових дворян не могли забезпечити роботою величезну кількість позбавлених землі селян. Міста заповнили жебраки. На початку XVII ст. лише в Лондоні їх налічувалося 50 тис. осіб. Генрі VIII почав видавати закони, спрямовані проти жебрацтва. Збирати милостиню дозволялося тільки немічним і старим; тих, хто міг працювати, били батогами і зобов'язували повертатися додому. Якщо затримували вдруге — знову били та відрізали половину вуха. Кого затримували втретє — страчували як злочинця. За роки правління Генрі VIII стратили 72 тис. волоцюг і жебраків. В історію ці закони увійшли під назвою «**Криваве законодавство**».

Король **Едвард VI** (1547—1553 рр.) посилив ці закони. Людину, яка не працювала, віддавали в рабство тому, хто на неї доніс. Якщо раб тікав, то за першу втечу йому випалювали на лобі або щоці тавро й віддавали в довічне рабство. За другу втечу ставили друге тавро, за третю — страчували як злочинця.

2 КОРОЛІВСЬКА РЕФОРМАЦІЯ. ЗМІЦНЕННЯ КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ. У XVI ст. Англією правила королівська династія Тюдорів. Саме за правління другого короля із цієї династії — Генрі VIII — в Англії розпочалася Реформація.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Політичний діяч Англії XVI ст. Томас Мор про огороджування

Ваші вівці, зазвичай такі сумирні, задоволені крихтами, тепер, кажуть, стали такими ненажерливими й негуманними, що поїдають навіть людей. Саме в усіх тих частинах королівства, де відбувається більш тонка й тому більш коштовна вовна, знатні люди... не задовольняються тими щорічними прибутками та відсотками, які зазвичай отримували від маєтків їхні предки... Так-от, у своїх маєтках вони не залишають нічого для ріллі, відводять усе під пасовиська, зносять будинки, руйнують міста...

Отже, відтоді, як лише один ненажера, справжня кара Господня, знищує межі між полями, оточує суцільним парканом кілька тисяч акрів, він викидає геть селян, позбавляє їх, обплутаних обманом або пригнічених насиллям, навіть їхнього власного майна чи, замучивши кривдами, змушує продавати його. У будь-якому разі відбувається переселення нещасних: чоловіків, жінок, сиріт, удів, батьків із малими дітьми...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яким було ставлення Т. Мора до огороджувань?

? Назвіть події, пов'язані зі здійсненням в Англії Реформації.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Подружнє життя Генрі VIII та Анни Болейн не склалося. Спадкоємця престолу шлюбу не приніс — королева народила доньку, а син помер. Через деякий час розчарований король безпідставно звинуватив Анну Болейн у невірності, що прирівнювалося до державної зради, і наказав стратити її. Усього король був одружений шість разів.

Англійська церква — державна церква в Англії, утворена в країні в XVI ст. внаслідок Реформації. З усіх протестантських церков найближча до католицької.

В Англії вона здійснювалася «згори» — за активного втручання самого короля, і тому її називали королівською.

Спочатку, коли в Європі розгорнулася Реформація, Генрі VIII виступив проти неї. Проте через особисту зацікавленість у звільненні від влади та опіки Папи король змінив свої погляди. Приводом для проведення Реформації стала відмова Папи Климента VII дати дозвіл Генрі VIII на розірвання шлюбу з його першою дружиною — іспанською принцесою Катаріною Арагонською. Тоді Генрі VIII змусив з'їзд англійського духовенства ухвалити рішення, за яким король очолив церкву в Англії. Після цього він без перешкод розлучився та уклав шлюб із придворною красунею Анною Болейн.

Коли Климент VII пригрозив королю за такі дії відлученням від церкви, парламент у 1534 р. прийняв **Акт про супрематію** (верховенство), яким оголосив про виведення англійської церкви з-під зверхності Риму й перехід її під опіку Генрі VIII. Усі католицькі догмати при цьому зберігалися.

За рішенням парламенту в Англії закривалися всі монастирі, а їхнє майно переходило до короля. За часів Генрі VIII в Англії було закрито 376 монастирів, а їхні землі й майно перейшли у власність короля. Землі купували або брали в оренду нові дворяни та буржуазія для створення на них своїх господарств. Завдяки цьому реформа церкви сприяла розвитку ринкових відносин в Англії. Одночасно із цим десятки тисяч англійських ченців опинилися без притулку й каралися «кривавими» законами проти жебраків. Від усіх англійців вимагали беззаперечності визнання **англійської церкви**. За відмову від цього карали, як за державну зраду.

Наступний король Едвард VI продовжував реформування церкви. Усі відправи здійснювалися англійською мовою, було спрощено церковні обряди. Прихильниками католицькому залишалися старі дворяни й велика кількість селянства, яке пов'язувало нову церкву з огороджуванням.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ**3 Акта про супрематію (1534 р.)**

...Для сприяння християнській релігії в королівстві Англія, для придушення та знищення всіх зловживань, існуючих у ньому досі, нехай буде встановлено владою цього парламенту, що король, наш верховний володар, його нащадки й наступники, королі цього королівства, мають прийматися, визнаватися й поважатися єдиним у світі верховним главою церкви Англії... і має володіти імператорською короною цього королівства, і прибутками, що належать посаді вищого глави церкви. Нашому верховному володареві, його нащадкам і наступникам, королем цього королівства, має належати повне право і влада періодично інспектувати, здійснювати візити,

підтримувати порядок, придушувати, виправляти, реформувати, стримувати... усі ті помилкові думки, єресь, зловживання, вчинки й порушення порядку, що їх будь-яка духовна влада... має реформувати для добра всемогутнього Бога, для успіхів християнської релігії, для збереження миру, єдності, для спокою в королівстві. Використання будь-яких звичаїв іншої країни, іноземного закону, іноземної влади суперечить сказаному вище.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, яких прав набув за Актом про супрематію король як глава церкви.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

3 інструкції лорда — зберігача печатки Томаса Кромвеля до англійського духовенства (1536 р.)

...Необхідно, щоб священники, вікарії та інші, усіма силами, наскільки вистачить їхніх знань і вченості, проповідували, свідчили та відкривали чисто й відверто... протягом перших трьох місяців — кожної неділі, а далі — не менше двох разів на три місяці — у своїх проповідях і бесідах, що римський єпископ узурпував свою владу та юриспруденцію, не маючи на це жодних підстав та опори в Законі Божому, був справедливо відкинутий та усунутий, що тому йому ніяк не потрібно висловлювати покірності, і що король у своїх володіннях є під Богом вищою владою й монархом, якому його піддані, за Божими заповідями,

зобов'язані найчеснішим підкоренням більше, ніж будь-якій іншій владі й правителям на Землі.

Із метою знищення лицемірства й забобонів... священники не повинні вихвалити образи, потуги або дива, що слугують забобонам і розкоші, а також спонукати народ до мандрівок на честь будь-якого святого... Маючи на увазі, що будь-яке благо, здоров'я й милість необхідно просити безпосередньо в Бога...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, яку інформацію про те, як влада сприяла становленню англійської церкви, можна отримати з документа.

За правління королеви **Мері Тюдор (1553—1558 рр.)**, дочки Генрі VIII та Катарини Арагонської, яка дотримувалася католицизму, в Англії відбулася спроба повернутися до старої, католицької віри. Королева відновила католицьку церкву, почала страчувати протестантів, за що отримала прізвисько «Кривава Мері». Однак англійська церква вже досить глибоко вкорінилася в суспільстві. Повертати землі й майно монастирям ніхто не хотів.

Після смерті Мері Тюдор корона перейшла до **Елізабет I (1558—1603 рр.)**, дочки Генрі VIII та Анни Болейн. Вона відновила англійську церкву, оскільки Рим не визнавав її прав на престол. Було видано суворі закони проти католиків. Перехід з англійської церкви в католицьку вважався державною зрадою. Діяльність ордену єзуїтів заборонили. У 1571 р. був прийнятий англійський «Символ віри» («39 статей»), у якому проголошувалися основні принципи англійської церкви.

Як і в лютеранстві, декларувався принцип спасіння людини вірою, але в Англії зберігалися два таїнства: хрещення та причастя. Богослужіння мало здійснюватися лише англійською мовою за особливим служебником, затвердженим урядом. В іншому нова церква нагадувала католицьку: зберігалися шанування ікон, розкішне вбрання духовенства, виконання органної музики, урочисті процесії. Порівняно з лютеранством і кальвінізмом англійська церква мала більш поміркований характер.

Період правління Тюдорів в історії Англії пов'язаний зі становленням абсолютизму. Король **Генрі VII (1484—1509 рр.)** позбавив баронів можливості воювати з ним, заборонивши мати артилерію та озброєні загони. Для розгляду злочинів знаті проти держави утворили суд Зоряної палати, суд палати лордів і канцелярський суд.

За правління Генрі VIII головним органом управління країною з практично необмеженими повноваженнями стала підпорядкована королю Таємна рада. Однак, на відміну від

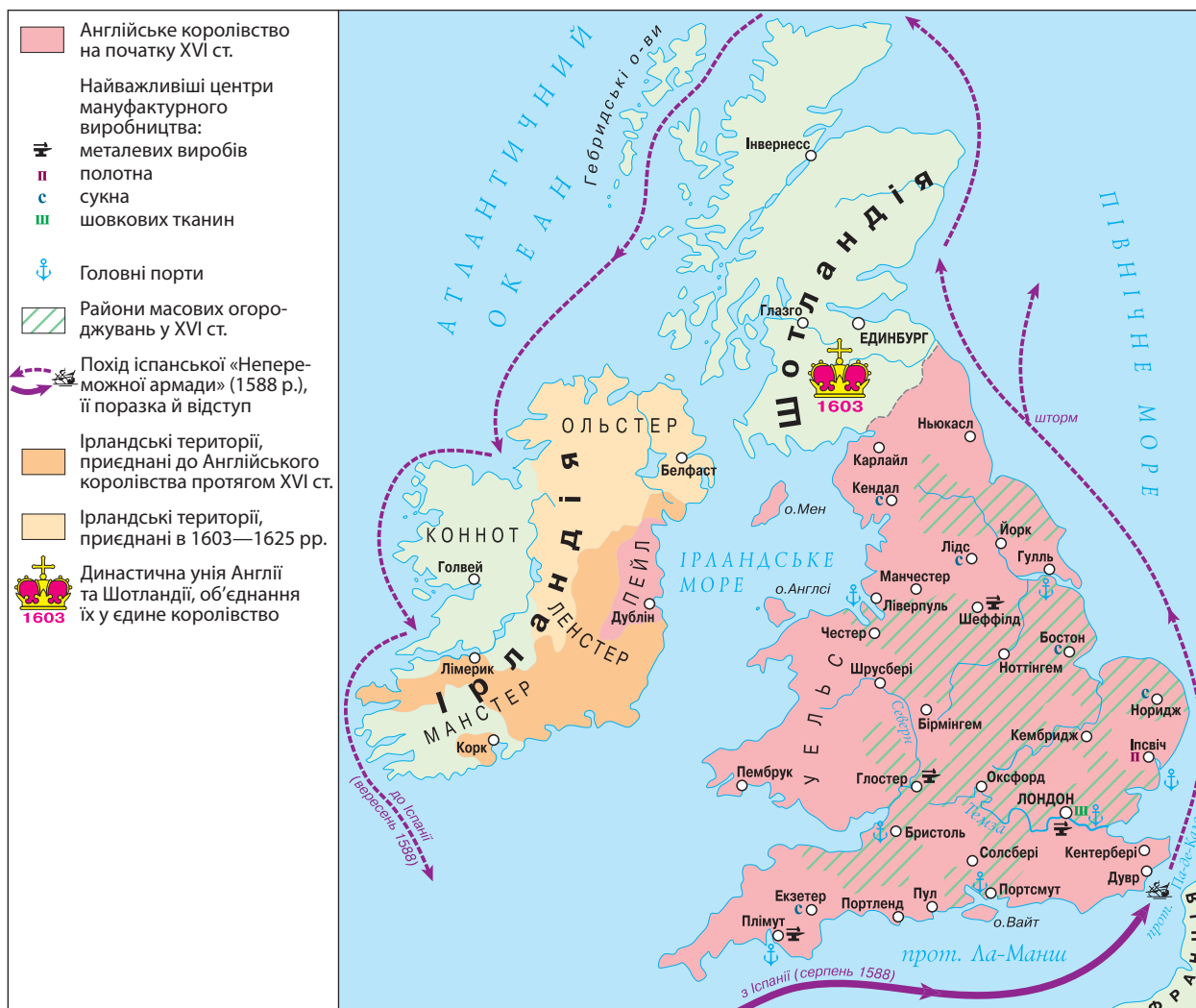
Мері Тюдор «Кривава». Художник Антоніс Мор. 1554 р.

Генрі VII. Невідомий художник. 1505 р.

АНГЛІЯ в XVI — першій половині XVII ст.

Франції та Іспанії, де діяльність станово-представницьких органів фактично припинилася, в Англії важливе значення зберігав парламент. Крім цього, до особливостей англійської абсолютної монархії належали наявність у графствах місцевого самоврядування та відсутність постійної армії.

? За що боролися пуритани?

Пуритани — англійські протестанти, які не визнавали англіканську церкву; послідовники кальвінізму в Англії в XVI—XVII ст.

З ВИНИКНЕННЯ РУХУ ПУРИТАН. Серед частини невдоволеної обмеженістю Реформації буржуазії поширилися ідеї кальвінізму. Ці люди виступали за «очищення» англіканської церкви від залишків католицизму. Називали їх пуританами (від латин. *purus* — чистий). Поступово вони порвали з англіканською церквою, вийшли з неї та почали створювати власні церковні громади на чолі з обраними старшинами (пресвітерами).

Пуритани сподівалися на підтримку Елізабет I, але помилилися. Королеві не сподобалися вимоги пуритан

відокремити церкву від держави й підкорити королівську владу церкві, і вона почала їх переслідувати та карати. Історія засвідчила, що королева виявилася далекозорою. У середині XVII ст. відбулася Англійська революція, яку багато істориків називають «пуританською». У ті буремні роки саме пуритани разом з англійським парламентом виступили проти короля Карла I Стюарта й засудили його до страти.

4 ПРАВЛІННЯ ЕЛІЗАБЕТ I. АНГЛО-ШОТЛАНДСЬКІ ВІДНОСИНИ. ПІДКОРЕННЯ ІРЛАНДІЇ. Остання королева з династії Тюдорів зуміла залишити помітний слід в історії Англії. Вона вміло маневрувала між давньою аристократією та новими дворянами, посилювала королівську владу, одночасно зберігаючи парламент і місцеве самоврядування.

Королева дотримувалася політики протекціонізму, сприяючи розвитку національного виробництва, торгівлі та торговельного флоту, надаючи привілеї торговельним компаніям, особливо Ост-Індській. Свідченням успішного розвитку торгівлі стало відкриття Лондонської біржі.

Значними були успіхи королеви і в зовнішній політиці. Вона активізувала боротьбу за включення до складу англійських володінь сусідніх Шотландії та Ірландії.

Економічно слабка, роздерта внутрішньою боротьбою Шотландія в XVI ст. перетворилася на об'єкт загарбницьких прагнень Англії. Війна проти Англії в першій половині XVI ст. тривала впродовж кількох десятиліть. У 1542 р. шотландський король, який зазнав поразки в цій війні, помер. Корона перейшла до його новонародженої доньки **Мері Стюарт** (1542—1567 рр.). Мері відправили на виховання до Франції, де вона стала ревною католичкою. Шотландією

Висадка пуритан в Америці.
Художник Антоніо Гісберт. 1883 р.

? Чи можна вважати Елізабет I однією з видатних правителюк в історії Англії? Чому?

Біржа — місце, де здійснюються різні торговельні операції.

Кораблі Ост-Індської компанії на верфі в Блекволлі (Лондон).
Гравюра XVII ст.

Елізабет I Тюдор. Художник Ніколас Гіллард. 1573—1575 рр.

Мері Стюарт. Художник Роулєнд Локкі. 1600—1625 рр.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Мері Стюарт, за свідченням сучасників, вирізнялася чарівною красою та легковажністю, а справами державного управління не переймалася.

Елізабет, навпаки, була не-привабливою, жорстокою та хитрою, але компенсувала це природним розумом, доброю освітою та неабиякою здатністю до управління державою. Мері була ревною католичкою, Елізабет — переконаною протестанткою.

Дитинство Мері було безхмарним. Корону Шотландії вона отримала з народженням, у шестирічному віці стала нареченою спадкоємця французького престолу, до 1561 р. виховувалася у Франції; 16-річна Мері Стюарт стала королевою Франції, а через рік — удовою. Елізабет із дитячих років пізнала, що таке бути донькою людини, звинуваченої в державній зраді. Після втрати матері — Анни Бoleyн — Елізабет опинилася за ґратами в'язниці Тауер.

Мері Стюарт була переконана, що будь-яка країна належить монарху, її не турбувало, яку саме країну очолити. Елізабет вважала, що вона сама належить Англії та її народу, керуючи державою, виконує волю Бога. Вона не вагалася у прийнятті рішень тоді, коли це, на її думку, мало принести користь Англії.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Англійський мислитель другої половини XVI — першої чверті XVII ст. про правління королеви Елізабет I

...Елізабет I і за вдачею, і за долею своєю була дивовижною особистістю...

Правління жінок у всі часи було рідкістю, ще рідше таке правління було успішним; поєднання благополуччя й тривалості є найрідкішим. Ця королева, однак, правила повні 44 роки.

Істина в тому, що справжню шану цій жінці склав час, якого хоча й досить багато сплинуло відтоді, але не було створено в цій половині роду людського нікого, схожого на неї в управлінні державними справами...

? Робота в парах. Обговоріть і визначте: **1.** У чому автор джерела вбачав заслуги та унікальність королеви Елізабет I? **2.** Чи погоджуєтеся ви з його оцінкою? Чому?

в той час керувала мати королеви — Марі Гіз, представниця могутнього французького роду Гізів.

У середині XVI ст. в Шотландії поширилися кальвіністські ідеї. Лідером шотландської Реформації став **Джон Нокс**. Свої проповіді він завжди закінчував словами: «Боже! Звільни нас від влади блудниці!», маючи на увазі Мері Стюарт.

Боротьбу кальвіністів проти католицької церкви підтримувала зброєю та грошима Елізабет I. Іспанія та Папа Римський плекали надію зробити Мері Стюарт англійською королевою замість Елізабет I і покінчити з протестантами в Англії. Після смерті свого чоловіка, короля Франції Франциска II, Мері Стюарт повернулася до Шотландії. Боротьба кальвіністів проти католиків спалахнула з новою силою.

Мері Стюарт підтримувала католицьку церкву, устано-вила зв'язки з англійськими дворянами-католиками, які готували змову проти Елізабет I. Натомість остання організувала виступ кальвіністів проти неї. У 1567 р. кальвіністи, очолювані графом Мюрреем, підняли повстання. Мері Стюарт змушена була тікати й попросити притулку в Елізабет. Підступна королева надала притулок «своїй любій сестрі», ув'язнивши її в замку на довгі 20 років.

У Шотландії за підтримки англійської королеви до влади прийшли проанглійські сили. Королем Шотландії став син Мері Стюарт **Джеймс VI** (1567—1625 рр.).

У 1585 р. англійський парламент прийняв закон, за яким кожен, хто брав участь у змовах проти королеви, мав бути страчений. За цим законом королівський трибунал засудив Мері Стюарт до страти за діяльність, небезпечну для Англії та королеви. У 1587 р. вирок виконали. Джеймс VI погрожував Англії війною за втрату матері, але Елізабет знайшла спосіб для його приборкання. Оскільки королева не мала дітей, вона визнала Джеймса VI спадкоємцем англійського престолу. Після смерті Елізабет I він став королем

Англії під ім'ям **Джеймс I** (1603—1625 рр.), започаткувавши правління в країні династії Стюартів.

Процес підкорення Ірландії пришвидшився за Генрі VIII, який у 1541 р. оголосив себе її королем. Конфіскація земель у місцевої знаті стала головним засобом цього. Землі роздавали англійським колоністам за умови заселення їх англійцями.

У другій половині XVI ст. через політику англійців на півдні острова спалахнуло кілька повстань проти англійського панування. Повстанці вимагали повернути конфісковані землі, припинити утиски католиків-ірландців. У 1594 р. 16-тисячна армія повстанців повела успішну боротьбу проти англійців. Після декількох поразок англійці в 1603 р. розпочали проти ірландців війну на знищення. Вони спалювали села, убивали всіх жителів, знищували врожай на полях, залишаючи після себе спустошену землю.

Повстання завершилося поразкою, й Ірландія потрапила під контроль Англії.

5 БОРЬБА ПРОТИ ІСПАНІЇ ЗА ПАНУВАННЯ НА МОРІ.

У XVI ст. Англія розпочала спроби проникнення в Америку. Проте на її шляху була Іспанія, яка після об'єднання з Португалією мала там величезні колонії. Боротьба Англії проти Іспанії із середини XVI ст. набула форми контрабандної торгівлі з колоніями Іспанії та нападів піратів на її порти й кораблі, що перевозили золото до Європи.

У 1562 р. англійські пірати почали завозити до іспанських колоній в Америці темношкірих рабів з Африки. Фаворит королеви Елізабет I пірат і мандрівник Волтер Релі в 1584 р. відкрив і дослідив територію в Північній Америці та назвав її на честь незаміжньої королеви Вірджинією (від англ. *virgin* — діва). Серед англійських піратів того часу найвідомішим став «пірат її Королівської Величності», як він себе називав, мореплавець Френсіс Дрейк.

Джеймс I. Художник Джон де Кріц. 1605 р.

? Назвіть основні події боротьби Англії проти Іспанії за панування на морі.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі свідчень сучасника-англійця про загибель «Непереможної армади» у 1588 р.

(із хроніки Вільяма Кедмена «Літопис правління королеви Елізабет»)

...В останній день місяця рано-вранці подув сильний північно-західний вітер, й іспанський флот, який намагався повернутися до вузької протоки, був знесений у напрямку до Зеландії. Англійці не переслідували його, тому що (як вважають іспанці) бачили, що вони майже приречені на загибель, оскільки за такого вітру вони не могли не наштукатуритися на піски й мілини поблизу Зеландії. Проте оскільки швидко вітер повернув на південний захід, то вони попливли за ним й, оминувши мілини, увечері почали радитися, що робити далі: за загальною

згодою було вирішено повернутися до Іспанії через Північний океан, оскільки вони багато чого потребували, особливо важкої артилерії, їхні кораблі були пошкоджені й не було надії, що герцог Пармський виставить свій флот. Тому, увійшовши в глибокі води, вони взяли курс на північ, часом вступаючи в бій з англійським флотом, який переслідував їх.

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, як і чому відступив іспанський флот після Гравелінської битви.

Френсіс Дрейк. Художник Маркус Герертс (Молодший). 1590 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

У битві з іспанською «Непереможною армадою» флот Англії не втратив жодного корабля. У своєму донесенні королеві Ф. Дрейк писав: «Ми виривали з хвоста іспанського птаха одне перо за одним, а жалюгідні їхні залишки розсіяли по всьому морю». На відзнаку перемоги Елізабет I наказала викарбувати медаль із написом: «Бог подув, і їх було розвіяно».

Гравелинська битва. Художник Ніколас Гіллард. Початок XVII ст.

Король Іспанії Філіпп II болісно сприймав зухвалість англійської королеви. Останньою краплею, що переповнила чашу його терпіння, стала страта Мері Стюарт.

Для вторгнення в Англію Філіпп II вирішив зібрати величезний флот. Проте в 1587 р. Ф. Дрейк за наказом королеви здійснив рейд до порту Кадіс — бази іспанського флоту — і знищив більшість іспанських кораблів. Іспанцям довелося знову збирати сили. У 1588 р. «Непереможна армада» (так назвав свій флот Філіпп II) вирушила до берегів Англії. Командувати англійським флотом королева доручила Ф. Дрейку. Англійські кораблі атакували «Непереможну армаду» в протоці Ла-Манш. Битва, яку назвали Гравелинською, тривала два тижні. Важкі іспанські кораблі було розбито легкими англійськими. Залишки іспанського флоту обійшли Англію з півночі й повернулися додому.

Для Англії ця перемога започаткувала процес перетворення на країну — «володарку морів», а для Іспанії засвідчила втрату нею морської переваги.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У XVI ст. економіку й суспільство Англії охопили зміни, які руйнували чимало традиційних зв'язків і відносин.
- У добу правління Тюдорів в Англії відбулася королівська Реформація та сформувався абсолютизм.
- Остання королева з династії Тюдорів — Елізабет I — сприяла перетворенню Англії на впливову європейську державу.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1534 р. — прийняття парламентом Англії «Акта про супрематію».

1588 р. — Гравелинська битва.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Закінчіть речення».

Правила гри. Учитель/вчителька пропонує учням та ученицям завершити речення з характеристиками подій, притаманних певному історичному явищу.

Зразок речень. 1) Головною галуззю англійської промисловості в XVI ст. стало... 2) Колективне товариство, що об'єднує індивідуальні капітали пайовиків-акціонерів, — це... 3) Королівська Реформація в Англії була започаткована за правління... 4) Англійський «Символ віри» («39 статей») було прийнято за правління... 5) Англійських протестантів — послідовників кальвінізму, які не визнавали англіканську церкву, називали... 6) Морську битву 1588 р., у якій загинула іспанська «Непереможна армада», називають...

 2. Які зміни в економіці й суспільстві Англії в XVI ст. ви вважаєте найважливішими? Чому?
3. Назвіть основні події з історії Англії, пов'язані з розгортанням королівської Реформації. **4.** Порівняйте французький та англійський абсолютизм. **5.** Чому, на вашу думку, англійці називають другу половину XVI ст. «епохою Елізабет»? Які події цього періоду ви вважаєте найважливішими? Поясніть свою

думку. **6.** Яку роль для розвитку Англії відіграла її боротьба проти Іспанії за панування на морі?

7. Покажіть на карті події, пов'язані з розвитком Англії в цей період. **8. Робота в парах.** Продовжте роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в Ранньомодерну добу» (с. 6). **9.** Складіть таблицю «Діяльність королеви Елізабет I».

План характеристики	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Основні заходи		
Результати		

10. Робота в парах. Уявіть, що патріотично налаштовані англієць та іспанець у XVI ст. сперечаються про своїх правителів Елізабет I та Філіппа II. Розіграйте їхній діалог і покажіть, що сказав би кожен із них.

§ 13. Англійська революція

1 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК АНГЛІЇ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ. На початку XVII ст. в Англії почали швидко формуватися нові капіталістичні відносини. Проявами цього стали створення мануфактурного виробництва, розвиток торгівлі, піднесення міст, поширення товарного сільськогосподарського виробництва. Англія перетворилася на основного постачальника нефарбованих тканин на європейський ринок. У середині XVII ст. вона забезпечувала 80 % загальноєвропейського видобутку вугілля (близько 3 млн т). За перші 40 років XVII ст. подвоїлися обсяги торгівлі. Цьому сприяли торговельні компанії, які користувалися монополією на торгівлю в певному регіоні. Найбільшою була Ост-Індська компанія.

У сільському господарстві південних і центральних графств активно поширювалися ринкові відносини. Проте на півночі ще зберігалися натуральна рента (оброк) і відробіток (панщина).

Зміни в економіці позначилися на соціальній структурі англійського суспільства. Хоча воно за формою залишалося становим, у поведінці, звичаях, роді занять деяких верств суспільства відбулися значні зміни. Так, серед землевласників виокремилася нове дворянство, яке, на відміну від старого, активно займалося господарством: розводило овець, не цуралося торгівлі та мануфактурного виробництва. Швидко зростав прошарок найманих працівників, які працювали на мануфактурах, у копальнях, портах, на вантажних судах.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якими були причини, передумови, хід і наслідки Англійської революції; про діяльність Олівера Кромвеля; про утвердження парламентаризму в Англії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яку роль у житті Англії відігравав парламент? **2.** Коли виникло пуританство? Якими були основні погляди пуритан?

Яка галузь господарства стала провідною в розвитку економіки Англії? Чим це було зумовлено?

? Чи можна стверджувати, що прагнення королів в Англії встановити абсолютизм стало однією з причин революції?

Будівля Ост-Індської компанії в Лондоні з 1648 до 1726 р. Сторінка з голландської карти 1830 р.

Карл I. Художник Деніел Мейтенс (Старший). 1631 р.

? Чому король програв війну парламенту?

2 ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РЕВОЛЮЦІЇ. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ. У 1603 р. завершилося майже 50-річне правління королеви Єлизабет. Через відсутність інших близьких родичів вона заповіла престол синові страченої нею Мері Стюарт **Джеймсу I** (1603—1625 рр.). В Англії почала правити династія Стюартів. Вони прагнули встановити в країні абсолютну монархію. Давні права парламенту вони вважали поступками з боку монархів, які можна й скасувати. Католицькі симпатії Стюартів призводили до гострих релігійних конфліктів із протестантами та англіканською державною церквою. Така політика Джеймса I викликала невдоволення більшості громадян.

Незважаючи на це, його син **Карл I** (1625—1649 рр.) продовжував політику батька. Карл I потребував коштів для продовження розпочатих війн проти Іспанії та Франції. За перші три роки правління він тричі скликав і розпускав парламент: перший дав йому незначну суму, другий узагалі відмовив, а третій погоджувався надати кошти за умови, що король підпише петицію, яка відновить усі здобуті англійцями права. Отримавши кошти, Карл I проігнорував умови договору та протягом 11 років взагалі не скликав парламент. Для покриття своїх витрат він поширив на всю Англію корабельний податок (щитові гроші — обов'язок прибережних областей утримувати флот). Для придушення невдоволених було розширено діяльність надзвичайних судів. У країні почалася масова еміграція до Північної Америки. Занепокоєний цим Карл I заборонив її під загрозою жорстоких покарань.

Приводом до відкритого виступу проти короля стала спроба збільшити оподаткування шотландських дворян, поширити в пресвітеріанській Шотландії англіканську церкву. Шотландці взялися до зброї. Війна набула затяжного характеру. Карл I змушений був у **1640 р.** скликати парламент, щоб отримати згоду на збирання нових податків. Цей парламент увійшов в історію під назвою «**Довгий парламент**» (діяв до 1653 р.), оскільки його члени домоглися від короля згоди, що розійдуться тільки тоді, коли самі визнають це за потрібне. Парламент висунув королю вимоги, викладені у «Великій ремонстрації» (протесті), які Карлу I довелося виконати. Надзвичайні суди й корабельний податок було скасовано. Король зобов'язувався скликати парламент не рідше, ніж через три роки. На думку істориків, **початок діяльності Довгого парламенту є початком Англійської революції.**

3 ГРОМАДЯНСЬКІ ВІЙНИ. У січні 1642 р. Карл I залишив Лондон і вирушив на північ, де мав найбільше прихильників. 22 серпня 1642 р. король оголосив війну парламенту. У країні спалахнула перша громадянська війна (1642—1646 рр.). Військо короля складалося з дворян (кавалерів) і прихильників англіканської церкви. Парламентське військо (отримало назву «круглоголові» за форму зачіски)

О. Кромвель у битві під Марстон-Муре.
Художник Ернест Крофтс. 1877 р.

Битва під Нейзбі. Невідомий художник. XVII ст.

складалося переважно з пуритан і прихильників парламенту. Спочатку армія парламенту зазнавала поразок, але після приходу **Олівера Кромвеля** ситуація змінилася. Він реформував армію й очолив її.

Армія парламенту завдала королівським військам рішучих поразок у битвах під Марстон-Муре (1644 р.) і Нейзбі (1645 р.). Король потрапив у полон. Після ув'язнення Карла I парламент прийняв низку законів: усю землю було проголошено приватною власністю її володарів (крім селян); торговельно-промислові верстви суспільства домоглися повної свободи підприємницької діяльності та знищення монополій; землі короля, його прихильників та церкви було розпродано або роздано солдатам як плату за службу.

Наприкінці 1648 р. король утік із полону й розпочав другу громадянську війну (1648—1649 рр.), однак знову зазнав поразки.

Парламент схилився до збереження королівської влади. О. Кромвель із відданими йому військами вступив у Лондон та усунув із парламенту прихильників монархії. Також було створено суд, за рішенням якого 30 січня 1649 р. короля Карла I стратили. У парламенті було скасовано палату лордів, Англію проголошено **республікою**. Законодавчу владу було передано Довгому парламенту, виконавчу — Державній раді. Однак фактичним правителем країни став О. Кромвель.

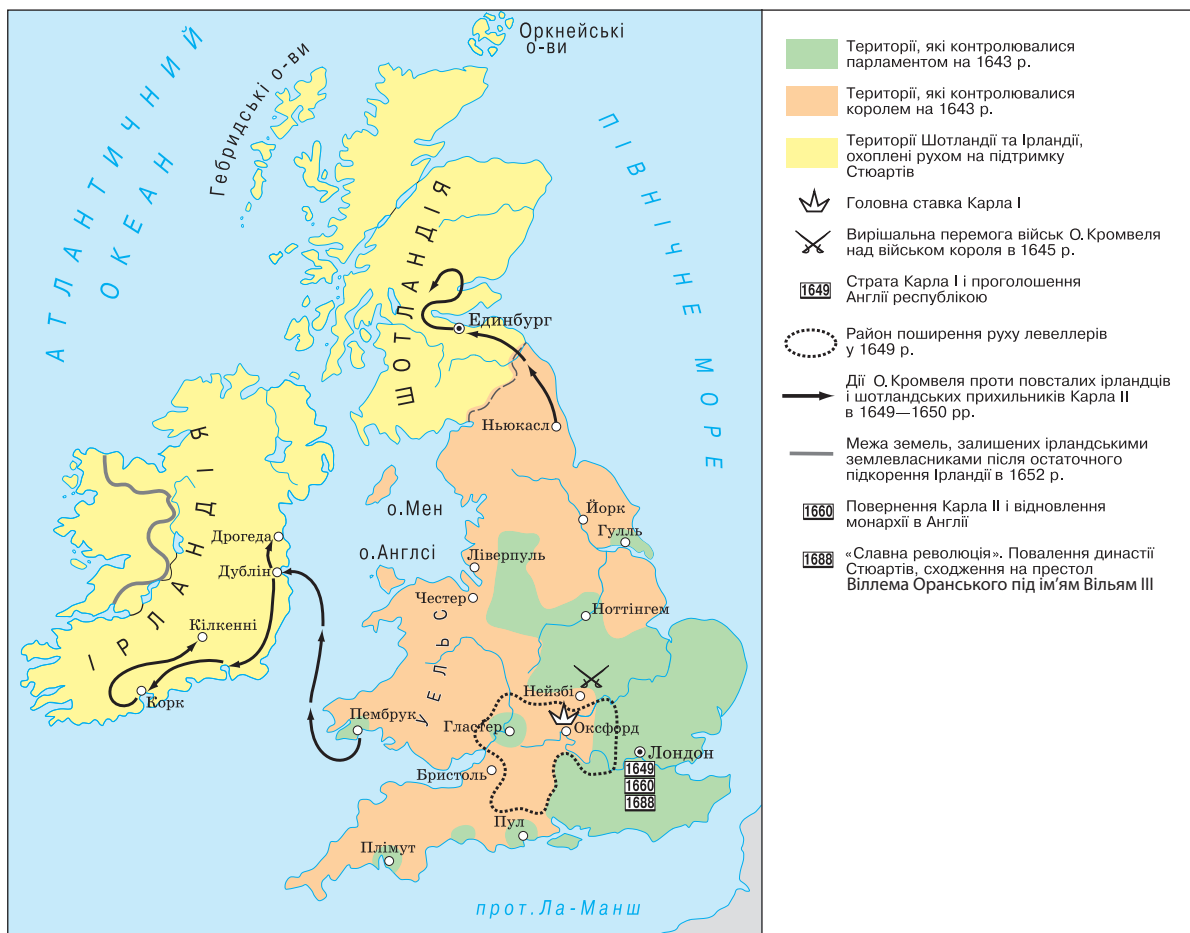
4 АНГЛІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА. Після проголошення республіки до влади в країні прийшли індепенденти. На їхню думку, держава мала будуватися на тих самих засадах, що й громади віруючих, тобто на основі ідеї суспільного договору, який передбачав взаємне визнання прав та обов'язків членів колективу або громадян.

Крім того, індепенденти визнавали лише власне тлумачення Святого Письма й тому одразу розпочали репресії проти інших релігійних сект. Найбільше постраждали

Республіка — форма державного правління, за якої джерелом влади визнається народ, органи державної влади обираються на певний термін, а державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову гілки.

? Визначте роль протестантизму в розбудові Англійської республіки.

АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ середини XVII ст.

О. Кромвель біля труни Карла I. Художник Поль Діларош

? Поміркуйте, із якими думками О. Кромвель дивився на свого противника.

дигери («справжні урівнювачі»), які обробляли громадські землі, вважаючи, що вони не можуть бути чиеюсь власністю, а отже, є спільними. Дигери стверджували, що в суспільстві всі мають працювати на спільне благо на чолі з вибраними наглядачами. У держави не має бути грошей, а за купівлю-продаж слід страчувати.

Однак О. Кромвель був твердо переконаний, що приватна власність є невід'ємним правом кожної людини, а встановлення майнової рівності — це порушення англійських традицій.

Також зазнала переслідувань і секта **левеллерів** («урівнювачів») Вони стверджували: оскільки перед Богом усі рівні, то слід для всіх установити рівні права. Із цього твердження випливали їхні вимоги: встановлення загального виборчого права для чоловіків, скасування «гнилих містечок» (міста, які в минулому здобули право посилати своїх депутатів до парламенту, але згодом занепали) тощо. Левеллери вважали народ джерелом влади. Свого часу вони відіграли вирішальну роль у страті короля та ліквідації палати лордів.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

1) З обвинувального акта проти короля Англії Карла I

Названий Карл Стюарт, ставши королем Англії, у такий спосіб перебрав відповідальний обов'язок керувати країною в згоді з її законами, а не будь-яким іншим чином; з огляду на це він мав використовувати отриману владу на користь і добробут свого народу і для охорони його прав і свобод. Однак унаслідок злочинних намірів установити й тримати у своїх руках необмежену тиранічну владу для управління країною, знищити права й свободи народу, знищити і зробити непотрібними всі основи

цих прав... названий Карл Стюарт оголосив зрадницьку й злочинну війну проти чинного парламенту і народу...

Зі сказаного вище випливає, що названий Карл Стюарт був і є натхненником, автором і продовжувачем жорстоких і кривавих війн; і тому він є винуватцем усіх зрад, убивств, пограбувань, пожеж, збитків і нещастя нашого народу, що були здійснені під час названих вище війн та були спричинені ними.

2) Відповідь Карла I на висунуті звинувачення

Не може бути судових справ проти будь-якої людини інакше, ніж на основі Божих і суспільних законів країни, у якій вона живе. Я переконаний, що цей процес не може бути виправданий Божими законами, або навпаки, підкорення королю дуже ясно визначається Старим і Новим Заповітами... Що стосується законів нашої країни, то я переконаний, що жоден вчений юрист не буде стверджувати,

що може бути висунуто звинувачення королю, бо такі звинувачення можуть іти лише від його імені, а один із принципів права каже, що король не може помилятися...

? Порівняйте два документи. Висловіть власне ставлення до аргументів, що містяться в них. Дайте історичну оцінку страти короля Англії Карла I.

Перемігши в громадянській війні, О. Кромвель здійснив каральні походи в Шотландію, яка визнала своїм королем Карла II, сина страченого Карла I. Наступною жертвою стала Ірландія, католики якої допомагали англійському королю в боротьбі проти парламенту. Походи в Шотландію та Ірландію започаткували майбутню англійську колоніальну імперію.

Важливим для колоніальних завоювань та першості на морях став виданий у 1651 р. навігаційний акт, за яким усі товари, що потрапляли до Англії, могли перевозити лише англійські судна або ж судна країни-виробника. Цей документ був спрямований проти голландців, які вели посередницьку торгівлю, і призвів до війни з Нідерландами, у якій Англія здобула перемогу.

5 ПРОТЕКТОРАТ О. КРОМВЕЛЯ. Із моменту проголошення республіки верховна влада в країні належала «Довгому парламенту», який повністю складався з інDEPENDENTІВ. Другою важливою силою в державі була армія, підпорядкована особисто О. Кромвелю.

Тривале правління «Довгого парламенту» викликало обурення населення, особливо армії, яка протягом значного часу не отримувала платні. О. Кромвель розігнав «Довгий парламент» і скликав конвент (Установчі збори), до якого також входили лише інDEPENDENTІВ. Цей конвент назвали «парламентом святих» (через побожність депутатів). «Святі» прийняли низку важливих реформ: оголосили свободу совісті (віросповідань); запровадили цивільний шлюб, вибори

? Що зумовило усунення від влади парламенту та встановлення протекторату О. Кромвелем? Яку роль відіграв цей діяч в англійській революції?

Протекторат (латин. *protector* — покровитель) — форма залежності однієї держави від іншої або суспільства від якоїсь особи (або іншої держави), коли основні питання суспільно-політичного життя регулює протектор.

Олівер Кромвель. Художник Семюель Купер. 1656 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Олівер Кромвель (1599—1658) був дрібнопомісним дворянином і належав до протестантської секти індепендентів.

Коли розпочалася громадянська війна, О. Кромвель за згодою парламенту за власні кошти спорядив два кавалерійські полки, до яких добрав людей зі стійкими релігійними переконаннями (індепендентів). Зразково дисципліновані, хоробрі, віддані вождю, об'єднані спільними релігійними й політичними переконаннями, полки О. Кромвеля започаткували нову парламентську армію. Одним з улюблених висловів О. Кромвеля був: «На Бога сподівайся, але порох тримайте сухим!».

? Чому події 1688—1689 рр. називали «Славною революцією»?

Політична реставрація — відновлення старого, поваленого суспільного устрою, династії або релігії.

священників мирянами; скасували церковну десятину; вирішили замінити стару (прецедентну) систему судочинства, що спиралася на закони різних часів, новою, що ґрунтувалася на єдиному судовому статуті (кодексі), прийнятому в 1653 р.

Проти таких реформ виступили священники, юристи, а також армія. О. Кромвель розпустив «парламент святих». За згодою армії було прийнято нову конституцію («знаряддя управління»), яка передавала всю владу О. Кромвелю — **лорду-протектору** Англії, Шотландії та Ірландії. О. Кромвель зосередив у своїх руках усю виконавчу владу, отримав право затверджувати членів Державної ради, а також збирати податки в розмірах, достатніх для утримання армії. Після цього в руках О. Кромвеля було зосереджено більше влади, ніж у короля напередодні революції.

За новою конституцією законодавчу владу було передано однопалатному парламенту, який складався з депутатів від найважливіших міст країни.

Парламент також виявив непокору О. Кромвелю і був розпущений. Тоді О. Кромвель переділив країну на 14 військових округів, у яких усю владу передав призначеним ним генерал-майорам. Прихильників короля було обкладено спеціальним податком. Святкування Великодня й Трійці було заборонено, як і недільні гуляння й спортивні змагання.

Головними заняттями визначалися праця й молитва.

Отже, протекторат О. Кромвеля за своєю суттю був військово-релігійною диктатурою, яка трималася на авторитеті сили, пуританських уявленнях про життя та успіхах діяча в зовнішній політиці.

6 РЕСТАВРАЦІЯ СТЮАРТІВ. «СЛАВНА РЕВОЛЮЦІЯ». У 1658 р. О. Кромвель помер, залишивши своїм наступником сина Річарда. Проте Річард швидко перетворився на маріонетку генералів і зрештою змушений був відмовитися від звання протектора. Торгово-промислові та аристократичні верстви, занепокоєні можливими виступами населення, вирішили запросити на англійський престол Карла II (1660—1685 рр.). У 1660 р. в Англії в результаті змови генерала Джорджа Монка було здійснено **політичну реставрацію** — відновлено правління династії Стюартів.

Королівську владу Карл II розглядав як абсолютну. Перш за все він наказав вчинити прилюдну розправу над убивцями його батька. Було відновлено правління англіканської церкви, незначну частку земель повернуто колишнім власникам.

Проте правити країною, як раніше, уже було неможливо. Парламент суворо охороняв завойовані під час революції права, а також стежив за тим, щоб король не видавав будь-яких законодавчих актів. Згодом у парламенті виникли дві політичні партії: **торі** та **вігі**. Торі були прихильниками королівської влади, обстоювали непорушність королівських прав та існуючих порядків. Вігі в усіх суперечках захищали

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Декларації прав (Білля про права) 1689 р.

...Піддани протестантського віросповідання можуть носити зброю, що відповідає їхньому становищу, і так, як дозволено законом...

...Звертатися з клопотаннями до короля є правом підданих, і всяке затримання й переслідування за такі клопотання незаконні...

...Будь-які пожалування та обіцянки із сум, очікуваних від штрафів і конфіскацій, до засудження є незаконними й нечинними...

...Не допускається вимога надмірних застав, а також накладення надмірних штрафів або жорстких і надзвичайних покарань...

...Вибори членів парламенту мають бути вільними...

? **Робота в парах.** Обговоріть і визначте, які права надавалися англійським підданим згідно із цим документом.

парламент і виступали за реформи економіки, державного устрою, церкви. Однак обидві партії були проти абсолютної влади монарха.

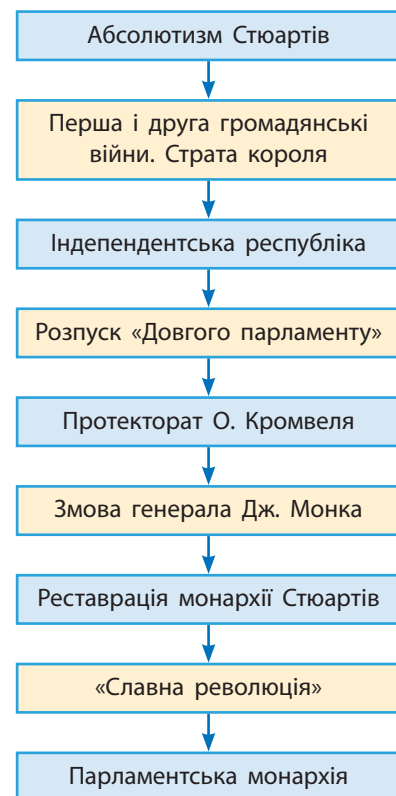
У 1685 р. новим королем став брат Карла II **Джеймс II** (1685—1688 рр.). Він продовжив політику відновлення абсолютної влади. Як ревний католик, він призначав на державні посади своїх одновірців. Після прийняття **Декларації про віротерпимість** Джеймс II розпустив парламент і став правити одноосібно. Англійців також обурювала профранцузька зовнішня політика короля. Тож парламентарі вирішили таємно запросити на англійський престол правителя Нідерландів **Віллема Оранського**. Восени 1688 р. він висадився на англійському узбережжі та рушив до Лондона. Народ зустрічав його з радістю. Джеймс II утік до Франції.

Під час вступу на престол парламентарі вручили новому королю, який був одружений із донькою Джеймса II Мері Стюарт, **Вілему III** (1689—1702 рр.) **Декларацію прав (Білля про права)**. У ній було викладено права та обов'язки законодавчої (парламенту) та виконавчої (короля та його міністрів) влади. Декларація забороняла королю видавати закони, збирати податки з народу, скликати армію без згоди парламенту. У ній підкреслювалося, що народ має право усунути негідного короля і на його місце обрати іншого, а також змінити порядок престолонаслідування. Також зазначалося, що вибори членів парламенту мають бути вільними.

Так в Англії відбувся палацовий переворот, який отримав назву «**Славна революція**» (1688—1689 рр.). Вона завершила тривалу боротьбу парламенту й короля. В Англії встановилася **парламентська монархія**.

У період правління Віллема III було закладено головні принципи існування англійської політичної системи. Депутатів до парламенту переобирали кожні три роки. Король формував уряд із представників тієї партії, яка мала більшість у парламенті. Отже, правління короля обмежувалося парламентом. Змагання партій за владу заклали основу двопартійної системи в Англії.

Парламентська монархія — державний лад, за яким глава держави — монарх — не може безпосередньо впливати на склад і політику уряду, яка формується тільки парламентом, і підзвітний лише йому.

Шлях від абсолютизму до парламентської монархії в Англії

УКРАЇНА І СВІТ

У 1882 р. історик Олександр Лазаревський надрукував статтю «Хмельницький в уявленні Кромвеля», у якій повідомив про знайдену грамоту О. Кромвеля до Б. Хмельницького, що зберігається у зібранні Інституту Оссолінських. Насправді до нас дійшла лише титульна сторінка грамоти, написаної латиною, де зазначено титул Б. Хмельницького: «Богдан Хмельницький, Божою милістю генералісімус війська й давньої грецької релігії і церкви, властитель усіх запорозьких козаків, гроза і нищівник польської шляхти, завойовник фортець, переслідувач язичників, антихристів та юдеїв...». Історики до цього часу мають сумніви щодо справжності грамоти й загалом факту листування лідерів англійської та української революцій. Проте логіка історичного процесу підказує, що таке листування не тільки могло існувати — союз між Англією та Україною був би природним варіантом розвитку ситуації в Європі в середині XVII ст. Про це писали вже сучасники тих подій. Так, П'єр Шевальє в передмові до «Історії війн козаків проти Польщі» називає Б. Хмельницького «козацьким Кромвелем». Жан Лоре в газеті «Історична муза» писав про «двох величких бунтарях». Також в оточенні Б. Хмельницького було чимало людей, що були пов'язані з Англією (Юрій Немирич навчався в Оксфорді. Максим Кривоніс мав шотландське походження тощо).

ЦІКАВІ ФАКТИ

О. Кромвель і Б. Хмельницький являли собою новий тип політика. Обидва, маючи геніальність стратегічного мислення, демонстрували навмисну грубість і нахабство в спілкуванні, нехтували правилами вищого світу. Вони не побоювалися кинути виклик чинному ладу й порядку в своїх країнах, були затятими противниками католицизму, виступали проти королівської влади. Обидва діячі мали вольовий характер, поєднаний з жорстокістю, але водночас тонку, вразливу душу. Втративши в бою свого сина, О. Кромвель сказав: «На те Божа воля!». Проте коли помирала його донька, він три тижні ридав біля її ліжка й ревно молився за її одужання. Коли загинув син Б. Хмельницького Тиміш, гетьман спокійно зустрів трагічну звістку. А коли Б. Хмельницький зрозумів, як його обдурих московський цар, то плакав. Унаслідок душевних переживань і Б. Хмельницький, і О. Кромвель передчасно зійшли в могилу.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

- У першій половині XVII ст. в Англії виник конфлікт між парламентом і королями, які прагнули абсолютної влади. Зрештою це призвело до громадянських війн, страти короля та встановлення республіки.
- Важливу роль у революції відіграло релігійне питання. Саме протестантські громади стали рушіями радикальних змін у суспільстві.
- Проте насадження одноосібної влади (протектора, монарха) не сприяло стабільності суспільства. Зрештою була вироблена політична модель, яка діє й зараз.
- Унаслідок революції в Англії встановилася парламентська монархія та утвердилися ринкові відносини.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1640 р. — початок революції в Англії.

1649 р. — страта короля Карла I і проголошення Англії республікою.

1653—1658 рр. — протекторат О. Кромвеля.

1688—1689 рр. — «Славна революція»; утвердження в Англії парламентської монархії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте героя/героїню». *Правила гри.* Учитель/вчителька записує на картці прізвище історичного діяча/діячки та кладе її до конверта. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань (наприклад, десяти) відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні», «частково». Гру можна проводити в парах, малих групах або з усім класом.

 2. Охарактеризуйте Англію напередодні революції. 3. Як відбувалася боротьба між королем і парламентом? 4. Які риси були притаманні Англійській республіці? 5. Чому Установчі збори (конвент) республіки отримали назву «парламент святих»? 6. Які факти свідчать, що лорд-протектор напередодні революції мав більше влади, ніж король?

7. Колективне обговорення. Чи правильне твердження, що протекторат О. Кромвеля за своєю суттю був військово-релігійною диктатурою? Поясніть свою точку зору. **8.** Простежте за картою, які колоніальні загарбання здійснила Англія в період республіки. **9.** Продовжте роботу із синхронізованою хронологічною таблицею «Європа в Ранній Новий час (Ранньомодерну добу)» (с. 6). **10. Робота в малих групах.** Чому стала можливою реставрація Стюартів? Чи погоджуєтеся ви з думкою, що їх нерозважлива політика призвела до нової зміни династії?

11. За додатковими джерелами підтвердьте або спростуйте твердження, що події 1688—1689 рр. були революцією. **12. Робота в парах.** Яку роль відігравав релігійний чинник у подіях Англійської революції? Поясніть свою точку зору. **13.** За додатковими джерелами з'ясуйте, чому О. Кромвель листувався з гетьманом Б. Хмельницьким? Що об'єднує ці дві постаті? **14.** Розгляньте карикатуру на О. Кромвеля. Що намагався відобразити карикатурист? Проаналізуйте зміст карикатури за планом-схемою, наведеним у додатках до підручника (с. 226).

Карикатура на О. Кромвеля. XVII ст.

§ 14. Річ Посполита

1 ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК. СТАНИ СУСПІЛЬСТВА.

У XVI ст. під впливом зростання попиту на сільсько-господарську **товарну продукцію** польська шляхта перейшла на фільваркову форму господарювання. Крім вирощування сільськогосподарських культур (переважно зерна), які йшли на продаж, у фільварках будували й власні переробні підприємства — млини, винокурні тощо. На українських землях у **фільварках** також активно вирощувалася худоба.

У результаті поширення фільварків грошовий чинш (податок) для селян було замінено на відробіток (панщину). У 1505 р. панщина становила один день на тиждень, а до кінця XVI ст. — до п'яти днів на тиждень. Для землевласників така система забезпечила зростання прибутку в 10—15 разів.

Проте примусова праця селян була малоефективною. Тому такий вид господарювання міг розвиватися лише екстенсивно. Для того щоб отримати більше прибутку, землевласнику було потрібно більше землі й залежних селян. У 1557 р. польський король і великий князь литовський Сигізмунд (Зігмунт) II Август прийняв «Уставу на волоки», згідно з якою громадські землі поділялися на волоки. Нормою наділу стала одна волока — 19,5 га на один двір. Надлишки землі передавали шляхті під фільварки. У першій половині XVI ст. Польщу охопило господарське піднесення. Виникло чимало нових міст. Варшава, яка виросла

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

якою була роль магнатів та шляхти в управлінні Річчю Посполитою; якими були причини й наслідки укладення Люблінської унії.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що спонукало Польщу до укладення унії із Литвою?
2. Кого називали козаками?

? Чи дійсно Великі географічні відкриття негативно вплинули на розвиток Польщі?

Товарна продукція — продукція, що виробляється не для власного споживання, а для продажу на ринку.
Фільварок — багатопрофільне господарство, орієнтоване на товарне виробництво, у якому вся земля належала пану та яке базувалося на праці селян, що відробляли панщину.

Польський шляхтич.
Художник Рембрандт ван Рейн.
1637 р.

Титулована шляхта Речі
Посполитої. Художник
Ян Матейко. 1893 р.

Стефан Баторій. Художник
Марцин Кобер. 1583 р.

з невеликого поселення, у XVI ст. стала новою столицею королівства замість Кракова. Польські купці вели жваву торгівлю з Німеччиною, Угорщиною, Італією, скандинавськими державами, Московією. З'явилися суконні, полотняні, шкіряні, паперові, скляні та інші мануфактури.

Період зростання польських міст у другій половині XVI ст. змінився на вповільнений.

Турецькі завоювання на Балканському півострові майже повністю припинили всю південно-східну торгівлю.

Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію в Європі сприяло розвитку торгівлі по Віслі й далі Балтійським морем. Ця торгівля приносила великі прибутки не міському купецтву, а магнатам і шляхті. До того ж король нічого не зробив для захисту польських виробників від іноземної конкуренції. Купці згортали свою діяльність, мануфактурне виробництво занепадало. Саме тому в Польщі не утворився міцний третій стан буржуа-підприємців, який у країнах Західної Європи сприяв формуванню основ нового суспільства.

Основними суспільними верствами тогочасної Польщі були привілейовані (духовенство та шляхта), напівпривілейовані (міщани) та непривілейовані (селяни). Католицькій церкві належала п'ята частина земельних володінь. Вона мала чималі матеріальні та фінансові ресурси.

На початку XVI ст. завершилося формування єдиного стану землевласників — **шляхти**. Вони користувалися значними правами і привілеями. Найзаможніших шляхтичів називали **магнатами**. Більшість магнатів походила з давніх родів — Радзивіллів, Острозьких, Конєцпольських, Ходкевичів тощо. Третина сіл у Польщі перебувала у власності магнатів. Фінансова могутність давала змогу магнатам впливати на внутрішню та зовнішню політику Польщі.

Шляхтичі, як правило, володіли одним-двома селами. Після приєднання українських земель до Польщі дрібна та середня шляхта прагнула захопити родючі землі. Деякі шляхтичі саме завдяки загарбаним українським землям

Краєвид Варшави кінця XVI ст. Художник Франс Хогенберг

перетворилися на великих магнатів — Замойські, Любомирські, Потоцькі. Переважна частина дрібної шляхти підтримувала когось із магнатів. За допомогою шляхти магнати домогалися від короля прийняття вигідних їм рішень.

Частина польського селянства втратила будь-які особисті та юридичні права та перебувала в кріпосній залежності від магнатів і шляхти. У цей час також погіршилося становище селян, що зберегли особисту свободу.

2 ПРОЯВИ РЕФОРМАЦІЇ ТА КОНТРЕФОРМАЦІЇ. У 20-х рр. XVI ст. в Польщі поширилися ідеї Реформації. Особливістю польського реформаційного руху були його строкатість і відсутність єдиного напрямку, підтримуваного більшістю населення країни.

Після виступу М. Лютера значної популярності в Польщі, особливо серед населення міст, набуло лютеранство.

У 30-х рр. XVI ст. в Польщі набув поширення кальвінізм, а також арианство та ідеї чеських братів. Погляди протестантизму підтримували шляхта та магнати, які бачили в них можливий засіб тиску для досягнення більшої незалежності від центральної влади та сподівалися отримати церковні землі. Протестанти в Польщі не розпочинали збройної боротьби за втілення своїх поглядів, обмежуючись їх пропагандою.

Використовуючи ідеї протестантизму, шляхта розгорнула **екзекуційні рухи**, завдяки яким досягла нових поступок і змін в управлінні державою. А занепад міст позбавив Реформацію соціальної бази. Селянство взагалі залишилося байдужим до нових вчень.

Із кінця XVI ст. в Польщі посилювалася й зрештою перемогла католицька **Контрреформація**. Першим активну допомогу католицькій церкві в боротьбі проти Реформації надав король **Стефан Баторій**. За його правління активну діяльність розгорнули єзуїти.

Під час правління Сигізмунда (Зігмунта) III, який був фанатичним прихильником католицизму, протестантизм у Польщі було фактично знищено. Король забороняв протестантам обіймати державні посади, що зменшувало популярність протестантизму серед шляхти. До того ж більше ніж у будь-якій країні Європи значний вплив у суспільстві мали єзуїти, які розглядали східні землі Речі Посполитої як плацдарм для поширення впливу католицької церкви на Схід.

Проте в 1573 р. для збереження єдності держави було гарантовано релігійну свободу й безпеку представникам інших конфесій.

3 ЗМІНА ДИНАСТІЇ НА КОРОЛІВСЬКОМУ ТРОНІ. ШЛЯХЕТСЬКА ДЕМОКРАТІЯ. Особливістю політичного розвитку Польщі в XVII ст. було те, що в країні склалася не абсолютна монархія, а **аристократична (шляхетська) республіка**. Шляхта обирала короля. Виборний король не мав права

? Чому в Речі Посполитій було декларовано віротерпимість, у той час як в інших країнах Європи точилися релігійні війни?

Екзекуційні рухи — рухи польської шляхти за розширення її участі в управлінні державою.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Екзекуційні рухи отримали свою назву від головних вимог — екзекуції (виконання) чинних законів королем та магнатами та ревіндикації (повернення) королівщин, які незаконно були привласнені магнатами. Також шляхта вимагала ревізії (перевірки) та люстрації (визначення) королівських маєтків. Крім того, лідери рухів вимагали створення постійного війська та повної інтеграції з Польщею Литви та Пруссії. У результаті цих рухів відбулася конфіскація частини маєтків у магнатів, а їх доходи були спрямовані на створення постійної армії, хоч і невеликої. Також зросла роль посольської палати сейму і сеймиків в ухваленні рішень, запроваджено релігійну терпимість та створено апеляційні суди.

? Чому в Польщі (згодом Речі Посполитій) склалася шляхетська демократія?

РІЧ ПОСПОЛИТА в XVI—XVII ст.

Аристократична (шляхетська) республіка — форма правління, за якої шляхта як привілейований (аристократичний) стан шляхом виборів формує органи влади та користується особливими правами й привілеями (володіння землею, несплата податків, носіння зброї тощо).

Шляхетська демократія — політична система, що існувала в XVI—XVII ст. у Польському королівстві, а згодом і в Речі Посполитій, яка характеризується широкими правами шляхти в управлінні державою. Шляхетська демократія є варіантом представницької демократії, але нею могла користуватися лише шляхта.

ухвалювати важливі рішення без згоди сейму, що складався із сенату й палати послів. Влада в державі належала магнатам, що зумовлювало її аристократичний характер.

У 1572 р. зі смертю Сигізмунда II Августа припинилася династія Ягеллонів. Якщо до цього часу обрання нового короля було формальним актом, то тепер воно набуло іншого характеру: короля обирали голосуванням палат сейму. Першим виборним королем став **Анрі (Генрік) Валуа** (1573—1574 рр.). Хоча через кілька місяців він повернувся до Франції, з його ім'ям пов'язане підписання «**Генрікових артикулів**».

За цим документом король не мав права призначати свого наступника, затверджувати або скасовувати постанови сейму, оголошувати війну, укладати мир, скликати ополчення. У разі порушення королем цих умов магнати і шляхта мали право позбавити його влади. Виконувати ці умови був зобов'язаний і новий король **Стефан Баторій** (1576—1586 рр.), хоча він зумів повернути авторитет королівської влади. У 1587 р. королем було обрано **Сигізмунда III** (1587—1632 рр.), який започаткував на польському престолі шведську династію Вазів. Королі, не маючи впливу на внутрішнє життя, здійснювали активну зовнішню політику, втягуючи країну в усі війни й суперечки того часу.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Мандат короля Сигізмунда (Зігмунта) I Старого до старост щодо боротьби з лютеранською єрессю

Минуло вже кілька років, відколи з приводу поширення лютеранської зарази ми видали мандат, аби повідомити всіх довкола, щоб не намагалися подорожувати до Віттенберга або до тих місць, у яких існує якась підозра щодо єресі, чи висилати туди

своїх дітей. Хто наважиться заражені лютеранською заразою книжки ввозити або послуговатися ними приватно чи публічно, той стане винним покарання на горло, проскрипцію та втрату всіх маєтків.

Із рішення сейму 1573 р.

Ми — ради коронні, духовні й світські та рицарство — усі обіцяємо з'їхатися й спільно акт виборний згідно з волею Божою до слушного наслідку привести.

А що в Речі Посполитій нашій є незгода чимала у справі релігії християнської, запобігаючи тому, аби

із цього приводу між людьми не почався розпад якийсь шкідливий, як по інших королівствах ясно бачимо, обіцяємо те собі спільно, за нас і нащадків наших, різних за вірою, мир між собою зберегти, а заради різної віри й відмінностей церковних кров не проливати.

? 1. Чому присвячені ці документи? 2. Чим були зумовлені зміни, що відбулися між виданням цих

документів? 3. Чому Сигізмунду (Зігмунту) I Старому не вдалося приборкати рух протестантів?

4 ЛЮБЛІНЬСКА УНІЯ. Із XIV ст. почалася активна польська експансія на Схід. Одним зі шляхів реалізації цієї ідеї стало створення тісного союзу між Польським королівством і Великим князівством Литовським.

Причин для об'єднання двох держав у XVI ст. було декілька.

Польські магнати і шляхта насамперед прагнули отримати українські землі, що входили до складу Литви, для розвитку фільваркового господарства. Литовська шляхта хотіла набути привілеїв, які мала польська шляхта. Іншою причиною було бажання зупинити просування Московської держави на Захід.

У січні 1569 р. в Любліні король Сигізмунд II Август скликав спільний литовсько-польський сейм для вирішення питання про унію (союз) двох держав. Представники Литви й Польщі висунули два різні проекти унії.

Литовський проект містив положення про окремі органи влади в кожній державі, що формувалися тільки з її громадян, про окрему монету тощо. У польському проекті пропонувалося об'єднати Литву й Польщу в єдину державу з одним королем і спільними органами влади.

Прагнучи якомога швидше примусити Литву до угоди, польська сторона вирішила діяти з позиції сили. У березні 1569 р. за згодою польських магнатів і шляхти король видав універсал про відібрання в Литви та приєднання до Польщі Волині й Підляшшя, а згодом — Київщини та Брацлавщини. Так майже всі українські землі увійшли до складу Польщі. Ослаблена Лівонською війною Литва не чинила опору. Щоб залучити на свій бік місцеву шляхту на приєднаних землях, король зрівняв її у правах із польською. Обурені

? Чи була Люблінська унія законною подією?

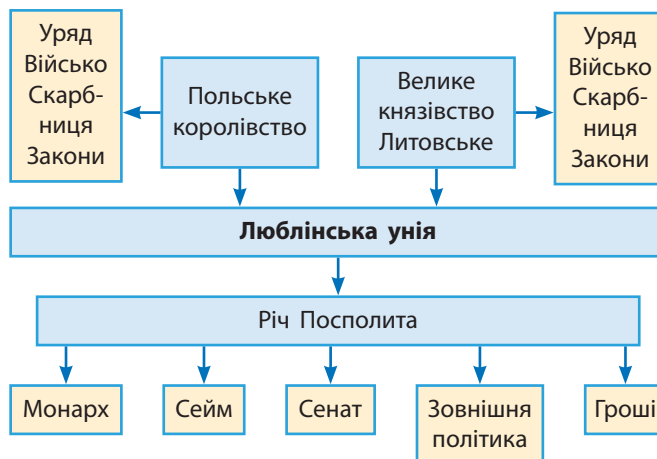

Сигізмунд II Август. Художник Лукас Кранах. 1555 р.

Люблінська унія. Художник Ян Матейко. 1869 р.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Етапи обрання короля в Речі Посполитій:

- Конвокаційний сейм — на цьому етапі призначали місце і дату виборів короля, визначали вимоги до претендента.
- Елекційний сейм — вибори нового монарха прямим голосуванням усією шляхтою, яка прибула на сейм. Король обирався довічно.
- Коронаційний сейм — на цьому етапі обраний король підтверджував умови, за яких відбувалося його обрання.

? Чому в другій половині XVI ст. ворогами Речі Посполитої стали Швеція, Московія та Османська імперія?

таким рішенням литовські магнати намагалися захистити права Литви на ці землі, але марно.

Литовсько-польську унію було підписано 1 липня 1569 р. в Любліні.

Утворювалася єдина держава **Річ Посполита** (республіка) із єдиним виборним королем, сеймом, монетою та зовнішньою політикою. Окремими залишалися печатка, місцева адміністрація, фінанси, військо, суд.

За Люблінською унією Литва втрачала свою державність і зберігала лише деяку автономію на значно меншій території.

Унія сприяла посиленню польської влади на українські та білоруські землі.

Тут активно насаджувався католицизм. Після загарбання земель польськими магнатами і шляхтою почало наростати соціальне гноблення, запроваджувалися фільваркова система господарювання та кріпацтво.

Зрештою така політика призвела до вибуху національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького.

5 ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ. Після укладення унії Польща опинилася у нових зовнішньополітичних умовах. Їй довелося вступити в боротьбу з Московською державою, Швецією та Османською імперією за панування в Центрально-Східній Європі.

Так, Польща втрутилася в Лівонську війну (1558—1583 рр.), у якій Литва виступала на боці Лівонського ордену проти Московської держави. Король Стефан Баторій зумів завдати відчутних ударів війську Івана Грозного. У 1582 р. з Московською державою було підписано угоду, за умовами якої вона мала залишити Лівонію. Ця угода зупинила просування Московської держави до Балтійського моря.

Проте незабаром Польщі довелося вести боротьбу за Лівонію зі Швецією, що тривала з перервами протягом

УКРАЇНА І СВІТ

У польсько-московській війні 1609—1618 рр. активну участь узяли українські козаки. У 1618 р. гетьман П. Конашевич-Сагайдачний на прохання польського короля повів 20-тисячне військо на допомогу королевици Владиславу, який із невеликим військом зав'яз на просторах Московії. Під Москвою він уцент розбив московське військо. Цар ще раз спробував зупинити козаків, пославши назустріч їм бояр з усіма наявними силами. Однак ті, ледве помітивши козацьке військо, розбіглися. П. Конашевич-Сагайдачний з'єднався з військами Владислава й почав готуватися до штурму Москви. Однак, дізнавшись про це, П. Конашевич-Сагайдачний наказав припинити підготовку: на тривалу облогу добре укріпленої фортеці в зимові холоди козаки сил не мали. Існує й інша версія відмови П. Конашевича-Сагайдачного від штурму: нібито він почув дзвони православних церков, заплакав і повернув назад. За ще однією версією, П. Конашевичу-Сагайдачному було невігідно припинити війну, тому що тоді могутньому козацькому війську потрібно було б знайти нове заняття.

УКРАЇНА І СВІТ

Через два дні після коронації Анрі (Генріка) Валуа сталася трагічна подія. В одній із численних суперечок між придворними кланами у Вавелі (королівському палаці у Кракові) шляхтич Самійло Зборовський із Золочева вбив каштеляна Анджея Ваповського з Перемишля. Монарх вирішив не починати своє правління з винесення смертного вироку, тому щодо С. Зборовського обмежився баніцією — позбавленням прав і вигнанням із країни. Перебуваючи в Трансильванії, він і його родина сприяли коронації Стефана Баторія королем Речі Посполитої. Повернувшись, С. Зборовський подався на Запорозьку Січ, де українські козаки обрали його гетьманом. Він здійснював походи проти татар і турків. Проте згодом С. Зборовський був заарештований і страчений за звинуваченням у змові проти короля Стефана Баторія.

1600—1635 рр. У результаті війн Рига з Лівонією відійшли до Швеції, а Курляндія залишилася під владою Речі Посполитої. Такий розподіл не влаштував жодну зі сторін, і через 20 років війна спалахнула знову.

Приєднавши за Люблінською унією українські землі, Польща мала приділяти увагу обороні цих земель із півдня. Українські козаки, які захищали свої землі від набігів татар і самі здійснювали походи до турецьких берегів, тепер опинилися під владою польського короля. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. відносини між Польщею та Османською імперією різко загострилися через козацькі походи. Кульмінацією боротьби стала Хотинська битва 1621 р., у якій козацько-польське військо зупинило наступ Османської імперії на Річ Посполиту. Однак на цьому протистояння Польщі й Османської імперії не припинилося.

Із першої третини XVII ст. тривав новий конфлікт із Московією. Так, Річ Посполита, скориставшись занепадом династії Рюриковичів, втрутилася в боротьбу за царський престол, прагнучи посадити на нього свого ставленика, а потім і вступила у війну безпосередньо (1609—1618 рр.). Найактивнішу участь у цих подіях узяли українські козаки. Війна завершилася підписанням Деулінського перемир'я, яке стало найбільшим успіхом Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою. Річ Посполита поширила свою владу на Смоленщину, Чернігівщину та Новгород-Сіверщину (загалом 29 міст). Польський король офіційно зберіг за собою право претендувати на московський трон.

У 1632 р. Московія спробувала відвоювати втрачені землі (**Смоленська війна**), але зазнала поразки.

Сигізмунд III. Художник Пітер Пауль Рубенс. 1624 р.

Станіслав Жолкевський представляє королю Сигізмунду III і королевичу Владиславу на сеймі 1611 р. схоплених російських царів Шуйських. Художник Томазо Долабелла (копія невідомого художника)

Облога Смоленська. Гравюра XVII ст.

У 1634 р. на річці Поляновці було підписано «вічний мир» (Поляновський), який загалом підтвердив межі, встановлені Деулінським перемир'ям. Як відступне Московському царству відійшли невеличкі містечка Серпейськ і Трубчевськ із повітами. Крім того, московські послы за 200-тисячний хабар королю Владиславу домоглися відмови короля від звання «цар московський», хоча на володаря Московії його офіційно було обрано в 1611 р.

6 КУЛЬТУРА. У XVI—XVII ст. Польща досягла вагомих успіхів у розвитку культури, який був зумовлений впливом Відродження.

Крім того, у самій Польщі почалося масове заснування шкіл, які поширювали ідеї Відродження. У широких верств суспільства пробудився інтерес до книг. Завдяки створеній Сигізмундом III Августом пошти почався більш активний культурний вплив із Заходу.

Польщу охопив небувалий інтерес до науки й відкриттів. Так, Мацей із Міхова створив «Трактат про дві Сарматії», у якому описав Східну Європу та Азію.

Хроніст Бернард Ваповський уславився створенням великих карт Європи. Значної популярності набули історичні праці Марчина Бельського, Мартіна Кромера, Лукаша Гурницького. Почала розвиватися й художня література. Завдяки творам Миколая Рея і Яна Кохановського було закладено основи польської літературної мови. Вершиною «золотого віку» вважається наукова діяльність Миколая Коперника.

Мистецтво Ренесансу мало великий вплив і на розвиток архітектури Польщі. Будувалися резиденції магнатів, маєтки шляхти. Прикметним явищем тієї доби стало

Вавельський замок у Кракові, перебудований у стилі Ренесанс, — символ нового культурного впливу. Сучасний вигляд

встановлення шляхтичами і міщанами в костьолах монументальних надгробних скульптур. Під впливом мистецтва Відродження скульптури набули реалістичних образів.

Центром поширення нових культурних явищ був королівський двір. Саме за короля Сигізмунда III Августа стало модним запрошувати митців, художників. Символом нового культурного впливу став перебудований у ренесансному стилі Вавельський замок у Кракові.

У XVII ст. на території Речі Посполитої поширилося польське, або, як його називали, «сарматське бароко». Головну роль у цьому процесі відіграла католицька церква, яка після Тридентського собору прагнула вплинути на віруючих засобами мистецтва. У новому стилі також був перебудований замок у Варшаві, куди в 1596 р. переїхав королівський двір. Велич і красу королівського замку та костьолів прагнули наслідувати й польські магнати. У першій половині XVII ст. країна пережила справжній будівельний бум.

Наслідком розвитку польської культури тієї доби стало формування ідеалів, цінностей і звичаїв шляхти. Це явище отримало назву **сарматизм** (польські шляхтичі вели свій родовід від сарматів). Фактично сарматизм став другим напрямом польської культури цієї доби. Він поєднував елементи як західної, так і східної культури.

Це проявлялося в мові: польська мова активно поповнювалася латинськими словами. Сарматизм породив відчуття зверхності в деяких представників польської культури над сусідніми народами, що проявлялося в процесах колонізації і покатоличення.

Портрет Дмитра Вишневецького — ікона сарматського стилю в моді: оселедець, східний жупан, кунтуш, шабля і лук. Невідомий художник. XVII ст.

ЧИ ПОГОДЖУЄТЕСЬ ВИ З ТИМ, ЩО... ЧОМУ?

■ Період XVI—XVII ст. став часом піднесення й занепаду Польської держави. Завдяки Люблінській унії та війнам було досягнуто найбільшого територіального зростання.

■ Зовнішня могутність Речі Посполитої не була підкріплена внутрішньою стабільністю. Багатонаціональний характер держави та шляхетська демократія послаблювали внутрішні сили держави і зрештою призвели до її занепаду.

ПРАЦЮЄМО З ХРОНОЛОГІЄЮ

1569 р. — укладення Люблінської унії.

1573 р. — декларування віротерпимості в Речі Посполитій.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

 1. Перевірте набуті знання за допомогою навчальної гри «Поясніть термін (поняття)». *Правила гри.* Учні та учениці об'єднуються у три команди. Учитель/учителька записує на картках терміни (поняття). Карток має бути відповідно до кількості команд та додатково дві зайві. Дві команди витягають по дві картки. Їм слід дати визначення термінів (поняття), не називаючи їх. Третя команда має відгадати озвучені терміни (поняття).

 2. Які зміни в політичному устрої Польщі відбувалися в XVI ст.? **3.** Коли була укладена Люблінська унія? Назвіть причини та наслідки її підписання. **4. Робота в парах.** Чим був зумовлений занепад польських міст у XVII ст.? **5.** Охарактеризуйте зміни в сільському господарстві Польщі в XVI ст. **6. Колективне обговорення.** Назвіть особливості поширення ідей Реформації в Польщі.

7. Робота в малих групах. Визначте та охарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики Польщі. **8.** Використовуючи додаткові джерела, розкажіть про польсько-турецьку війну 1620—1621 рр. та участь у ній українських козаків. **9.** Покажіть на карті територію Речі Посполитої на середину XVII ст. У боротьбі з якою державою були зроблені найбільші територіальні придбання?

10. Що допомогло Речі Посполитій у першій половині XVII ст. стати однією з наймогутніших держав Європи? **11. Колективне обговорення.** Шляхетська демократія робила Річ Посполиту сильною чи слабкою?

§ 15. Міжнародні відносини в XVI — першій половині XVII ст. Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

про зміст міжнародних відносин XVI — першої половини XVII ст.; якими були причини, перебіг та наслідки Тридцятилітньої війни.

ПРИГАДАЙТЕ

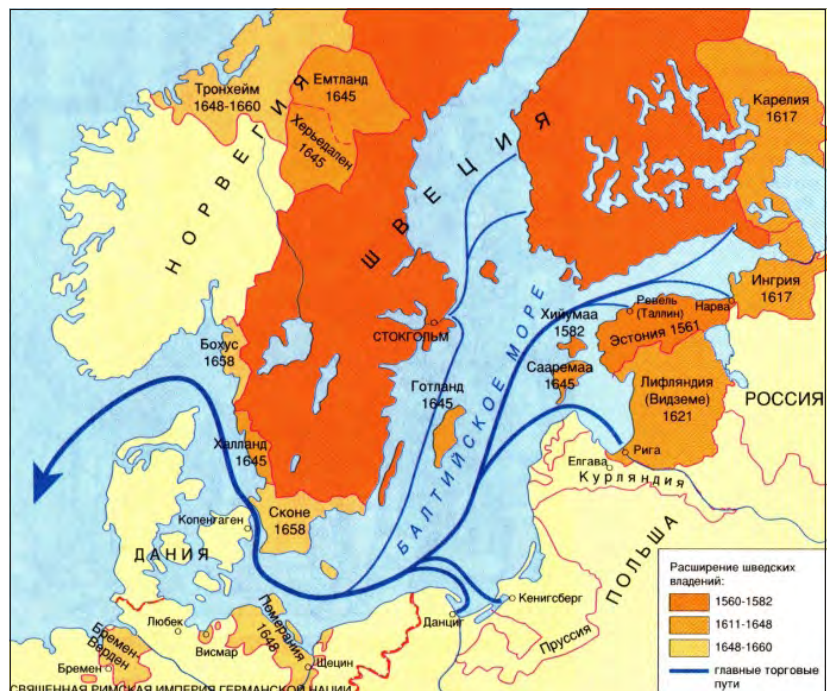
1. Назвіть провідні європейські держави в XVI ст. **2.** Покажіть на карті території поширення протестантських віросповідань та панування католицької церкви.

- ?** 1. Які держави відігравали вирішальну роль у міжнародних відносинах Європи XVI ст?
2. Які чинники були вирішальними для міжнародних відносин XVI ст.?

1 ХАРАКТЕР МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН у XVI ст. У міжнародних відносинах Європи доби Раннього Нового часу, як і раніше, важливе значення мали династичні принципи. Проте новим чинником міждержавних відносин став розкол Європи за релігійною ознакою внаслідок Реформації. Чимало держав ставали учасниками міжнародних конфліктів, приєднуючись до своїх одновірців або прагнучи перешкодити поширенню віросповідання, яке вони не підтримували.

Вирішальну роль у міжнародних відносинах Європи цього періоду відігравали іспанські та австрійські Габсбурги, Англія і Франція. Гострі суперечки виникали між Францією та Габсбургами, володіння яких межували з її кордонами. Найбільшим проявом цих суперечностей були Італійські

ЕКСПАНСІЯ ШВЕЦІЇ в XVII ст.

Експансія — розширення сфер панування держави, прагнення захоплення і поневолення.

війни (1494—1559 рр.). Гострої форми набуло протистояння між протестантською Англією та католицькою Іспанією.

Незважаючи на численні військові сутички, жодна з провідних європейських країн — учасників конфліктів не мала достатньо сил, щоб завдати поразки противнику. Таку систему міжнародних відносин називали системою європейського балансу.

Наприкінці XVI ст. важливу роль почала відігравати Швеція, яка, підпорядкувавши Норвегію та Фінляндію, намагалася поширити вплив на данські, німецькі, польські землі та узбережжя Східної Балтії.

Вагомим чинником міжнародних відносин XVI ст. була боротьба з проникненням у Європу Османської імперії. Турецька загроза примушувала європейців спільно виступати проти агресора. Із другого боку, це не виключало укладання тимчасових союзів із турецьким султаном задля власної користі.

2 ЗАГОСТРЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ МІЖ ЄВРОПЕЙСКИМИ ДЕРЖАВАМИ на початку XVII ст. ПРИЧИНИ ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ. Міжнародне становище в Європі наприкінці XVI ст. було напруженим і складним. Іспанська та австрійська гілки династії Габсбургів після періоду суперництва вирішили об'єднати зусилля в боротьбі за встановлення свого панування в Європі. Франція прагнула не допустити цього й надавала підтримку протестантам у Німеччині. До того ж Франція бажала утвердити свою владу в Італії та була невдоволена посиленням тут впливу іспанських Габсбургів.

Англія не хотіла збільшення впливу католицьких Габсбургів у Нідерландах та Німеччині, але водночас посилення Франції не відповідало її торговельним інтересам. Данія, яка мала політичні та економічні зв'язки з Північною

Тридцятилітня війна — перша загальноєвропейська війна між двома великими угрупованнями: габсбурзьким союзом (іспанські та австрійські Габсбурги, католицькі князі Німеччини, Річ Посполита) та антигабсбурзькою коаліцією (Франція, Швеція, Данія, протестантські князі Німеччини та інші).

? Чи можливо було уникнути воєнного розв'язання загальноєвропейського конфлікту?

ТРИДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА 1618—1648 рр.

Рудольф II. Художник Йозеф Хейнц (Старший). 1594 р.

Прагська дефенестрація. Художник Карел Свобода. 1844 р.

Німеччиною, також не бажала зміцнення в Німеччині Габсбургів. Королі Швеції та Данії намагалися посилити вплив своєї країни на північних морських шляхах. Експансія Іспанії заважала їхнім намірам.

Водночас на більшості території Європи спостерігалось падіння авторитету католицької церкви. В одних країнах перемогу здобули прихильники Реформації, в інших — Контрреформації. Обидві сторони не бажали домовлятися. Наслідком загострення цих суперечностей стала **Тридцятилітня війна**, що тривала в 1618—1648 рр.

Якими були причини війни? На початку XVII ст. обидві гілки династії Габсбургів вели боротьбу з протестантами, підтримували католиків і намагалися затвердити своє панування над країнами Європи. Активну боротьбу з протестантами розпочав обраний імператор Священної Римської імперії Рудольф II Габсбург (1576—1612 рр.). За його підтримки єзуїти поширили свою діяльність у Чехії та протестантських князівствах Німеччини.

У відповідь на переслідування протестантські князі Німеччини в 1608 р. об'єдналися в Євангелічну унію (лігу), яку очолив курфюрст Фрідріх Пфальцьський. У свою чергу, католицькі князі створили в 1609 р. союз під назвою Католицька ліга, очолюваний Максиміліаном Баварським.

Обидва об'єднання шукали прихильників у Європі. Євангелічну лігу підтримали протестантські країни Нідерланди, Данія, Швеція та Англія, а також католицька Франція, яка не бажала посилення впливу Габсбургів у Європі.

Католицьку лігу підтримували австрійські та іспанські Габсбурги.

Відносини між двома таборами загострювалися, і бракувало лише приводу для того, щоб почалася війна.

З ЧЕСЬКИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ (1618—1623 рр.). Події, які стали приводом до початку війни, сталися в Чехії, що перебувала під владою австро-німецьких Габсбургів. Більшість

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із донесення французького дипломата Фанкана про міжнародне становище в Європі (1627 р.)

...Габсбурги знайдуть кошти створити та екіпірувати флот, аби тримати в шорах північ, тривожити південь; у них знайдуться сили не лише для того, щоб перешкоджати торгівлі данців, англійців і французів, а й для того, щоб захопити те, що їм не належить, і повернути те, що вони втратили. Ось чому вони поведуться так уперто і з таким піднесенням атакують усіма своїми силами короля Данії, міста Нижньої Саксонії, більшу частину яких вони вже зайняли. Трохи не вистачає їм для того, аби стати власниками всього, і вони доб'ються цього, якщо

дозволити їм діяти без перешкод і якщо король Данії капітулює. Отже, уся Німеччина, якщо вона буде підпорядкована Габсбургам, допоможе піднятися останнім і стане для них міцним п'єдесталом для того, щоб спорудити на ньому монархію та взяти гору над усім християнським світом.

? **1. Робота в парах.** Обговоріть і визначте, про які тривожні тенденції для Франції повідомляє дипломат. **2.** Якою була реакція Франції на ці повідомлення дипломатів?

Бій біля Білої Гори. Художник Пітер Снаєрс. 1620 р.

УКРАЇНА І СВІТ

У битві біля Білої Гори на боці Католицької ліги брали участь значні сили українських козаків-найманців на чолі зі Станіславом Русинівським. За різними підрахунками, вони становили приблизно 12—25 % 28-тисячного габсбурзького війська. Козацька кіннота забезпечила перемогу, розгромивши у вирішальний момент битви угорську (трансільванську) кавалерію. Під час бою козаки захопили 52 штандарти і навіть головний штандарт короля Чехії (Богемії) та курфюрста Фрідріха V Пфальцьського. Армія протестантів була розбита, вони втратили до 5 тис. осіб. Прага капітулювала.

верств населення Чехії була невдоволена національними утисками, відсутністю політичних прав. У 1617 р. королем Чехії було обрано прихильника Габсбургів Фердинанда Штирійського (після смерті Рудольфа II він став імператором). Ця подія викликала в Чехії вибух народного невдоволення. У столиці Чехії Празі спалахнуло повстання. Натовп протестантів захопив замок Празький град і викинув із вікна трьох королівських радників («празька дефенестрація»), які керували країною за відсутності короля. На королівський престол чехи запросили голову Євангелічної унії Фрідріха Пфальцьського. У відповідь на це Фердинанд Штирійський, не бажаючи втрачати чеський престол, розпочав воєнні дії за підтримки Католицької ліги. Чехи мужньо воювали й здобули декілька перемог. Проте їхня армія була набагато меншою, ніж війська Католицької ліги, очолювані досвідченим полководцем Йоганном Тіллі. У битві біля Білої Гори 8 листопада 1620 р. він розгромив чеських протестантів. У Чехії розпочався католицький терор. Ще одним наслідком цієї поразки була втрата Чехією своєї державності майже на 300 років.

Тим часом Й. Тіллі рушив далі на німецькі землі й захопив володіння Фрідріха V Пфальцьського. Успіхи католиків на першому етапі війни дуже занепокоїли протестантських правителів країн Північної Європи.

4 ДАНСЬКИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ (1624—1629 рр.). На боці Євангелічної унії у війну проти Габсбургів вступив король Данії Крістіан IV. Тепер сил у Євангелічній лізі стало значно більше, ніж у Фердинанда Штирійського, якому не вистачало коштів на утримання армії. Вихід із цієї ситуації Фердинанд знайшов, прийнявши пропозицію про створення нової армії від талановитого полководця **Альбрехта Валленштейна**.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Альбрехт Валленштейн (1583—1634) — одна з найцікавіших постатей часів Тридцятилітньої війни. У його особі поєднувалися безпринципний авантюрист і талановитий полководець. За походженням він був чеським дворянином, виховувався єзуїтами, став ревним католиком. А. Валленштейн був талановитою, честолюбною та надзвичайно цинічною людиною. Він брав участь у розгромі чехів під Білою горою. Вдячний імператор Фердинанд допоміг А. Валленштейну за символічну ціну скупити землі, конфісковані в чехів, і той став власником найбільших володінь у Чехії (дев'ять міст, 57 замків, кілька сотень сіл).